

Г 13
ПАИБ
III 87
кн. 3

ТРУДОВЕ
LA ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
•КИРИЛ
И МЕТОДИЙ•

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
•CYRILLE
ET METHODE•
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1982

ТОМ XIX КН. 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ
И МЕТОДИЙ"

— ТОМ XIX. КНИГА 3 —
Историческият
архив XIX-XX в.
ПАСКАЛ ДИМАНОВ

1985

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V. TIRNOVO

TOMME XIX, LIVRE 3
FACULTE D'HISTOIRE
1982

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
•КИРИЛ
И МЕТОДИЙ•

ТОМ XIX, КНИГА 3
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
ГОДИНА 1982

ПА(1)8
III 87

93/94

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. Петър Тодоров /главен редактор/, доц. Янка Николова, доц. Христо Глушков, доц. Георги Плетньов,
доц. Йордан Андреев,
доц. Петър Горанов, ст.ас. Димитър Саздов /секретар/

1887 | 1983

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

гр. В. ТЪРНОВО ДП

(C)

Великотърновски университет "Кирил и Методий"
c/o Jusautor, Sofia, 1982

Индекс 93/99/05

СЪДЪРЖАНИЕ

I. СТАТИИ

1. <u>Петър Тодоров</u> - Аграрните отношения в Южна Добруджа
през 60-те и 70-те години на XIX век.....	7
2. <u>Христо Глушков</u> - Франция и гръцко-турските отношения
/1878 - 1881 г./.....	47
3. <u>Ахмед С.Ахмедов</u> - Севърският мирен договор и френско-
турските отношения /1919-1921 г./.....	99

II. МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

1. <u>Тодор Овчаров</u> - Украса на художествената битова кера-
мика от Търновград.....	161

INHALTSVERZEICHNIS

I. ARTICLES

1. <u>Petar Todorov</u> - Les relations agraires en Dobroudja du sud pendant les années 1860 - 70.....	7
2. <u>Christo Glouchkov</u> - La France et les relations greco-turques (1878-1881).....	47
3. <u>Ahmed S. Ahmedov</u> - Le traité de Sévres et les relations franco-turques (1919-1921).....	99

II. COMMENTAIRES ARTICLES

<u>Todor Ovtcharov</u> - La décoration de la poterie artistique à fin domestique provenant de Tarnograd.....	161

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIX, кн.3 Исторически факултет 1981 – 1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIX, livre 3, Faculté d'histoire 1981/1982

Петър Тодоров

АГРАРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ЮЖНА ДОБРУДЖА
ПРЕЗ 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX в.

Petar Todorov

LES RELATIONS AGRAIRES EN DOBROUDJA
DU SUD PENDANT LES ANNEES 1860-70

София, 1982

Copy 15

Разложението на феодалните и генезисът на капиталистически-те аграрни отношения в българските земи през Възраждането имат вече богата историография. Голям брой наши и някои чужди учени са положили значителни усилия за изясняването на редица въпроси, като например за турското аграрно законодателство, за режима на земевладението и земеползванието, за социалнокласовата диференциация, за чифлишкото стопанство и др. В това отношение твърде ценни са приносите на Хр.Христов, Стр.Лимитров, Ф. Милкова, Хр.Гандев, Ст.Цонев и др.¹ Макар че са очертани правдиво основните явления на този сложен процес, както правилно обелязва акад. Хр.Христов, тази обща картина може да се избави от някои елементи на схематизъм, като се отчитат регионалните особености в неговото протичане.²

Настоящото изложение има за цел да представи цялостно състоянието и тенденциите в развитието на аграрните отношения в Южна Добруджа през посочения период. Оползотворен е наличният публикуван, както и необнародваният изворов материал, по особе-

¹ Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. С., 1964; същият, Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976; Гандев, Хр. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962; Лимитров, Стр. Чифлишкото стопанство през 50-те - 70-те години на XIX в. - Истор.преглед, 1955, кн.2; същият, Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. - Истор.преглед, 1956, кн.6; същият, За класовото разслоение сред селяните в Северозападна България през 70-те години на XIX в. - Известия на Института за история, т.8, 1960; същият, История на град Топбухин, глава втора. С., 1968; Милкова, Ф. Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970; Цонев, Ст. Разложението на османската военноленна система и оформянето на частносъственическо чифлишко земевладение. - В: Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1969, с.208-228; Конобеев, В. Българското националноосвободително движение. С., 1972, с.368-437 и др.

² Христов Хр. За ролята на българската буржоазия в националната революция. - Истор.преглед, 1977, кн.3, с.95-96.

но място сред който имат данните, изнесени в "Извори за българската история", т. V, С., 1960, в издадените наскоро от Сл. Драганова "Материали за Дунавския вилает", С., 1980, и в съхраняваните в ЦГВИА и ВУА - Москва, материали, отразяващи резултатите от руското преброяване през 1878-1879 г. От наличните изследвания, третиращи пряко някои важни въпроси на разглежданата проблематика, твърде полезни за нашата работа са резултатите от издирванията на Стр. Димитров и Сл. Драганова³ относно социалнокласовата диференциация в селата от централния и придунавския район на Южна Dobруджа през 70-те години на XIX в.

* * *

Преходът от феодализма към капитализма в България се извършил с някои особености, характерни и за останалите балкански страни. Те възникнали на почвата на иманентните черти на османския източн тип феодализъм и неговата модификация от военноленна в нова феодална и полуфеодална структура, която запазила господството си у нас до Освобождението. Огромно значение, на второ място, изиграло обстоятелството, че този преход се извършил с голямо закъснение в условията на формиращ се и от средата на XIX в. окончателно оформен световен капиталистически пазар и международно капиталистическо разделение на труда. Постепенно българските земи били включени в тяхната сфера, но не като равноправен на развитите капиталистически страни партньор, а като икономически изостанал и експлоатиран от тях обект. Освен това фактът, че не господствуващата турска феодална класа и турската народност, а българската нация станала носителка на новите, по-прогресивни форми на стопански живот и социална организация, дал изключително голяма широта и размах на борбата за сриване на феодалния гнет и извоюване едно-

³ Димитров, Стр. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в.; Драганова, Сл. Имуществена и социална култура на населението в Русенска, Шуменска и Силистренска каза преди Освобождението. - Истор. преглед, 1977, кн. 3, с. 98-101; De la production agricole, l'imposition fiscal et la différenciation sociale de la population paysanne en Bulgarie du Nord-est durant les années 60-70 du XIXe siècle, Bulgarian Historical Review, 1977, No 2, p. 70-99.

временно с това на национално освобождение, т.е. борбата за или против капиталистическия път на развитие имала класово-национално съдържание и форми.

Развитието на аграрните отношения в Южна Добруджа, макар да протекло в общото за страната русло, носело и някои специфични черти. Те били резултат от въздействието на предпоставки и причини от локален характер, като например някои особености на провежданата тук от турската държава аграрна политика, голямата машабност на етнодемографския процес, степния почвено-климатичен облик на областта и др.

Като граничен район Южна Добруджа често била обект на специални мерки от страна на турските правителства, включително и в етнодемографско отношение. В нейното развитие след османското завоевание могат да се очертаят четири големи периода; от края на XIV в. до средата на XV в. – време на масово обезлюдяване на областта във връзка със завладяването ѝ от османските турци, военните набези на някои влашки воеводи и похода на Владислав Варненчик⁴; от средата на XV в. до последната третина на XVIII в. – презаселване на областта с придошло българско и масово колонизирано мохамеданско население, значително увеличавано и чрез непрекъснати помохамеданувания на част от оцелялото старо и новоустановено население⁵; от последната третина на XVIII в. до началото на 30-те години на XIX в. – ново масово обезлюдяване на областта главно чрез лишаването ѝ от българско население, резултат на честите руско-турски войни /1768–1774 г., 1787–1791 г., 1806–1812 г., 1828–1829 г./ и опустошенията по време на феодалните размирици и кърджалийски погроми; от началото на 30-те години на XIX в. до Освобождението – презаселване на областта с българско на-

⁴ Гандев, Хр. Българската народност през 15-и век. С., 1972, с.49-50, 58-61.

⁵ Стойков, Р. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. – Известия на Варненското археологическо д-во, т.XV, Варна, 1964, с.110 и сл.; същият, Български селища с населението им в турски регистри за джизие от XVII в. – Известия на държавните архиви, т.8, С., 1964, с.149-150; Цветкова, Б. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI в. – Известия на Народния музей – Варна, т.XXIII, Варна, 1972, с.212-231.

селение от различни райони на страната /отначало и с изселници, бивши нейни жители/, което нараснало след Кримската война. Мюхамеданското население също се увеличава значително през 60-те години поради колонизирането тук на многобройно татарско, черкезко и друго население. Междувременно се заселили малък брой арменци, власи, гърци, евреи и др.⁶ Общо темповете на това презаселване били доста силни. Така по балансовата данъчна таблица за 108 села от Хаджиоглу Пазарджишка /Добричка, Толбухинска/ каза през 1874 г. съпоставимо с 1866 г. броят на къщите /домакинствата/ се увеличил с 51 %, на мъжете - с 44 %, а от тях само на мъжете-българи - с 63 %.⁷

Етнодемографският облик на Южна Добруджа през 60-те - 70-те години на XIX в. личи от следните данни:

Таблица № 1

Брой на къщите и на мъжете в Южна Добруджа

	Къщи			Мъже		
	немохамедански	мохамедански	общо	немохамедани	мохамедани	общо
По Хиндалов ¹	5556	16 448	22 004	21 060	49 177	70 237
По Бобриков ²	6026	16 632	22 654	21 096	49 171	70 267
По Теплов ³	8657	13 822	22 479	25 971	34 555	60 526
През 1878-1979 г. ⁴				22 941	49 570	70 267

¹ Тодоров, В. - Хиндалов. Цит. съч., с. 197-284.

² Материалы для изучения Болгарии, Часть третья, Выпуск V, Букурешть, 1877, с. 8 и 9.

³ Теплов, В. Материалы для статистики Балгарии, Фракии и Македонии. СПб. 1877, с. 6-7, 30-31, 127, 129, 169. Същите данни дава и редакцията на Славянский сборник в приложение към труда на Машнин, А. Придунайская Болгария /Дунайскій вилаѣт/. Статистико-экономический очерк, Славянский сборник, т. II, СПб 1877, с. 394-398.

⁴ ЦГВИА, ВУА, Москва, Ф. 430, д. 213, л. 47-48, 54; д. 214, л. 198, 284-285, 424; д. 208, л. 9. Срв.: Освобождение Болгарии, т. III, М., 1967, с. 381.

Трябва да се поясни най-напред, че данните на Хиндалов не се отнасят за 1873 г., както е посочено от него, което е дадено и у други автори, а за 1866 г.⁸ Освен това данните на Теплов, особено относно мюхамеданите, не са правдоподобни⁹: общи-

⁶ Тонев, В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 11-27.

⁷ Извори за българската история, т. V, 1960, с. 555.

⁸ Основанията за тази корекция са няколко. При сравняване на данните у Хиндалов с тези от споменатата балансова данъчна таблица, по-точно за 99 села, понеже останалите не съвпадат, се констатира пълно съвпадение на броя на къщите и на мъжете от 72 села у Хиндалов с данните от таблицата за 1866 г. /старата регистрация/, като относно останалите села по-голям е у Хиндалов за 13 села и по-малък - за 14 села. При сравняване броя на къщите в 11 села по регистрите им от 1874 г. с посочения от Хиндалов тежен брой се установява, че в първия случай са посочени 529 къщи, а у Хиндалов - 307 къщи, т.е. следва данните на последния да са от старата регистрация. Същата констатация се извлича и при сравняване на данните от регистрите на населението на 14 села и регистрите на мирийските земи на същите села през 1874 г. При сравняване на данните на Хиндалов за жителите на гр. Силистра и гр. Тутракан с тази на Н. Тодоров за жителите им през 1865-1866 г. се вижда, че с малки отклонения те се покриват. Вж.: Тодоров В.-Хиндалов. Цит. съч., с. 218-223; Извори за българската история, т. V, с. 16-98, 111-268, 283-309, 469-555. Тодоров, Н. Балканският град през XV-XIX в., С., 1972, с. 343. Освен това при съпоставяне на данните на Хиндалов за 20 села от Силистренската каза с регистрите за мъжкото и население в споменатите села от Сл. Драганова се установява, че в тях през 1872 г. е имало общо 5174 мъже, а по Хиндалов - 3770 мъже, т.е. последните не са от 1873 г. При това положение общо мъжете в Силистренска каза за изминалите години се увеличават с 37,2%, като само мюсюлманите се увеличават с 41,2%, а християните - с 34,2%. Вж.: Драганова, Сл. Материалы за Дунавския вилаят, с. 329-384.

⁹ Не може да се обясни например как от 34 555 души мюхамедани в навечерието на Освобождението, след като по време на войната емигрират /изселват се/ около 15 000 души, в 1879 г. ще са налице 49 570 души /съгласно руското преброяване/.

ят брой на къщите може да се закърги на 22 000, 1/4 от които немохамедански, а на населението, включително жените - на 140 000 души, 30 % от които немохамедани. Селското население е възлизало на 112 567 души /80,4 %/, а грацкото - на 27 433 души /19,6 %/. В Балчик се наброяват къръгло 4200 души, в Добрич - 11 000 души, в Силистра - 7546 души и в Тутракан - 4687 души.¹⁰ Съгласно тези данни и територията на казите, посочена от Бобриков в кв. версти, преизчислено се получава общо за областта на кв. км по 12,8 души. Въпреки сравнително малката си гъстота населението живее разпръснато в твърде голям брой села, общо 444, от които 42 села с немохамеданско население, 83 села със смесено население, а останалите села - само с мюхамеданско население. Типични за областта са селата с по 21-50 къщи /47,3 %/. Прави впечатление големият брой на селата до 20 къщи /33,8 %/, от които 17 села до 5 къщи и 39 села от 6 до 10 къщи. В този случай е отразен процесът на образуването на села при известните добруджански къшли и при някои чифлици.

Численият състав на ломакинствата е средно за областта по 6,4 души. Известна част от тях, предимно сред българското население, били от запругарски тип или по-върно от типа на големите иерардии семейства.¹¹ По данните от регистрите за населението на 14 села от Халж. Пазарджишка каза за 1874 г. се установява, че стопански активното население е заемало 47 % от цялото им население.¹² Изчислено за всяко средно домакинство на областта, се получава че трима души стопански активни лица. От данните за посочените 14 села се установява, че в земеделското стопанство са били ангажирани къръгло 97,5 % от жителите на селата. По данни за 38 села от Силистренска каза от 1872 г. се установява, че стопански активното население в тях е заема-

¹⁰ За Силистра и Тутракан са посочени установените от Н. Топоров данни в щит. съч., с. 343.

¹¹ Това се потвърждава от панините за броя на къщите и венчилата, събрани от Българската екзархия през 1875 г. Така в с. Смилец от всичко 87 къщи в 22 къщи живеели по три или четири венчила и в 16 къщи - по две венчила; в с. Калишетрово от всичко 284 къщи в 87 къщи живеели по три-пет венчила и в 37 къщи - по две венчила и т.н. Вж.: Църковен архив, кн. 1 и 2, с., 1925, с. 128-141.

¹² Извори за българската история, т. V, с. 12-106.

ло 48 % от цялото мъжко население, а в сферата на земеделското стопанство се намирали 97,8 % от него.¹³ Със земеделие се занимавало и около 30,0 % от градското население.¹⁴ Ако тези показатели се приложат общо за областта, се получава, че в сферата на земеделското стопанство се намирали 117 983 души или 84,3% от цялото население на Южна Добруджа.

Етнодемографският процес оказвал пряко влияние не само за увеличаването или намаляването на общия размер на обработватата земя, но и върху структурата на земевладението. По данните на 39 села от Хадж. Пазарджишкa каза и на 35 села от съседната Йемшенийска нахия от Силистренска каза от 1874 г., обобщени от Стр. Димитров за разкриване на социалнокласовото разслоение на селячеството¹⁵, се установява, че 9,6 % от домакинствата нямали земя: 13,0 % - владеели до 50 дюнюма /малоземлени/; 27,8 % - от 51 до 100 дюнюма /пребни/; 27,4 % - от 101 до 200 дюнюма /средни/; 10,6 % - от 201 до 300 дюнюма /заможни/; 10,3 % - от 301 до 800 дюнюма /едри/ и 1,3 % - над 800 дюнюма /крупни/. Земевладелците турци съставлявали 55,3 % от всички и владеели 69,1 % от мирийската земя; преселниците - съответно 22,8 % и 11,4%; българите - съответно 20,8 % и 19,1 %. Средно едно турско земевладение имало 188,6 дюнюма; на преселниците - 75,7 дюнюма; на българите - 143,1 дюнюма. Общо средното земевладение възлизало на 151,2 дюнюма или било от два до три пъти по-голямо от това в Русенско, Новопазарско, Шуменско и Търновско.

Относно перекендетното земевладение, което не е отразено в студията на Стр. Димитров, по данните на 39-те села от Хадж. Пазарджишкa каза¹⁶ се установява, че в тях е имало 208 перекендета с 38 548 дюнюма /11,8 % спрямо останалата мирийска земя/. От тях 55,8 % били с размер до 50 дюнюма и обхващали 7,3 % от тази земя, а 12,0 % едри и крупни перекендета обхващали 74,0 % от земята. В първия случай са налице земевладения, по-

¹³ Драганова, Сл. Материали за Дунавския вилает, с.329-386.

¹⁴ Тодоров, Н. Цит. съч., с. 363-366; История на град Толбухин, с. 102; ЦГВИА, Москва ВУА, ф. 430, л.206, л.9-24. В Балчик и особено в Тутракан земеделското население преобладавало.

¹⁵ Димитров, Стр. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. Цит. съч.

¹⁶ Извори за българската история, т. V, с. 109-277.

родени изключително от практиката на наследствените подялби, докато преобладаващата част от едрите и крупните перекендета били придобивани обикновено чрез закупуване или чрез заграбване земи на местните земевладелци. Втората възможност съществувала само за представителите на турската феодална класа. Известна роля играл и търговско-лихварският капитал.

От данните за земевладението в 36 села от Силистренска каза за 1872 г.¹⁷ се установява, че структурата на земевлащението в тях с някои отклонения била единотипна с тази от 74-те села. Така тук местните малоземлени земевладения съставлявали 20,7 % от всички, дребните - 24,3 %, средните - 29,7 %, заможните - 13,4 %, едрите - 11,1 % и крупните 0,8 %. Средно едно местно българско земевладение имало 143 дюнюма, турското 190 дюнюма, татарското - 77 дюнюма, общо средно - 155,7 дюнюма. Отклоненията са главно относно малоземленото земевладение, кое-то тук имало по-голяма гъстота. Докато тук от всички земевладелци 20,7 % имали до 50 дюнюма, то в 74-те села те съставлявали 13,2 %. Обратно, размерът на крупното земевладение тук бил по-малък: например 800 дюнюма имали 16 местни турски и едно перекендетно българско земевладение общо с 20 815 дюнюма /6,7 %/, а в 74-те села те били 51 местни /четири на българи/ и 11 перекендетни земевладения /7 на българи/ общо със 79 311 дюнюма /11,0 %/.

Приведените данни свидетелствват за сравнително широкия размер относително малоземлие и безземлие въпреки наличието на просторни целинни земи. То било израз на задълбочаващата се имуществена диференциация сред селското население, но в определена степен резултат и на колонизационния процес, който довел до увеличаване броя на безземлените селяни. Ясно е също, че турското земевладение имало приоритет, дължащ се на голямата численост на турското население. Той бил следствие още на диференцирания подход на турската държава при прилагането на нейната аграрна политика по отношение на отделните етнически групи, а и взаимоотношенията между тях по места се изграждали обикновено върху основата на произвола, грабежа и въоръженото насилие на господствуващата турска феодална класа, съпричастно с част от турското селячество и масата от татаро-черкезките преселници, по отношение на подвластното българско население.

¹⁷ Драганова, Сл. Материали за Дунавския вилает. Цит. съч., с. 93-121.

Особено голямо значение имало и обстоятелството, че при изселяването на българите от Южна Добруджа през последната третина на XVIII в. до началото на 30-те години на XIX в. изоставените земи били завзети от турското население. Макар че спорадично започнали да възникват още през втората година на XVI в.¹⁸, масата от турски чифлици били създадени именно през този период. В Южна Добруджа не възникнали господаръци или кесимишкайски села, както станало в Северозападна България и в Кюстендилско по същото време¹⁹, главно поради наличието на големи площи изоставена обработваема земя и поради голямото оредяване на раетското население. Турското правителство, заинтересовано от възстановяването и развитието на земеделското производство в областта, улеснило създаването на едри неслужебни земевладения и дори, както е известно, положило специални грижи за възвръщане на изселеното българско население и за набавяне на необходимата работна ръка за чифлиците от други райони на страната.²⁰

Създаните едри и крупни неслужебни турски земевладения били узаконени с аграрната реформа от 1832 г. След реформата процесът по създаването на такова земевладение продължил, но многократно по-слабо поради бързото нарастване на броя на населението и главно вече с други средства, предимно чрез заграбване на земи от българското население. Така през 1859 г. Махмуд бей от Силистра заграбил земята на голям брой българи от с. Алфатар и създал чифлик, чийто стопански двор бил ограден на мястото на 15 български къщи, съборени по негова заповед.

¹⁸ Икономиката на България до социалистическата революция, с. 204; История на град Толбухин, с. 38, 44, 50, 52.

¹⁹ Иречек, К., М. Сарафов. Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безземлените селяни. С., 1880; Гандев, Хр. Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в., с. 16-36; Димитров, Стр. Въстанието от 1850 год. в България. С., 1972, с. 12-37; За Македония срв. Христов, Хр. Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в., с. 15-57.

²⁰ Документи за българската история, т. III, С., 1940, с. 19, 177, 211, 224; БИА, III, А, 2735, 3519, 3540.

Чифликът имал 50 дюниума стопански двор с градини, 10 дюниума лозя и 1740 дюниума орна земя.²¹ През 1867 г. Садък ефенди, също от Силистра, заграбил нивите на единадесет българи от с. Калинепетрово.²² Успоредно с това след Кримската война с нарастваща сила се проявила тенденция за раздробяване на турските чифлици и намаляване на броя им поради зачестили продажби. Купувачи били обикновено българи, било сдружили се селяни от дащено село, които след покупката разделяли на парцели земята, било притежатели на големи парични средства, по правило не селски жители.

Това се потвърждава от данните за перекентентните земевладения в 39 села от Хадж. Пазарджишката каза. Намиращите се в тях перекентентни земевладения с 301 и повече дюниума са разпределени така: на турски земевладелци - 14 /7 на живеещи в гр. Добрич, а останалите - на жители на други селища от областта и в други райони на страната/ с 9090 дюниума; на български земевладелци - 10 /8 на жители на гр. Котел, двама от които имали по 5000 дюниума, едно на земевладелец от Сливенско и едно на местен селски жител-чорбаджия/ със 17 909 дюниума; на арменец от Варна - едно с 1505 дюниума.²³ Тези данни свидетелствуват също за сравнително бързото нарастване на българското едро перекентентно земевладение, което имало по-късен произход и се изградило на основата на разпадащото се едро и крупно турско земевладение.

Налице бил, както се вижда, двойствен процес - разпадане на турското чифликчийско земевладение и образуване на едро и крупно българско земевладение. Разпадането на това турско земевладение било предизвикано от общия упадък на турското чифлишко стопанство с прилаганите в него феодални и полуфеодални форми на експлоатация, което при създанието се у нас след Кримската война условия го правело все по-нерентабилно. Обстоятелството, че посочената трансформация се свързвала с изменение на етническата принадлежност на едрите и крупните земевладелци, също не била случайна. Най-общо казано, тя била израз на борбата на българската буржоазия за капиталистически път на развитие на земеделското стопанство при стремеж да се изгради имен-

²¹ ЦГВИА, ВУА, ф. 430, л. 21, л. 206-207.

²² Държавен вестник, бр. 15 от 1 дек. 1879.

²³ Извори за българската история, т. V, с. 109-280.

но едро и крупно земевладение и стопанство. На това обаче противостоял господствующият режим на земевладение и земеподиумуване, а в известна степен и българското селячество, косто водило с още по-голяма сила борбата за ликвидиране на феодалните аграрни отношения, но при запазване на дребнопарцелното земевладение и стопанство.

Стопанисването на земята имало екстензивен характер. По наличния осъден изворов материал²⁴ може да се установи ориентировъчно, че делът на угарите и орниците заемал около 50-55 % от орната земя, но подобно било положението в останалите райони на страната и в много от по-изстаналите европейски аграрни страни. Технически култури почти не били засявани /годишно по няколко стотин дюнума предимно тютюн/. Избягвало се засиването дори на царевицата поради липса на работна ръка. Орната земя общо съставлявала около 90 % от обработваемата земя, като неорната земя, останалите 10 %, се заемала главно от естествени ливади, собственост предимно на турски чифликчи, и малки парцели лозя в землищата на Силистра, Тутракан, Балчик и Каварна.²⁵ Прилагала се триполната система, като около 9/10 от посевната площ била засявана със зърнено-хлебни култури. Аграрнотехническото ниво било ниско дори в чифликите, макар че те разполагали с много стопански сгради, добитък и инвентар.²⁶

Общият размер на обработваемата земя в Хадж. Пазарджишка каза по балансовата данъчна таблица за 1874 г. е посочен на

²⁴

Това са данните за събрания пряко от лържавата натурален и паричен десетък през 1874 г. в Хадж. Пазарджишка каза; също за тютюна през 1871-1872 г.; балансова данъчна таблица за 1874 г. пак от същата каза и един пояснителен цоклад към статистическите таблици за Варненски окръг, отразяващи резултатите от руското пребояване през 1878-1979 г. Вж.: Извори за българската история, т. V, с. 380, 398, 555; ЦГВИА, ВУА, ф. 430, д. 214, л. 3-16.

²⁵

ЦГВИА, ВУА, ф. 430, д. 24, л. 212; д. 214, л. 10, 14; Извори за българската история, т. V, с. 331, 332, 379, 380; Мошнин, А. При-Дунайская Болгария /Дунайскій виласт/. Статистико-экономический очерк. Славянский сборник, т. II, СПб. 1877, с. 379; Държавен вестник, бр. 50 от 7 юни 1880.

²⁶

ЦГВИА, ВУА, ф. 430, д. 208, л. 9; д. 214, л. 11-12; Мошнин, А. Цит. съч., с. 375.

773 733 дюнюма. При сравняване на данните от тази таблица по-отделно за 36 села с данните от регистрите на мирийските земи и тези села също от 1874 г. се установява, че в нея не са фиксирани 11 906 дюнюма /3,8 % спрямо наличната в селата обработваема земя/. Това показва, че таблицата отразява резултатите от старата регистрация /от 1866 г./. За изтеклите 6-7 години обработваемата земя се е увеличила с 3,8 %²⁷ и в 1874 г. следва да възлиза на 803 135 дюнюма. През 1866 г. имало 17 744 глави едър рогат добитък. Това означава, че спрямо наличната обработваема земя през същата година се получава по 43,6 дюнюма натовареност на всяка глава едър добитък. Понеже обработваемата земя и в останалите кази се стопанисвала само с наличния едър добитък, изчислена по този показател, обработваемата земя общо в областта възлиза на около 3,8 млн. дюнюма или 32% от нейната площ.

Твърде важно е да се установи подсигуряването на отделните категории земевладелци /стопани/ с работен добитък, което очертава по-ясно тяхната икономическа характеристика. Понеже липсват конкретни данни, приложен бе специален метод на анализиране чрез съпоставка на данните от регистрите на мирийските земи в 38 села на Хадж. Пазарджишко каза с данните за наличния в тях едър добитък.²⁸ Получават се следните ориентировъчни резултати. Владетелите на крупни земевладения /нар. 800 дюнюма/ с наличния си добитък могли да обработват около 63 % от земите си /за десет земевладения от селата Лилияково, Котленци и Писарево/. Владетелите на едри земевладения /от 301 до 800 дюнюма/ имали още по-малко добитък, с който могли да обработват око-

²⁷

В три от регистрите изрично е отбелязано "новоотворени ниви": в с. Ген. Колево - 1712 дюнюма; в с. Сотирово - 1063 дюнюма и в с. Македонка - 203 дюнюма. Вж.: Извори за българската история, т. V, с. 142, 225, 237.

²⁸

Основанието на този подход лежи в обстоятелството, че между размера на обработваемата земя и броя на едри добитък има пряка връзка. След общ анализ чрез съпоставка бе приложен методът за отстраняване на второстепенни и случайни фактори, като избиране на села, в които не е имало големи перекендентни земевладения, не е имало преселници, които според изворите имали по-малко добитък и пр., както и подбиране на села, в които рязко преобладавали отделните типове земевладения.

ло 52 % от земите си /за 32 земевладения от селата Преспа, Баш бунар - слято със с. Полк. Свещарово, Писарево, Котленци и Лилияково/. Установените показатели трябва да се закръглят съответно на 60 % и 50 %, понеже някои от тези земевладелци използвали за обработването на земите си селяни с добитъка им.

Владетелите на земевладения от 201 до 300 дюнума имали повече от необходимия им добитък, с който могли да обработват и чужда земя в размер на около 28 % повече от своята земя. Малоземлените, дребните и средните земевладелци /съответно до 50, до 100 и до 200 дюнума/, общо за трите групи, с наличния си добитък могли да обработват около 52 % повече от своята земя. Разграничаването поотделно за всяка група остава крайно несигурно, но проличава, че най-много добитък имали дребните земевладелци.

Получените показатели, макар че имат реалното си основание по отношение на обхванатите села, са твърде несигурни като обща мярка поради ограничеността на изходната им база. Обаче при съществуващата изворова база те разкриват единствената възможност за изясняване на въпроса за арендуването, който е основен.

Таблица 2

Стопанизване на земята в 74 села от Южна Добруджа през 1874 г.
/изчислени резултати/

	Имат своя земя дюн.	Обработват в свои стопан- ства		Арендувана земя			
		дюн.	%	дюн.	%	дюн.	%
1-3. До 200 дюн.	251 877	381 879	57,4	-	-	130 002	81,7
4. От 201 до 300 дюн.	103 997	133 116	20,0	-	-	29 119	18,3
5. От 301 до 800 дюн.	177 817	88 909	13,4	88 908	55,9	-	-
6. Над 800 дюн.	57 586	34 552	5,2	23 034	14,4	-	-
Общо	591 277	638 456	96,0	111 942	70,3	159 121	100,0
Перекенд. земи	73 945	26 766	4,0	47 179	29,7	-	-
Всичко	665 222	665 222	100,0	159 121	100,0	159 121	100,0

Размерът на стопанисваната от малоземлените, дробните и средните земевладелци земя в действителност бил по-малък с някакъв процент, понеже и част от тях давали своя земя под аренда /за перекупчествата това било правило, както е отразено сумарно в таблицата/, а и поради това, че все още тук и там се прилагало ангийско обработване на земи на богати и влиятелни турски земевладелци. Обработваната от тях арендувана земя в собствени стопанства трябва да се намали с още някакъв процент, тъй като някои от тях обработвали чужда земя в рамките на чуждото стопанство. Това е документирано от руските анкетори. Понеже случват е интересен, ще цитираме в оригинал: "Имеющие возможность запахивать земли больши, чем имеют собственной, панимают се у других, чаще всего за зерно; обыкновенная плата - 1 кило пшеницы за каждые 5 дююмов /пер. Гевреклер, Куюджук/ или 6 мерь пшеницы с 1 кило посева, а кукуруза 2 меры с 1 кило посева; иногда жатве кукуруза, на той же земель, без новой запашки, сеят пшеницу; тогда с этого посева платят еще по 4 меры пшеницы с 1 кило посева /пер. Конакла/."²⁹

Посоченият размер на заплащане, по 1 кило³⁰ за всеки 5 дююма, показва, че се касае за получаване на около 1/5 от реколтата от 5 дююма, покато изполичарите и кесимджийите вземат до 40-50 % от реколтата, добита от арендуваната земя. Следователно става дума за селини, които са извършвали определени селскостопански работи със свой добитък и инвентар, т.е. селини, които за известна част от годината постыпвали на наемни работи в богати стопанства срещу натурално заплащане. Тази посвенническа форма на приложение на наемен труд в чифлишките стопанства има своя прототип в подобна практика, възникнала най-напред в Русия през 60-те - 70-те години на XIX в., раз-

²⁹ ЦГВИА, ВУА, ф. 430, д. 214, л. 10. Правописните грешки могат да се обяснят с предположението, че автор на документа е българин.

³⁰ "Кило"-то е мярка за повърхнина, равна на около 5 дююма. Не е уточнено за какво киле става дума, но то би могло да бъде цариградско /25,7 кг/, варненско /102,7 кг/ или добруджанско /90 кг/. По-вероятно е да става дума за добруджанско киле, понеже като пример се сочи, че в някои села се заплащало също за 5 дююма по 6 мери /една мера е равна на 26,24 литра/, т.е. по около 100 кг.

пространена след това широко и в румънските княжества под наименованието "dijma la tarla"³¹. Логично е да се допусне, че с някои изменения тя била пренесена и в Добруджа, понеже обективните условия предполагали и допускали такава практика.

В таблицата е отразен още един интересен и принципно важен момент, именно че като аренднаематели се явявали и заможните земевладелци, които наемали около 18,3 % от общото количество арендувана земя. Важното в случая не се състои в количествения показател, а в обстоятелството, което ще поясним малко по-нататък, че заможните земевладелци /стопани/ обработвали своите и арендуваните земи при широко използваие на наемна работна ръка. Налице била нова форма, при която заможен селянин експлоатирал наемни работници, но и той като аренщатор, обикновено исполичар, бил експлоатиран от богатия турски земевладелец. Делът на арендуваната от заможните селяни земя вероятно се увеличавал във връзка със запълбочаващия се процес на разложение на феодалните аграрни отношения. Появяването на тази, както и на описаната по-горе форма, било израз именно на този процес.

Разпределението на собствената семейна и на наетата работна ръка по типовете земеделски стопанства също бури интерес, но и в този случай липсват конкретни данни. Като отправна точка при изясняването на този въпрос обаче могат да послужат показателите за наличните в изчисленото средно домакинство стопански активни лица и средната мяра обработваема земя, падаща се на едно такова лице. Съществуващите данни позволяват да се приеме, че всяко селско домакинство имало по 2,925 души стопански активни лица и че при тогавашните условия всяко от тях могло да обработка по 56 дюниума обработваема земя.³²

³¹ Relații agrare și miscări țărănești în România. 1908 - 1921, București, 1967, p. 30 - 31.

³² Установено бе, че всяко изчислено средно домакинство имало по 6,4 членове, от които 47,0 % стопански активни лица или по 3 души; от тях в земеделското стопанство били ангажирани 97,5 % или това дава 2,925 души. Посочената средна мяра за натовареност на едно стопански активно лице се основава на следните факти и съображения. При анализа на данните за 39 села от Хадж. Пазарджишка каза се установява, че в тях имало 329 850 дюниума обработваема земя, а броят на ангажираните в

Таблица № 3

Налични и необходими стопански активни лица по типове земевладения за 74 села от Южна Добруджа през 1874 г.

	Дома- кинства, брой	Владяна земя, дюн.	Налич- ни, брой	Необхо- дими, брой	Рекапи- тулация
1. Без земя	376	-	1100	-	+ 1100
2. До 50 дюнума	509	15 926	1489	285	+ 1204
3. От 51 до 100 д.	1088	79 457	3182	1419	+ 1763
4. От 101 до 200 д.	1069	156 494	3127	2795	+ 332
5. От 201 до 300 д.	414	103 997	1211	1857	- 646
6. От 301 до 800 д.	404	177 817	1182	3175	- 1993
7. Нац 800 д.	51	57 586	149	1028	- 879
Общо:	3911	591 277	11 440	10 559	+ 881
Перекенден. земи	-	73 945	-	1320	- 1320
Всичко:	3911	665 222	11 440	11 879	- 439

обработването ѝ лица бил 5674 души или за всяко лице по 58,1 дюнума. В донесение на руския консул Золотарев в Одрин от 1864 г., направено след сравнително подробно проучване с помощта на Найден Геров, се съобщава, че в Одринско "един земеделски работник, снабден с чифт волове, може да обработва годишно до 30 дюнума..." Тодоров, Н. Нови данни за аграрните отношения у нас през 60-те години на XIX в. - Истор. преглед, 1958, кн. 5, с. 108/. Не е отбелязано какъв вид са тези 30 дюнума, но очевидно става дума за посята земя, което лава около 55 дюнума обработваема земя. Следователно едно стопански активно лице в Южна Добруджа би могло да обработва повече от 55 дюнума /понеже в Одринско били засявани повече окопни и някои технически култури/, но не по-малко от 58,1 дюнума, тъй като би се елиминирало използването на придошла от други райони работна ръка, за което се знае, че съществувало в лоста широк размер. При това положение най-правдоподобно е да се приеме посочената средна мяра.

Получените резултати показват голямо преливане на наличната работна ръка от едни домакинства в стопанствата на други домакинства. По-конкретно безземлените, малоземлените, дребните и средните земеделски домакинства изльчвали 4399 души свободна работна ръка, обаче за стопанисването на цялата обработваема земя били необходими още 438 души, които следва да са придошли от други райони.

Изльчването на свободна /"излишна"/ работна ръка в доста широки размери може да се документира само за пет села от Хадж. Пазарджишката каза през 1874 г.³³ Общийт брой на тези лица в петте села бил 80 души, от които 36 били членове на домакинства, владеещи до 50 дюнюма, 24 души – на домакинства с 51-100 дюнюма, а останалите с изключение на едно лице – на домакинства /всичките големи неразделни семейства/, владеещи до 300 дюнюма, т.е. 75 % от всички били членове на малоземлени и дребни земевладелци. Тези лица постъпвали на работа като чираци /26 души/, чападжии, т.е. на обща земеделска работа /10 души/, овчари /12 души/, коняри /3 души/, говедари /едно лице/, пъдари /2 души/ и кираджии /26 души/. Впечатляващ е фактът, че 63,8 % от тези лица работели като целогодишни наемни работници, а и останалите /говедарят, двамата пъдари и кираджиите, 15 от които били членове на големи неразделни семейства/ по социалното си положение не се различавали твърде много от първите.

Изването в Южна Добруджа на търсещи работа лица от други райони, главно от селищата в Източна и Средна Стара планина, но също от Кюстендилско, Македония, Одринска Тракия, Влашко и др., също е документирано частично. Така от излирванията на Н. Тодоров по данни от регистри на ябанджийските тезкерета за 1957 души единократно пребивавали през 1868-1872 г. общо в Североизточна България и Добруджа се вижда, че от тях в Добричко и Силистренско пребивавали 962 души, от които в земеделското стопанство били ангажирани от 1/5 до 1/3.³⁴ Също въз основа на частични данни за ябанджийски тезкерета за 161 лица, ре-

³³ Извори за българската история, т. V, с.25-28, 43-57, 70-75, 84-98, 115-116, 202-215, 234-243, 245-248. Селата са – Котленци, Ведрина, Сотирово, Рилци и Пчеларово.

³⁴ Тодоров, Н. Балканският град през XI-XIX век. Цит.съч., с. 347-362. Данните са частични.

гистрирани в гр. Добрич през 1872 г., Стр. Димитров установява, че от тях в земеделското стопанство постъпвали 80,7 %.³⁵

Общо от данните от последните две таблици може да се констатира, че в обхванатия район от 74 села наличната обработваема земя следва да се е обработвала от 11 879 души. От тях 7041 души /59,3 %/ обработвали своя земя /506 101 дюнюма, т.е. 76,1 %/, а останалите 4838 души или 40,7 % /4399 души – 37,0 % местни и 437 души – 3,7 % придошли/ обработвали чужда земя /159 121 дюнюма, 23, 9 %/. От последните 2321 души /19,5 %/ обработвали чужда земя като дребнопарцелни арендатори. Останалите 2571 души били целогодишно наети земеделски работници, които изпълнявали 21,2 % от обема на цялата селскостопанска дейност.

По типове стопанства се разпределяли така: в стопанства на земевладелци със земя от 201 до 300 дюнюма – 1160 души, от които 520 души за обработване на арендувана земя; в стопанства на земевладелци със земя от 301 до 800 дюнюма – 405 души; в стопанства на земевладелци със земя над 800 дюнюма – 468 души и за обработване на перекендентни земи в свои стопанства – 478 души. Част от наетите земеделски работници били ангажирани целогодишно, а друга част – сезонно, в отношение 1 към 2 за сезонните работници,³⁶ т.е. наличните 2517 места за

³⁵ История на град Толбухин, с. 104-105.

³⁶ В споменатото донесение на руския консул Золотарев се съобщава, че "чифлик от 600 дюнюма се нуждае от 3 работници през зимата и 9 работници през лятото". По това съобщение, което правилно отразява кампанийния характер на земеделската стопанска дейност, може да се заключи, че определен обем от работата се изпълнява от едно целогодишно заето лице, подпомогнато през лятото от две сезонно ангажирани лица. От данните за заплашането на целогодишно застите лица в 14 села през 1874 г. /Извори за българската история, т. V, с. 16-98/ се установява, че средноаритметичната величина на заплашането им е почти равна на заплашането на три сезонно ангажирани лица. Тодоров, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. – Истор. преглед, 1959, кн.2, с.30; същият, Балканският град през XV-XIV век, с. 360. Понеже е логично за равен труд да се е заплашало еднакво, то целогодишният работник може да се разглежда като 3 пъти сезонно ангажиран работник. При това поло-

целогодишна заетост се заемали от 1510 души целогодишно ангажирани и 3021 сезонно ангажирани лица. На основание закономерностите на репрезентативния анализ и показателите за 74-те села може да се установи, че през 60-те - 70-те години на XIX в. средногодишно общо в Южна Добруджа в земеделското стопанство е имало по 7 - 8000 целогодишно и 14 - 15 000 сезонно заети лица, от които 5 - 6000 души придошли от други райони.

От общия брой на целогодишно и сезонно наетите земеделски работници една част не могат да бъдат категоризирани като наемни работници. Това са случаите, когато се прилага извъникономическа принуда за ангажирането на такива лица.

Първият начин за използване на принудителен селски труд с налице при ангарииното обработване на турски чифлишки земи. Такъв случай е документиран от руските анкетьори и се отнася за чифлика на Махмуд бей в с. Алфатар. Този чифлик бил обработван "винаги от българи без каквото и да е заплащане за извършената работа"³⁷. Не бяха открити други сведения за прилагането на ангариен труд през 60-те - 70-те години на XIX в., но е допустимо да е имало и други такива случаи. Размерът на тази практика, отменена официално още през 1832 г., обаче ще ла е бил силно намален поради ниската производителност на принудителния селски труд и поради масовата съпротива на селячеството.

Вторият начин за използване на принудителен селски труд с твърде интересен. Документиран е в "Автобиография на Райча Илиев Бълсков". Съобщава се, че силистренският управител Ибрахим паша /1850-1860 г./ имал три чифлика, по един в с. Алфатар, в с. Дулово и в с. Раманаашиклар /Рахман Ашиклар, близо до с. Вокил, изселено/. "А те не бяха какви годе чифлици, но почти царски: със стотини ратаи, волове, коне, с хиляди овце, а всички работници се изпращаха от всяко село, заплащани от селото, също и работният добитък за тия чифлици се откупува пак от селата по един по два чифта, според големината на селото. То ужас, но кой можеше да се възпротиви?"³⁸

жение определен обем от селскостопанска работа се разпада на 5 части, 3/5 от която се изпълнявала от целогодишно заети лица, които по брой били 2 пъти повече от първите.

³⁷ ЦГВИА, ВУА, ф. 430, д. 211, л. 206-207.

³⁸ Сб. Народни умотворения, т. 18, с., 1901, с. 582.

В дадения случай е налице продължаване на практиката на ангариета, ю взела нова форма, именно чрез използване на наемен труд, заплащан от селяните, а не от чифликцията, т.е. налице е едно уродливо съчетание, станало възможно при условията на пълния произвол и насилия, упражнявани от разни турски голямци по отношение на раетското българско население. От друга страна, това съчетание говори за силата на новите тенденции в развитието на аграрните отношения, както и за ретроградността на турската феодална класа.

Тук трябва да се припомнят още мерките на турското правителство и на местните органи на властта при изпрашането на сезонни земеделски работници в Южна Добруджа. Те дават основание на Стр. Димитров да отбележи, че "събирането на временни наемни работници често пъти ставало по такъв начин, че е трудно да бъде разграничен от насилиственото изпрашане на селяните на ангария".³⁹ Пак по същия повод Н. Тодоров смята, че тези земеделски работници могли дори "да упражняват икономически натиск със своя отказ да идат на работа" и че "отношенията между земевладелци и жетвари и други земеделски работници, набирани при помощта на властта, били чисто наемни отношения на работодатели и наемници".⁴⁰ Правилно е да се приеме, че въпростът не може да стои алтернативно, понеже се прилагало и насилието при набирането и изпрашането на сезонни работници и от друга страна, имало и свободно движение на такива. Обстоятелството, че до намеса на властта се прибягвало предимно преди Кримската война, поради което е налице богата документация от това време, а след войната тя е твърде малко, показва, че в процеса на разложението на феодалните аграрни отношения все по-вече се е вървяло към приложението на свободен от извъникономическа принуда труд.

Пред вид именно на посочените три начина за използване на принудителен селски труд известна част от общия брой на наетите земеделски работници не могат да се категоризират като наемни работници. Наличният изворов материал позволява да се предполага, че техният процентен дял не бил голям, т.е. че в

³⁹ Димитров, Стр. Чифлишкото стопанство през 50-те - 70-те години на XIX в., с. 25-26.

⁴⁰ Тодоров, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в., с. 30.

подчертано преобладаващата си част наетите за земеделска рабоча лица били наемни земеделски работници.

Макар и ориентировъчни, направените дотук констатации създават сравнително точна представа за системата на земеползванието в Южна Добруджа през 60-те - 70-те години на XIX в. Несъмнено това е система на земеползвуване от преходен полуфеодален тип с нарастваща роля на капиталистическите елементи. При прегледа на наличната литература общо за развитието на аграрните отношения през Възраждането се стига до предположение, че в това отношение Южна Добруджа била на едно от първите места сред останалите райони на българските земи. Това се подкрепя и от данните за развитието на овцевъдните стопанства.

Освен разгледаните стопанства със зърнопроизводствен профил през разглеждания период в Южна Добруджа имало и овцевъдни стопанства. В първия тип стопанства се отглеждали различни култури и животни, но в рамки, подчинени на основния отрасъл - производството на зърнено-хлебни култури. Обратно, в стопанствата с овцевъден профил също се отглеждали посевни култури и различни животни, но основен отрасъл, а за част от тях и единствен отрасъл било овцевъдството. Между двата типа стопанства имало многобройни преходни стъпала, обаче в крайните точки на тази амплитуда различията били значителни. Имало и трети тип стопанства - за зеленчукопроизводства, но заеманата от тях площ била никакко малка, за цялата област средногодишно по около 1000 дюниума. Поради това те не представляват интерес като елемент на земеползванието освен с прилаганата в тях по-специфична организация на труда.

Овцевъдството в Южна Добруджа имало важно стопанско значение. Това личи от данните на официалната турска статистика за 1866 г., според която тук имало 449 788 глави овце⁴¹ или на 100 жители по 321,3 глави, на всяко домакинство - по 20,6 глави и на 100 ха от повърхнината - по 41 глави овце. Освен това тук се отглеждали 30 000 овце, собственост на държавната фабрика за фесове в Сливен,⁴² а до 1865 г. - и няколкостотин хиляди овце на трансилвански овчари.⁴³ Спазвал се "обичайният

⁴¹ Тодоров, В.-Хиндалов, Цит.съч., с.214-267.

⁴² Документи за българската история, т. III, с. 1940, с.379.

⁴³ Миятев, П. Документи за използвуване на добруджанските пасища от трансилвански овчари /мокани/. - Известия на Института за история, т. 14-15, с., 1964, с. 443-454.

сервитут на пасането, според който за овчарите не съществуват землени граници, между и други ограничения, които да им препятствуват да водят овцете си където и в която мера желаят, стига това да не са засети ниви".⁴⁴

Овцевъдните стопанства от типа на къшлите са сравнително добре описани и проучени,⁴⁵ но относно техния брой са изказани твърде различни предположения. Д. Мишайков приема, че "в Добруджа /има пред вид Северна и Южна Добруджа - б.м., П.Т./ имало в турско време около 80-100 къшли, всяка от които имала 3-5000 овце".⁴⁶ Според Иван Гешов⁴⁷ в 80% от селата на Балчишка и Добричка окolia е имало къшли, което според броя на селата дава минимум 140 къшли само в тези две окolia. По официалните статистически данни с голяма сигурност може да се установи, че през 60-те години на XIX в. къшли е имало в 76 села /13 в Балчишка каза, 29 в Хадж. Пазарджишкa каза и 34 в Силистренска каза/.⁴⁸ По около 2000 овце имали 49 къшли, по около 3000 овце - 17 къшли. След съответно приспаднатия брой овце в 9 села имало по около 4000 овце, а в с. Алфатар - 7000 овце, т.е. в тези села би могло да има повече от една къшка. Следователно техният брой трябва да се определи на около 80 до 85.

⁴⁴ Боев, Б. Колонизацията на Добруджа. Списание на БИкД, 1902, кни. 10, с. 631-633.

⁴⁵ Почти пълния списък на наличната литература вж. в сполучливата разработка на Дуков, Л. Развитие и организация на котленското овцевъдство в Добруджа. - Известия на Етнографския институт и музей. С., 1975, кни. XVI, с. 45-79.

⁴⁶ Мишайков, Д. Стопанско значение. Сб. Добруджа. География, история, етнография, стопанско и пържавно-политическо значение. С., 1918, с. 290, 309.

⁴⁷ Гешов, Ив. Овчарите от Котленско и жетварите от Търновско. Спомени и студии. С., 1928, с. 279.

⁴⁸ Приложен е следният подход: за да има къшли в собственния смисъл на такова стопанство, трябвало е да има минимум 1000-2000 овце, отглеждани от 5-10 овчари. Шом в дадено село имало по толкова и повече овце след приспаддане на всяко домакинство по 21 глави овце, със сигурност в такова село е имало една или повече къшли.

През първата половина на XIX в. в къшлите се отглеждали по-големи стала и рядко при някоя от тях възниквало в малък размер спомагателно стопанство с орно земеделие. След Кримската война поради стесняване на пащите броят на отглежданите овце се намалявал /издребняване на къшлите/, като сега все по-често собствениците на къшли, предимно българи, започнали да се занимават с орно земеделие в широк размер. Измененията в тази насока вървели доста бързо и в навечерието на Освобождението една част от някогашните овчари станали, както забелязва Гешов, "нови хора", т.е. овчари и земеделци или само земеделци.

Къшлите не могат да се характеризират като "овчарска кооперация"⁴⁹ и да се идеализират като тип "дружествена организация".⁵⁰ В тях били ясно оформени две имуществено-социални групи: от една страна, чорбаджията, собственик на по-голямата част от овцете, на стопанските постройки и пр., отчасти на кехаята, избиран измежду най-богатите овчари, а, от друга страна, останалите овчари, които имали обикновено по 10-15 до 100-200 овце, заедно с малък брой сезонни наемни работници. Въпреки кооперативното отглеждане на овцете /без чорбаджията/ и колективното пласиране на по-голямата част от създадената продукция действителният организатор и разпоредител в стопанството бил чорбаджията - "спекулант".⁵¹ Ето защо, докато през предишните десетилетия къшлите съдействували главно за разширяването на търговското земеделие, през разглеждания период те били вече с утвърдени елементи на капиталистически отношения. Нараснала ролята им за напредъка на грапската преработвателна промишленост в североизточните български земи, а това от своя страна водело до запълбочаването на кризата във феодалните аграрни отношения.

Съществен момент в характеристиката на аграрните отношения е въпросът за реализацията на прибавъчния земеделски продукт. Общоизвестно е, че под формата на различни даждия, от

⁴⁹ Константинов, Д. Жеравна в миналото и до лиенно време. - Историко-битов преглед, Жеравна, 1948, с. 65-70.

⁵⁰ Гешов, Ив. Цит. съч., с. 279.

⁵¹ Термин на Захари Стоянов. Вж.: Съчинения, т. I, с., 1965, с. 42.

които над 64% представлявали феодална рента,⁵² турската държава присвоявала голямата част от натуралните и паричните приходи на земеделското население и особено на българското растеско население. "Десятъкът на Силистренска каза, като стана мезат,⁵³ достигна предишната си стойност и се появиха двадесет и няколко хиляди гроша увеличение... Като се разумя, че десятъкът на казата ще може да понесе още много придатък, валията, като отиде в Силистра, втори път извади на мезат този десятък, шото с направените нужни подбуждания за два дни са се появили 1200 кесии /600 000 гроша - б.м., П.Т./ придатък".⁵⁴

От това официално съобщение проличава ясно съществуващият произвол при събирането на даждията, с който корупцията и злоупотребите на правителствените чиновници, на откупчиците и отчасти на чорбаджите стигали до крайност. Макар че тяхният точен размер не може да се определи, защото винаги съществувала голяма разлика между официално обявения и действително събирания им размер, по данни за Дунавския вилает А. Мошнин констатира, че българският земеделски стопанин ежегодно плашал около 28 % от стойността на своето движимо и недвижимо имущество /без мирийската земя, която основателно не се третира като собственост на селянина/, докато в Румъния тези вземания възлизали от 4 % до 7 %.⁵⁵

Налаганите от държавата ангари, които за българските селини станали довсеместни при настаниването на татаро-черкезките преселници⁵⁶ и в навечерието на Освободителната война, както и грабежите на многобройните турски и особено татаро-черкезки

⁵² Конобеев, В. Българското националноосвободително движение. С., 1972, с. 393.

⁵³ Изваждане на търг подлежащи за събиране от държавата даждия и събрани след това от откупчици /мюлтезими/.

⁵⁴ Дунав, Русе, бр. от 12 юни 1866.

⁵⁵ Мошнин, А. Цит. съч., с. 365.

⁵⁶ За настаниването им били освобождавани по 3 на всеки 10 къщи, като населението трябало да ги изхрани през зимата. Впоследствие поради създалата се нетърпима обстановка те били устроени в по-големи поселения. Вж.: Документи за българската история из германските архиви, 1829-1877. С., 1963, с. 282-371.

⁵⁷ бани, утежнявали още повече положението на българското селячество. Почти до създаването на Българската екзархия то било ограбвано и от цариградския патриаршески клир.⁵⁸ Всичко това лишавало масата от земеделското население от възможност за натрупвания и разширяване на възпроизводството, което подкопавало самите основи на земеделското стопанство.

Част от земеделската продукция, понякога и от необходимия продукт поради нарастващия дял на паричните даждия, постъпвала на пазара. След няколковековното постъпително развитие на стоково-паричните отношения постепенно се стигнало до формирането на регионалния добруджански пазар в рамките на общобългарския и общотурския пазар. И тук водеща била ролята на градовете, които постепенно се издигнали като средища на оживена търговско-занаятчийска дейност.⁵⁹

Преработването на вълната на отглежданите в Добруджа овце издигнало особено много ролята на гр. Котел. В него и в околните му селища процъфтявала капиталистическа домашна индустрия, възникнали централизирани и разпръснати манифактури при

⁵⁷ Пак там, с. 272, 325-326, 357; Материалы для изучения Болгари. Вып. I, Часть первая, Букурешть, 1877, с. 81; Военно-статистический сборник на 1868 г. Вып. II, СПб, 1868, с. 251; Мошинин, А. Цит. съч., с. 359; Тонев, В. Документ за положението на населението... с. 194.

⁵⁸ Тонев, В. Добруджа през Възраждането, с. 140, 186.

⁵⁹ Тодоров, Н. Балканский град през XV-XIX в., с. 365-368; същият, Ярмарке в Хаджи-оглу Пазарджике в 70-х годов XIX в. - Славянский архив, М., 1963, с. 116-139; същият, Демографски и социално-икономически облик на гр. Хаджи-оглу Пазарджик /Добрич/ през 60-те - 70-те години на XIX в. Сб. Нашият град в миналото, Толбухин, 1966, с. 15-33; Бешков, Л. Панаирът в Хаджи-оглу Пазарджик преди Освобождението. - Сб. Нашият град в миналото, с. 34-42; История на град Толбухин, с. 81-84, 101-110; Змеев, Р. Тутракан /научно-популярен очерк/, Силистра, 1971, с. 21 и сл.; НБКМ, Ориенталски отдел, ф. 22, а.е. 509. - Регистър на чаршията на Хаджи-оглу Пазарджик от 1867 г. По този регистър в града е имало 394 търговско-занаятчийски люкяна и складове на обща стойност 2,67 млн. гроша.

антизиране на работна ръка лори от Еленско и Търновско.⁶⁰ В Шумен също голямо развитие получили занаятите, свързани с преработката на аби и шаяни, донасяни от Котленско, а панаирът в Търговище станал център на добруджанска овцевъдна продукция.⁶¹ Голям брой търговци-антрости от Котел, Шумен, Търговище и други градове създали в Североизточна България и Добруджа добре устроена мрежа от луксии-складове, от които етапно се снабдявани със стока десетки търговци-кърджии.⁶²

Попръбяването на пътно-транспортната мрежа улеснило разширяването на внос-износа. Освен традиционната си насоченост към Цариград добруджанският пазар постепенно стабилизирал и връзките си с европейския капиталистически пазар. Големи количества зърнени хrани, животни и животинска продукция били изнасяни чрез пристанищата в Балчик, Варна, Кюстенджа и Силистра.⁶³ За Англия били изнасяни предимно пшеница, ечемик и животински кости; за Франция - зърнени хrани, кожи, вълна и рога; за Австро-Унгария - предимно вълна и пр. Във вноса /желязо, железни изделия, текстил, колониал и др./ доми-

⁶⁰ Косев, К. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., С., 1968, с. 42 и сл.

⁶¹ Минев, Н. Спомени за еснафството и търговията в гр. Шумен преди Освобождението. - Сб. Шумен и Шуменско, кн. III, Шумен, 1971, с. 176-187; Ценчев, П. Страница из историита на Котел от края на XVIII и първата половина на XIX в., Сб. Г.С. Раковски, т. I, С., 1963, с. 294.

⁶² Построени били: жп линията Черна вода-Кюстенджа, също Русе-Варна; шосе от Силистра през Шумен за Варна, също Силистра-Добрич-Силистра-Балчик. Вж.: Документи за българската история, т. III, с. 452; т. IV, С., 1942, с. 5; Дунав, Русе, бр. 176 от 21 май 1867; бр. 273 от 5 май 1868; бр. 368 от 3 април 1869; Материали для изучения Болгарии, Вып. V, ч. III, с. 276-277.

⁶³ Дунав, Русе, бр. 108 от 14 септ. 1866; Цонев, Ст. Стопански облик на гр. Варна в навечерието на Освобождението. - Истор. преглед, 1973, кн. I, с. 73-86; Пенаков, Ив. Кюстенджанското пристанище, Вестник Добруджа, Бабадаг, бр. 44 от 5 окт. 1917; Плетньов, Г. Един документ за търговията в Дунавския виает от 1873 г. - Трудове на Великотърновския университет, Т. XI, ч. II, С., 1974, с. 5 и сл.

нирала Австрия /Австро-Унгария/, следвана от Англия и Франция.⁶⁴

През разглеждания период цените франко-пристанище на земеделските произведения се определят вече в зависимост от цените им на големите европейски борси, поради което аграрната криза от 60-те - 70-те години на XIX в. оказала чувствително влияние.⁶⁵ Режимът на капштулациите, настаниването на чуждия капитал във външнотърговската дейност, високата навла и пр. - всичко това разширявало експлоатацията на непосредствения селски производител от търговския капитал.

Постепенно нараснала и задължнялостта на земеделското население, особено към градските лихвари и търговци-лихвари. Поради няколко неплодородни земеделски години и във връзка с аграрната криза в началото на 70-те години стотици задължнели земеделци от причерноморския район били секвестирани или живеели със заплахата да загубят имотите си. През 1873 г. и 1875 г. те изпратили редица прошения и делегации до властите във Варна, а впоследствие отнесли въпроса и до правителството в Цариград.

С посредничеството на Др. Цанков, М. Балабанов, Г. Кръстевич и Българската екзархия изпратената там делегация начело с

⁶⁴ Паскалева, В. Икономическото проникване на Австрия /Австро-Унгария/ в българските земи от Кримската война до Освобождението. - Известия на Института за история, т. 7, С., 1957, с. 126-127, 132; Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968; с. 36-40; Глушков, Хр. Търговията на Англия с българските земи от 30-те години на XIX в. до Освобождението /Според съобщения на чужди консули/. - Трудове на Великотърновския университет, т. IX, С., 1973, с. 128.

⁶⁵ НБКМ, БИА, ф.7, а.е. 18, л. 175; Българска пчела, Браила, бр. 7 от 4 юли 1864; бр. 15 от 8 септ. 1864; Източно време, Цариград, бр. 30 от 7 септ. 1874, бр. 31 от 13 септ. 1875, бр. 15 от 11 септ. 1876, бр. 29 от 16 юни 1877; Век, Цариград, бр. 37 от 13 септ. 1875; Турция, Цариград, бр. 35 от 5 март 1866. Общо за страната сравни: Беров, Л. Движението на цените на Балканите през XVI-XIX в. и европейската революция на цените, С., 1976, с. 190, 205, 213, 215, 217, 289, 291; същият, Първите циклични кризи на европейския капитализъм и стопанскаята конюнктура в българските земи през XIX в. - Истор.преглед, 1978, кн. 6, с. 35.

Радою Юрданов издействувала везирска заповед да се прекратят делата по записи и да се спрат "взискванията" на лихварите. През март 1876 г. във Варна била създадена специална комисия за разглеждане на "разпрята". Тя констатирала, че лихварите предявявали искания за 4 млн. лева /гроша/, а броят на жертвите им бил "хиляди". В разпрата се намесил и гръцкият консул от Варна, за да защити претенциите на лихварите-гърци от Балчик и Варна, някои от които имали да събират стотици хиляди гроша заеми, натрупани от прекомерни лихви.⁶⁶

Масовото движение на задължнелите земеделци, единствено по рода си у нас през този период, ясно показва широките машаби на лихварството и нарасналата му роля за задълбочаването на имущественото разслоение сред земеделското население. Наред с десетки дребни съществувания то засегнало и една част от най-богатите земевладелци-чифликчи, изключително турци. То-ва е ново доказателство за упадъка на турското чифлишко съ-панство. От наличната ограничена източникова база бяха установени само десет случая, при които едри и крупни земевладелци-чифликчи останали номинални владетели /собственици/ на имотите си или пък ги загубили, понеже последните били заложени за дългове към лихвари.⁶⁷

От тях в единия случай лицето е българин /Д. Василев/ от с. Пленимир. През 1869 г. той взел назаем 5000 гроша, през 1870 г. върнал на лихваря 12 000 гроша, на следващата година - още 11 044 гроша и при все това останал да дължи 13 000 гроша. През 1869 г. той взел назаем от друг лихвар 7360 гроша и с.г.му върнал 6324 гроша, но в 1874 г. бил принуден да подпише

⁶⁶ Век, Цариград, бр. 11 от 23 март 1874, бр. 27 от 15 юли 1874, бр. 11 от 15 март 1875, бр. 1 от 3 ян. 1876; Дунав, Русе, бр. 945, 5 март 1875. Напредък, Цариград, бр. 84 от 6 март 1876; Източно време, Цариград, бр. 37 от 26 окт. 1874; Р. Ю., XII годишната распра на лихварството със земеделци. С., 1884. Тази брошюра не бе намерена в НБКМ и други библиотеки, поради което използваме цитати, заети от нея от П. Габе в труда му "Кредит и лихварство /По повод на едно решение на Русенския апелативен съд/". Добрич, 1892, с. 19, 30-42.

⁶⁷ Държавен вестник, бр. 14 от 24 ноемвр. 1879, бр. 29 от 1 март 1880, бр. 34 от 19 март 1880, бр. 56 от 12 юли 1880, бр. 66 от 20 авг. 1880; Габе, П. Цит. съч., с. 19-23.

изпълнителен лист за 22 000 гроша. Лихварят му отчуждил: каменен обор за 40 добитъка, каменна сая с керемиди за 1500 овце, каменен чалмар за коне, 2 кладенца, един хамбар и 1500 дююма ниви. Д. Василев умрял, а лихварят давал нивите под аренда на селяни от същото село.⁶⁸

Макар че през 1850 г. и 1863 г. със сълтански фермани лихвеният процент бил определен на максимум 12 %, от приведените данни се вижда, че те не се изпълнявали, понеже в този случай лихвата възлизала на 200-300 %. Ясно е също, че лихварството, вмъквайки се в земеделското стопанство, водело обикновено само до обедняване и разоряване на земеделското население, без да съдействува за усъвършенстване на производството. В случая е налице дори деградиране на крупно чифлишко стопанство в дребнопарцелно арендуване на земите му.

Дейността на създалените по административен път през 1865-1866 г. общополезни /земеделски/ каси⁶⁹ не могла да ограничи чувствително лихварството. Капиталите на касите в Силистра, Балчик, Добрич и Тутракан, събиращи по различен начин от земеделското население, към 1877 г. достигнали 8,7 млн. гроша, а с тези на сирашките каси - над 10,3 млн. гроша.⁷⁰, но не всички били използвани за кредитиране на земеделски стопани. От данните за дълговете на 119 селяни /13 българи и 106 турци/ и преселници/ от 18 села на Хадж. Пазарджишка каза през 1870-1875 г.⁷¹ се установява, че те дължали на казалийската каса 184 160 гроша, или по 9 гроша за всеки владян от тях дююм земя.

Според владяната земя дължниците се разпределяли така: без земя - 7 души по 643 гроша средно дълг; малоземлени - 15 ду-

⁶⁸ Габе, П. Цит. съч., с. 22-23.

⁶⁹ Тодорова, М. "Общополезните каси" на Мидхат паша. - Истор. преглед, 1972, кн. 5, с. 56-76.

⁷⁰ Юбилейна книга на Българската земеделска банка. 1864-1879-1904-1928. С., 1931, с. 32-34; Летострой, български народен календар, г. VIII, Пловдив-Русчук-Велес, 1876, с. 199-200.

⁷¹ Извори за българската история; т. V, с. 111-201, 732-762. В обхванатите 18 села имало и други дължници към земеделската каса, но имената им в регистрите за мирийските земи или липсват, или не могат да се идентифицират, понеже в единия регистър са дадени само със собствените им имена.

ши, по 600 гроша средно на лице и по 15 гроша средно на дюоном; дребни земевладелци – 15 души, съответно 775 гроша и по 10 гроша; средни земевладелци – 27 души, съответно по 252 гроша и по 6 гроша; заможни земевладелци – 21 лица, съответно по 252 гроша и по 6 гроша; заможни лица, съответно по 1467 гроша и по 7 гроша; едри земевладелци – 24 души, съответно по 1186 гроша и по 22 гроша; крупни земевладелци – 10 души, съответно по 8917 гроша и по 9 гроша. Спрямо размера на владяната земя най-голям бил размерът на дълга на едрите земевладелци, съставляващ от $1/4$ до $1/3$ от тогавашната пазарна цена на един дюоном.

Тук трябва да се посочи още, че от 34 души едри и крупни земевладелци, дължници на касата, само едно лице е българин, а това означава, че част от турските чифликчи задължнели с доста големи суми и към земеделските каси. Дълговете на безземлените, малоземлените и дребните земевладелци били също големи, те се равнявали на две-тригодишния доход на дребния селски стопанин. Макар че касите отпускали заемите с 12 % лихва, очевидно те също съдействували за увеличаване задължността на земеделското население. Ето защо и през годините, когато касите вече функционирали, в българския периодичен печат бил отправен повик за основаване по селата на акционерни кредитни дружества. Създадени били няколко такива дружества, но дейността им не е документирана и остава неизяснена.⁷²

x x x

Изнесеният дотук материал позволява да се даде генерализирана характеристика на социалнокласовата структура на земеделското население от Южна Добруджа през 60-те – 70-те години на XIX в.

Феодалната класа се представяла от повечето едри и от крупните земевладелци /стопани/, турци и преселници, и лица от висшия кръг на бюрократичния апарат, владеещи поземлени имоти. Общата им численост обхвашала 7-8 % от земеделското население. Те владеели около 30-33 % от обработваемата земя, има-

⁷² Българска пчела, Браила, бр. 17 от 22 септ. 1864; Македония, Цариград, бр. 17 от 27 април 1871; Напредък, Цариград, бр. 34 от 22 март 1875; Цонев, Ст. Стопански облик на гр. Варна в навечерието на Освобождението, с. 84.

ли много едър и дребен добитък, различни стопански и жилищни постройки, в единични случаи – големи парични средства и др. Около 3/5 от земите им били давани под аренда.

Останалата земя била обработвана в чифлишки стопанства, обикновено под управлението на доверени лица. Производствената дейност в чифлиците се извършвала най-често от постоянни и сезонни наемни работници. В отделни случаи бил прилаган и принудителен труд на зависими селяни под открита или прикрита форма на ангария и разни други своеобразни съчетания на традиционните феодални форми на експлоатация с наемничеството. По-голямата част от продукцията, която била създавана в стопанствата им или която получавали като натурална рента, постъпвала на пазара.

Държавната собственост върху обработваемата земя влечала всичките си податни задължения и върху тях, обаче държавата ги толерирала, а и те поради дълбоката корупция успявали да отклоняват фискалните си задължения за сметка на селячеството. Традиционната връзка и зависимост на местните представители на феодалната класа от централната власт била значително изменена и отслабена както в икономическата, така и в политическа област. Доста ясно се проявила тенденцията на упадък предимно на едрите турски чифлици, докато крупните турски чифлици, изглежда, успешно се нагаждали към новите изисквания на капиталистическия пазар.

Поради това при общото оредяване на местните представители на феодалната класа през разглеждания период се допада и засилването на тенденцията на обуржоазирането на част от тях. Свидетелство за това е все по-широкото използване на наемен труд, изкарването на пазара на по-големи количества зърнено-хлебна и животинска продукция и нарастването на вложенията за закупуване или за създаване на воденици, парни мелници, керемидарници и други предприятия, експлоатирани също при използването на наемен труд. Тази трансформация обаче се извършвала много бавно, защото в преоблащащата си част представителите на местната феодална класа предпочитали да живеят като рентиери и оставали встрани от развитието на прогресивните явления на икономическия живот. Паразитното им съществуване не давало никакви подтици за по-богат духовен живот: невежество, суеверията и религиозният фанатизъм съществували тяхното ежедневие, запълвано още с ориенталски развлечения и антибългарски изстъпления. Политическото им съзнание оставало по правило замръзнало в точката на мохамеданския прозелитизъм 11

сляпата ненавист към демократичните и революционните борби на българския народ.

Безусловно неправилен е възгледът на някои историци за селячеството като единородна класа и в двата взаимно изключващи се варианта на тази теза: за селячеството като смес от дребни и едробуржоазни елементи и за селячеството /поне за по-голямата му част/ като безземлено и едва ли не крепостно зависимо. Въз основа на изнесения материал за Южна Добруджа се констатира, че феодално зависимото селячество не било единородно и в имуществено отношение, и по степен и форми на феодална зависимост и експлоатация. Общо то обхващало 66 % от земеделското население, а владеело около 45 % от обработваемата земя.

Около 2/3 от феодално зависимите селяни не били експлоатирани от местните представители на феодалната класа. Привидно свободни дребни стокопроизводители, в действителност те били подложени на жестока експлоатация от феодалната държава, обаче в много голяма степен смекчена за селяните-турци и преселници. Сред българската част на това население се извършвал за силващ се процес на имуществена и социална диференциация, която сред турското селячество имала по-слаби прояви.

Около 1/3 от зависимото, главно българското, селячество било експлоатирано от местните представители на турската феодална класа, тъй като било арендатор на негови земи. Това били предимно дребни земевладелци-стопани, отчасти малоземлени и по-малко средни земевладелци. Докато масата на средните земевладелци имала свои стопанства, които допълвали с малки парцели арендувана земя, то масата от малоземлените земевладелци не могла да създаде жизненоспособни стопанства, затова изльчвала значително количество свободна работна ръка, която постъпвала на наемна работа. В много отношения малоземленото селячество, което съставлявало около 10-15% от земеделското население, съществувало в качеството си на полупролетарски социален слой.

Като цяло зависимото селячество било експлоатирано и от търговско-лихварския капитал, а българските селяни, политически обезправени, били подложени и на зверски произвол от бюрократичния апарат и от разбойническите турски и черкезки банди. Острието на религиозно-просветната дискриминация и помохамеџанчанията било насочено също предимно към него. То проявявало висока политическа съзнателност и активност, докато селяните турци и преселници не давали признак за политическо самосъзнание и вървели сляпо с турската феодална класа.

Селската буржоазия съставлявала около 8-9% от земеделското население и влачеела около 20% от обработваемата земя. Към нея се чистели крупните, едрите и част от заможните земевладелци-стопани и едри овцевъдци, собственици на къшли. С единични изключения всички били българи. По правило обработвали земите си в свои стопанства-чифлици, участвували лично в стопанската дейност /без собствениците на къшлите/, която се извършвала при широкото използване на наемен труд. Целият прибавъчен продукт, който оставал след заделянето на нужните количества за лична консумация и за натурални даждия, постъпвал на пазара. Осъществявало се в неголям мащаб натрупване на средства, използвани от части за разширяване на производството. То се осъществявало главно по пътя на капиталистическото възпроизводство, което представлява главният критерий за наличие на капиталистическо стопанство в собствения смисъл на това понятие, а следователно и за принадлежността на собствениците на такива стопанства към буржоазната класа.

Част от оформящата се селска буржоазия в имуществено отношение била по-богата. Характерно било, че произходит на нейните капитали обикновено бил свързан с градска поминъчна дейност, предимно търговия и лихварство. От друга страна, поради съществувашата несигурност, пораждана от неразвитата правно-юридическа надстройка и от националнопотисническия режим, част от селската буржоазия проявяваща склонност да влага средства за закупуване на градски недвижимости и в лихварски операции. Това говори за преливане на парични средства от града към селото, и обратно /в по-малък размер/, което допринасяло за укрепване на сътрудничеството между градската и селската буржоазия в политico-обществения и културния живот на българския народ. Част от българската буржоазия дала една от важните съставки на чорбаджийството, което се съюзявало с представителите на държавната власт и през съответният период с фенерските владици за общ грабеж на трудовото население.⁷³ Ето защо омразата на народните маси към тях била голяма.

Земеделският пролетариат по численост обхващал около 16 % от земеделското население, а с придошлите наемници - до 20 %. Половината от него се състояла от безземлени селяни, другата половина се набирала из състава на малоземлените и отчасти на дребните земеделски домакинства. Големият процентен дял на зе-

73

Българска пчела, Браила, бр. 17 от 22 септ. 1864; Турция, Цариград, бр. 21 от 2 окт. 1865; Македония, Цариград, бр. 38 от 8 юли 1867; Славянско братство, Букуреш, 1878, кн. 13, с. 108.

земеделските работници е един от ярките показатели за дълбочината на извършващото се имуществено и социалнокласово разслоение сред земеделското население, което е закономерен етап в генезиса на капиталистическите аграрни отношения.

От общата маса на този пролетариат обаче само около 1/3 се намирала в сферата на земеделски стопанства с капиталистическо възпроизводство, при това немалка част в такива стопанства, които арендували земи на едри и крупни местни турски земевладелци, т.е. които се вмъквали пряко в обсега на феодалните аграрни отношения и отвътре изменяли съдържанието им. Останалите 2/3 от земеделския пролетариат били ангажирани в стопанства от докапиталистически тип, в сферата на простото стоково производство и обмен.

Ясно е, че едно от условията за възникването на капиталистически земеделски стопанства, именно натрупването на голямо количество наемна работна ръка, било налице, обаче липсата на другите необходими условия не позволявала създаването на такива стопанства в по-масов машаб. Неопределен работен ден, продължаваш от тъмно до тъмно, крайно лоши битови условия, полу-гладно съществуване, притъпено политическо самосъзнание, безправие и физически наказания – това характеризирало положението на наемните земеделски работници. Нерядко и мизерното им възнаграждение не било изплащано, а заболяемостта сред тях била най-голяма.⁷⁴

Независимо от ориентировъчната стойност на приведените показатели, от изложеното се вижда, че социалнокласовата структура на земеделското население, присъщо за преходните епохи, била твърде сложна, за да бъде върна при опростенческото ѝ представяне, и твърде динамична, за да се побира в предварително приети схеми. Особеностите в развитието на процесите, формиращи тази структура в Южна Добруджа и в другите райони на страната, плод на неравномерното протичане на разложението на феодалните и зараждането на капиталистическите аграрни отношения, напълно оправдава и дори изисква регионалния подход при тяхното изследване.⁷⁵

⁷⁴ Документи за българската история из германските архиви, с. 367; Държавен вестник, бр. 11 от 13 окт. 1879.

⁷⁵ Христов, Хр. За ролята на българската буржоазия в националната революция. – Истор. преглед, 1977, кн. 3, с. 95-96. Срв.: Шарова, Кр. Научни резултати от дискусията за ролята

Изнесеният материал позволява да се вземе отношение и към въпроса за чифлишкото стопанство. Изводът е, че през 60-те - 70-те години на XIX в. в Южна Добруджа съществували три типа чифлици. Първата група, най-многобройната, обхваща преобладаващата част от чифлиците на едрите турски земевладелци /до 800 дюниома/. Те се намирали в упадък, който аграрната криза задълбочила още повече. Втората група обхваща по-голямата част от крупните турски чифлици /над 800 дюниома/. Търде често собственост на лица с политическо влияние и роля в управлението, стопански по-стабилни, те се крепели и имали перспектива за развитие главно на основата на разширяващите се в тях мъчително бавно капиталистически форми на стопанска дейност. Третата група обхваща чифлиците на формиращата се българска селска буржоазия. Преобладаващо място и значение в тях имало капиталистическото възпроизвъдство, което ги правело жизнеспособни и рентабилни въпреки крайно трудните условия.

В заключение следва да се отбележи, че през разглеждания период южнодобруджанското село се разтърсвало от непримириими социалнокласови и национални противоречия. Израз на назрялата българска националноосвободителна буржоазнодемократична революция, те прибрали голяма сила на борбите на добруджанското българско население срещу чуждото иго.⁷⁶ Техният заключителен етап от времето на Освободителната руско-турска война разчиства нови пътища за развитието на аграрните отношения през следващия период.

на буржоазията в българското освободително движение и предстоящи изследователски задачи. - Истор. преглед, 1978, кн. 1, с. 93-102.

⁷⁶ Тонев, В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 203-261.

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ЮЖНОЙ ДОБРУДЖЕ 60-70 ГОДЫ XIX ВЕКА

Петр Топоров

Резюме

Разложение феодальных и зарождение капиталистических аграрных отношений в болгарских землях происходит в эпоху Возрождения. Этот процесс сопровождается очень важными региональными особенностями. Исследование этих особенностей поможет освободиться от некоторых элементов схематизма, присущих в сложившемся представлении о развитии этого процесса.

В статье раскрыты отличительные черты турецкой аграрной политики в Южной Добрудже в 60-70 годы XIX века, рассмотрена структура землевладения и землепользования, показана роль создававшихся капиталистических земледельческих /зерновых/ и овцеводческих хозяйств, описан способ реализации прибавочного продукта. На базе количественных показателей сделана характеристика социально-классовых слоев, объединяющих разные этнические группы в добруджанском селе. Показано также существование трех видов чифликов /усадеб/.

Исследуя аграрные отношения в указанный период, автор приходит к выводу, что Южная Добруджа занимала передовое место в развитии капиталистического земледелия в стране.

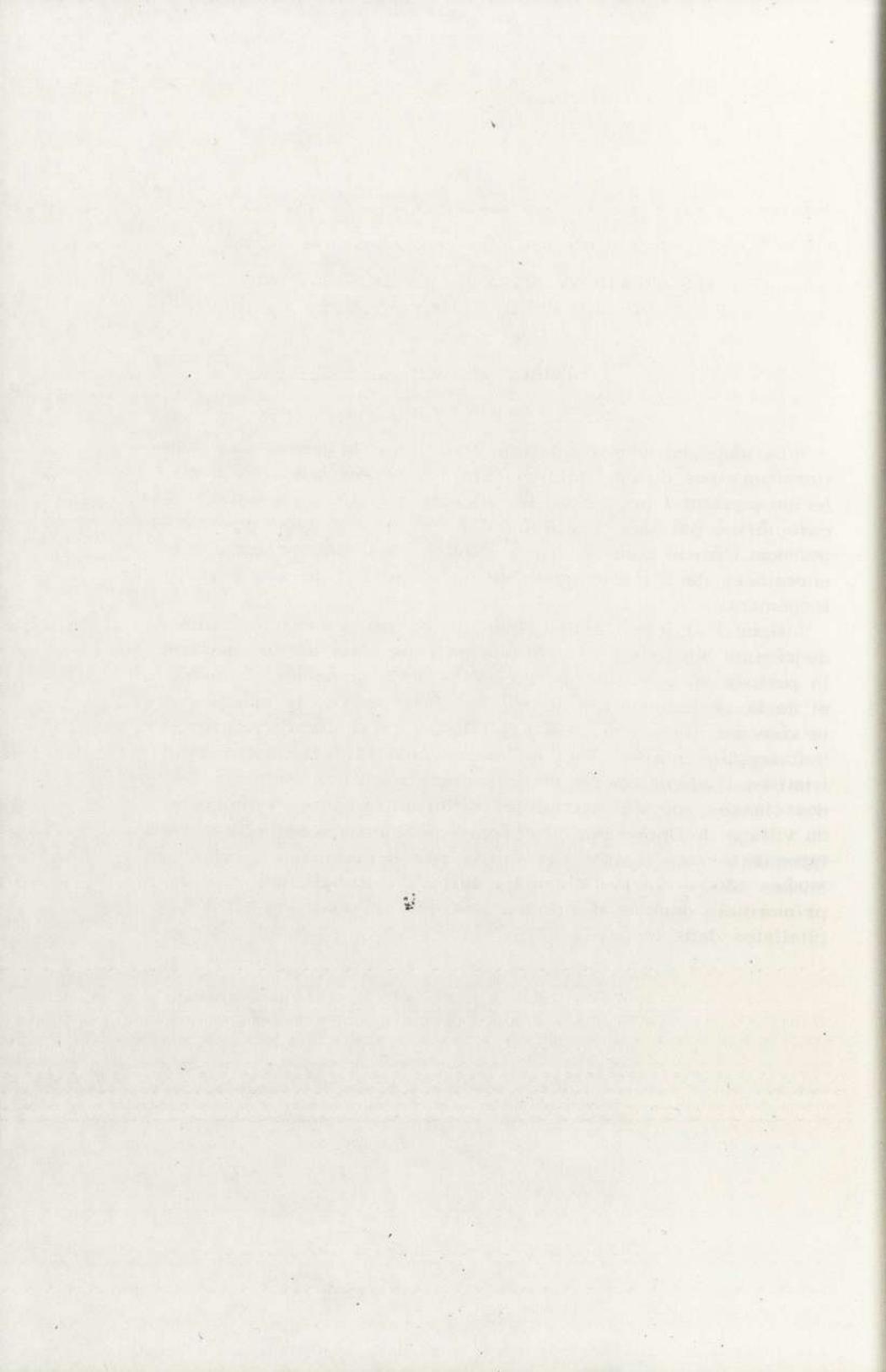
LES RELATIONS AGRAIRES EN DOBROUDJA
DU SUD PENDANT LES ANNEES
1860 - 70

Petâr Todorov

Résumé

La dégradation des relations féodales et la genèse des relations agraires du capitalisme dans les terres bulgares s'effectue pendant l'époque du Réveil national. Ce processus se caractérise par des particularités régionales très importantes dont l'étude contribuera à éliminer les vues schématiques enracinées dans l'idée générale qu'on se fait de son développement.

Dans l'article l'auteur indique les traits caractéristiques du régime agraire turc appliqué en Dobroudja du Sud pendant la période en question, la structure de la propriété foncière et de la réglementation du régime de la terre, la création et le rôle des fermes à base capitaliste, la réalisation du produit supplémentaire. Tout en fournissant des indications quantitatives l'auteur opère une caractérisation des couches et des classes sociales parmi les différents groupes ethniques du village de Dobroudja. Il révèle également l'existence de trois types de fermes (tchifiks) et en tire la conclusion que pendant les années 1860 - 70 la Dobroudja du Sud a occupé une position primordiale dans le développement des relations agraires capitalistes dans le pays.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIX, кн. 3 Исторически факултет 1981 - 1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIX, livre 3, Faculté d'histoire 1981/1982

Христо Глушков

ФРАНЦИЯ И ГРЪЦКО-ТУРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ
/1878 - 1881 г./

Christo Glouchkov

LA FRANCE ET LES RELATIONS GRECO-TURQUES
/1878 - 1881 /

София, 1982

СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПО ОБРАЗОВАНИЮ

ИЗДАТЕЛЬСТВО УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПО ОБРАЗОВАНИЮ

Началните години от съществуването на Третата република във Франция са изпълнени с драматични вътрешнополитически конфликти, породени от нестабилността на установения на 4 септември 1870 г. республикански режим. Активността на трите монархически групировки – легитимисти, орлеанисти и бонапартисти, поставя на непрекъснато изпитание силите на привържениците на републиката и само взаимното им съперничество затруднява възстановяването на монархията. Опитите им за осъществяване на монархически преврат не прекъсват дори и след провала на добре планираната акция за утвърждаването на граф Шамбор на престола. Сенат и парламент с монархическо мнозинство, отслабна и деморализирана армия, терор и господство на реакцията отличават първите години от съществуването на Третата република във Франция.

В периода след Франкфуртския мирен договор във външната политика на страната наделява стремежът за предотвратяване на нов въоръжен конфликт с Германия. Поражението във френско-пруската война принуждава френските правителства да действат предпазливо, като избягват риска в отношенията си със силния източен съсед. На управляващите среди във Франция, на монархистите и на реваншистки настроените политици е добре известно, че със собствени сили не ще могат да се противопоставят успешно на нова германска агресия. Ето защо до обезпечаването на надежден и сигурен съюзник френската дипломация упорито издига идеята за мир в Европа, за мирно разрешаване на стопанските, политическите и дори териториалните конфликти.

Вследствие влиянието на монархистите в Учредителното събрание приетата през 1875 г. конституция на страната предоставя широки пълномощия на президента на републиката в областта на външната политика. Според член VIII и член IX президентът получава правото да преговаря с други държави, но може да обяви война само с предварителното съгласие на парламента. На практика обаче още от началото на 80-те години ролята на президента по въпросите на външната политика се свежда до представителни функции, тъй като без правителството и парламента той не може да решава външнополитически въпроси.

Една от отличителните особености на политическия живот във Франция в периода на Третата република е много по-честата, отколкото в останалите европейски страни по това време смяна на правителствата. Ако в продължение на 70 години например /1871- 1940 г./ са избрани 14 президенти, за този период се сменят повече от 50 премиер-министри и министри на външните работи.¹ При такава политическа нестабилност и нетрайност на отделните кабинети постът политически директор, фактически вторият човек след министъра на външните работи в дипломатическата йерархия във Франция, придобива важно значение и всяка буржоазна партия проявява изключителни усилия, за да има на този пост свой политически съмишленник.²

Планирането, реализацията и основните тенденции във външната политика на Третата република през първите две десетилетия от нейното съществуване са предмет на постоянен интерес от страна на изследователите на международните отношения. Тяхното внимание обикновено е привлечено от изучаването на два основни проблема – етапите, особеностите и условията за създаването на Френско-руския съюз от 1891-1893 г. и насоките, постиженията и неуспехите на колониалната политика на френската буржоазия. Натрупана е и значителна литература за стопанските и политически взаимоотношения на Франция с Германия през този период.³

Сравнително по-бегло е изследвана френската политика на Балканите до края на XIX в. и в частност позицията на Франция към гръцко-турския конфликт след Берлинския конгрес. Проучванията на гръцките и турските историци по този проблем са повлияни обикновено от историческите особености в развитието на техните народи и въпреки използването на богат документален материал допускат известен субективизъм при отразяване на истинските цели и скритите амбиции на френската дипломация по отношение на балканските народи.

¹ Петров, В., Ю. Владимиров. Кэ д'Орсе. Москва, 1966, с. 91.

² Пак там, с. 85.

³ Poidevin, R. *Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898 à 1914.* Paris, 1969; Renouvin, P. *Les relations franco-allemandes de 1871 à 1890.* Paris, 1952.

В трудовете на френските историци активността, проявена от френските правителства за разрешаване на гръцко-турския конфликт, най-често се представя като проява на уважение към суверенитета на малките народи в Европа и като желание за запазване мира на Балканите.⁴ В изследванията на други автори френската позиция се определя по-точно, по-обосновано и по-аргументирано. Така например Е. Карол определя периода 1875-1881 г. във френската външна политика като "опортюнизъм във външните работи", имайки пред вид прогерманския курс на френската дипломация след Берлинския конгрес.⁵ Специално внимание заслужават работите на съветския историк А. З. Манфред, но и той се спира търде малко на френската политика на Балканите след Руско-турската война от 1877-1878 г.⁶

Действително гръцко-турските отношения през посочения период не принадлежат към глобалните проблеми, които занимават френските кабинети тогава. И все пак тъкмо Франция подема инициативата за точно, цялостно и окончателно прилагане на решението на Берлинския конгрес, което подсказва намерението на френската буржоазия да съхрани политическия си авторитет в Югоизточна Европа. Както по време на Руско-турската война, така и след нея френската дипломация проявява жив интерес към съдбата на Османската империя и на подвластните ѝ християни. Тези обстоятелства определят и значимостта на проблема, който разглеждаме в настоящата студия.

Авторът няма претенции да представи изцяло френската политика на Балканите след Берлинския конгрес, а да изследва само отношението на френските кабинети към гръцко-турските териториални спорове. Хронологическите рамки на темата не са избрани произволно. Известно е, че след войната от 1877-1878 г.

⁴ Hippeau, E. *Histoire diplomatique de la troisième république* (1870 - 1889). Paris, 1889; Chastenet, J. *Naissance et Jeunesse. Histoire de la III République*. Paris, 1973.

⁵ Carrol, E. *French Public Opinion and Foreign Affairs 1870-1914*. London, 1931.

⁶ Манфред, А. З. Внешняя политика Франции 1871-1891. М., 1952; Очерки истории Франции XVIII-XX вв. Сборник статей, М., 1961, с. 258-307.

се налага да се очертаят новите граници на балканските държави и Османската империя, което поражда множество политически, религиозни и стратегически проблеми. Над всички тях се извивсият продължителните противоречия между управляващите среди в Атина и Високата порта, които едва не довеждат до военен конфликт между двете държави. Едва през 1881 г. с намесата на Великите сили те са избягнати и кризата е преодоляна. Във Франция това е време на утвърждаването на републиканците в системата на държавния апарат и началото на прогерманския курс във външната политика.

Написването на тази студия е предшествувано от подробно запознаване с архивите на Ке д'Орсе, Военния архив във Венсен, както и публикуваните френски дипломатически документи. Привлечени са предимно изследвания на френски и съветски автори, материали от пресата, спомени и други документи.⁷ Авторът нямаше възможност да се запознае с гръцки и турски архивни материали, но те имат в същност второстепенно значение за изследването на френската политика.

* * *

За пръв път след поражението във войната през 1870-1871 г. Франция е поканена на Берлинския конгрес да решава съдбата на други народи наравно с останалите Велики сили. Тъкмо тази възможност за възстановяване на накърнения престиж на страната е използвана от френското правителство, което с малки уговорки дава съгласието си за участие в работата на конгреса. То настоява в дневния ред да се включат единствено тези въпроси, които "произтичат директно от последната война", и да не се поставят на обсъждане многообразните политически, стопански и религиозни проблеми на балканските народи и на Османската империя.⁸ Много по-прецизно френският външен министър Ва-

⁷ Интерес представляват спомените на Frevinet, Ch. Souvenirs 1878 - 1893, Paris, 1913; Moüy, Ch. Lettres athénienes, Paris, 1887; Moüy, Ch. Souvenirs et causeries d'un diplomate, Paris, 1909.

⁸ Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914, 1 ère série, t. II, p.270, 7.III.1878, Вашингтон до граф Винчен /но-нататък ще отбележваме тази публикация само с DDF/.

дингтон формулира своите резерви в циркулярното си писмо до френските дипломати в европейските страни от 8 март, със съдържанието на което нареджа да бъдат запознати съответните правителства. В него той още веднъж отбелязва, че само изключването от дневния ред на проблеми, несвързани с Руско-турската война, ще успокои общественото мнение в страната и ще гарантира участието на френските делегати в работата на конгреса.⁹

Поставяйки тези условия, френското правителство претендира, че предпазва Великите сили от по-нататъшното изостряне на спора за наследството на "болния човек". Френският външен министър декларира, че в случая неговият кабинет взема пред вид не само своите вътрешни и външнополитически интереси, но се ръководи и от общите интереси на европейските държави. Той съзнателно премълчава обаче, че Франция е заинтересована от запазване на статуквото главно поради нейната неспособност да се намеси с въоръжена сила в един голям военен конфликт за разпокъсването на Османската империя. Заинтересованите финансови и търговски среди с тревога внушават на правителството, че то не трябва да допусне загубването на френското влияние в Близкия Изток и на Балканите.¹⁰

Още преди заминаването си в Берлин Вадингтон информира депутатите от Националното събрание за мирните принципи, които ще вдъхновяват неговата позиция на конгреса. Наред с това той декларира, че на Балканите има и други християни освен българите, които заслужават поне в същата степен вниманието на Европа.¹¹ За всички французи става ясно, че външният министър има пред вид исканията за териториални компенсации от страна на Гърция. Републиканската преса веднага подкрепя намерението на Вадингтон да окаже съдействие на гръцкото правителство. Във връзка с откриването на конгреса в "Тан" препоръчва на събраниите в Берлин европейски дипломати да дадат пълна свобода на

⁹ Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 201.

¹⁰ Ristelhueber R. Histoire des peuples balkaniques, Paris, 1950, p. 260.

¹¹ "Le Temps", 9.VI.1878.

гръцкото население в Турция, а някои острови да се присъединят към Гърция.¹²

Действително на конгреса в Берлин френската дипломация насочва усилията си за защита интересите на Гърция и дори на Турция що се отнася до ограничаване на териториалните отстъпки на Високата порта в полза на Русия в Азия. Ръководен от подобни съображения, Вашингтон заема открито антибългарска позиция в германската столица и енергично се противопоставя срещу съществуването на Санстефанска България. Френският външен министър си дава сметка за значимостта на влиянието, което Русия ще има в новосъздадената славянска държава. Това е допълнително основание да подкрепи гръцките аспирации за териториално разширение.¹³

Френската буржоазия не е безразлична към бъдещата политическа ориентация на Гърция поради значимите си капиталовложения в тази балканска страна.¹⁴ В продължение на десетилетия през XVIII и XIX в. гръцките пристанища са използвани като опорни пунктове за разширяването на френското стопанско, политическо и религиозно влияние в Близкия Изток и на Балканите. Още през XVI в., когато френските търговци получават за пръв път привилегии за търговия в Османската империя, между пристанищата на двете страни се установяват оживени търговски връзки.¹⁵ Франция се намесва впоследствие и в борбата между големите капиталистически държави за стопанско и политическо надмошие в Гърция след войната за независимост. От втората половина на XIX в. гръцкото правителство започва да се отблагодарява на своите "покровители" чрез отдаването на концесии, в резултат на което Франция и Англия получават монополни пра-

¹² Le Temps, 14.VI.1878.

¹³ За антибългарската позиция на френската дипломация на Берлинския конгрес вж.: Дамянов, С. Цит. съч., с. 200 и сл.

¹⁴ Renouvin, P. La politique extérieure de la Troisième République. Paris, 1952, p.126.

¹⁵ Lascaris, M. Salonique à la fin du XVIII-e siècle d'après les rapports consulaires français. Athènes, 1939; Svoronos, N. Le commerce de Salonique au XVIII-e siècle. Paris, 1956.

ва в производството на нефт, кибрит, тютюн, митата в някои големи пристанища и др.¹⁶

Би било обаче крайно неправилно, ненаучно и субективно да се обяснява подобна позиция на френската дипломация единствено като се имат пред вид икономическите интереси на страната в Гърция. Безусловно като фактор те влияят определено на външната политика на страната, но нямат определящо и абсолютно влияние, тъй като Франция има много по-големи икономически интереси да запази приятелските отношения с Високата порта. Едва ли е необходимо да се посочва изрично, че френската буржоазия има далеч по-солидни по обем икономически позиции в Османската империя в сравнение с Гърция.¹⁷ Достатъчно е да припомним, че през 70-те години Франция има най-солидно участие във финансирането на Високата порта и следователно в контролирането на нейните финанси, че наред с инвестициите на френски капитал в различните клонове на индустрията френските търговци имат влияние в производството и пласмента на редица стоки.

Очевидно френската дипломация се ръководи и от други съображения, които имат повече връзка с традиционното внимание, което в Париж отделят на Средиземноморския басейн, Ориента и балканските народи. От началото на XIX в. та чак до Френско-пруската война Франция взема най-действено участие във всички пеприпетии, през които преминава Източният въпрос. През 30-те години например Франция активизира своята политика с цел да спечели влияние в новосъздаденото гръцко кралство. Използвайки пребиваването на своите войски на гръцка територия тогава, френската дипломация полага много усилия, за да неутрализира позициите на Русия и на православната църква в тази баланска страна.¹⁸

¹⁶ Lefevre-Meaule, H. *La Grèce économique et financière.* Paris, 1916, p. 180-195.

¹⁷ Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България 1878-1914. С., 1971, с. 19-21 и цитираната там литература.

¹⁸ Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1829-1853. С., 1977, с. 305.

Другият факт, с който може да се обясни гъркофилството на френската дипломация на Берлинския конгрес, е желанието ѝ да отстоява никаква самостоятелна позиция, която да издигне нейния престиж както в самата Франция, така и пред европейската общественост. Политическата и военната слабост на страната след поражението във Френско-пруската война и избухването на Парижката комуна не позволяват на Ке д'Орсе да прояви инициатива по нито един голям въпрос от международно значение. Ето защо френската дипломация шумно се обявява в защита на правата на малките народи в Европа, представяйки се за тяхен покровител и приятел. Тъкмо тази идея насърчава гъркофилството на френските кабинети не само по време на Берлинския конгрес, но и през следващите години, когато се разрешава гръцко-турският териториален конфликт. Темата за защита на малките народи се подхваща от официалната френска преса, от историци и други заинтересовани среди.

В действителност въпросът за гръцките граници съвсем не е нов за европейската дипломация. Той възниква още по време на образуването на гръцкото кралство. Първоначално преговорите по този въпрос се водят между въстаническите водачи и посланиците на Русия, Франция и Англия в Цариград. На конференциите на остров Корфу, а след това и през септември 1829 г. в Порос Каподистрия поисква като минимум включването на голяма част от Тесалия в границите на Гърция. Освен от гръцките претенции и от неотстъпчивостта на Високата порта решаването на въпроса се затруднява и от противоречията между големите държави. Франция например отстоява с голяма последователност правото си да покровителствува католиците в Османската империя.¹⁹ На конференцията в Лондон през 1830 г. френският представител привлича вниманието на останалите дипломати по този проблем и настоява да бъдат гарантирани специални права на страната му и в Гърция. Независимо от протестите на гръцкото правителство конференцията определя крайната граница по р. Аспро.

От 1830 г. насетне Европа за дълго изоставя на заден план гръцките искания за поправка на границата. Известен интерес към тях се появява във връзка с Критското въстание и с криза-

¹⁹ Archives du Ministère des Affaires étrangères de France (AMAE), Grèce, t.110, p.40-41, 31.II.1830.

та на Османската империя през 60-те години. Въпреки настояванията на гръцкото правителство неговият пратеник не е изслушан на Парижката конференция през 1869 г. под предлог, че Гърция не е участвала и в Парижкия конгрес от 1856 г.²⁰ Исканията за поправка на северната гръцка граница, представени писмено на конференцията, са отхвърлени. В същото време гръцката армия не е подгответена за война и решаването на въпроса е относиво отложено.

От началото на 70-те години гръцкото правителство установява мирни отношения с Високата порта и дори прави постъпки за увеличаване на привилегиите на гърците в империята. "Културното и стопанското развитие на гръцкия елемент в Турция дава надежди на политиците - пише Н. Данова, - че именно чрез него гърците ще постигнат реализация на националните си аспирации."²¹ Поредното задълбочаване на Източната криза и особено Руско-турската война от 1877-1878 г. предизвикват силно възбуждение в Гърция. Англия обаче препоръчва на гръцкото правителство да не се намесва във войната, като обещава да представи и подкрепи по време на мирните преговори гръцките искания. След продължителни колебания Гърция действително не предприема военни действия срещу Османската империя.

Шовинистичните кръгове в гръцкото общество веднага след войната застават в лагера на противниците на Санстефанския милен договор под предлог, че не лържат сметка за правата на елинизма. Тази теза се повтаря и посега от някои гръцки историци, които твърдят, че със Санстефанския договор Русия уж игнорирана "законните права" на Гърция в полза на България, тъй като във включените по силата на договора в българското княжество земи мнозинството от населението било гръцко.²² В на вечерието на Берлинския конгрес гръцкото правителство проявява максимална активност, за да привлече вниманието на европейска-

²⁰

Данев, Ст. Очерк на дипломатическата история на балканските държави. С., 1931, с.53.

²¹

Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в. С., 1980 г., с. 225.

²²

Naltsas, Hr. Der San Stefano Vertrag und das Griechentum, Thessalonike, 1956, s. 269.

та дипломация към териториалните си искания с оглед на тяхното окончателно задоволяване. В този дух е и интервенцията на гръцката дипломация пред европейските кабинети.²³

Френската делегация подкрепя английското предложение да бъде изслушан гръцки представител на конгреса. Въпреки съпротивата на Турция делегатите се съгласяват да изслушат гръцкия министър на външните работи Лелиянис, който пледира за присъединяването към Гърция на Епир, Тесалия и остров Крит. След уреждането на останалите спорни въпроси делегатите на конгреса обсъждат възможността за териториални отстъпки на Османската им перия в полза на Гърция и препоръчват на двете страни да започнат преговори за уреждане на териториалните спорове. Турция отхвърля предложената на конгреса гранична линия Пенеос-Каламас, защото нарушила пейните стратегически позиции.²⁴

При тези обсъждания на Берлинския конгрес Вадингтон проявява изключителна активност в защита на гръцката кауза. В продължителна реч той апелира към Високата порта да осъзнае законността на гръцките искания и да ги задоволи, тъй като в противен случай границите на самата Турция щели да "останат застрашени от непрестанно подновявящите се смутове"²⁵. Ка-то изключим чисто френските интереси, няма друг въпрос на този международен форум освен гръцкия, по който френската делегация да проявява такава последователност. По настояване на Франция в решението на Берлинския конгрес е записано, че държавите приканват "Високата порта да се договори с Гърция за една корекция на границата в Тесалия и Епир". По-нататък се уточнява, че тази корекция трябва да следва долината на р. Саламиарис от влиянето ѝ в Егейско море и долината на р. Каламис към Йонийско море.²⁶

* В случай на несъгласие между двете страни по размера на териториалните отстъпки и определянето на граничното трасе спо-

²³ Lascaris, S. La politique extérieure de la Grèce avant et après le congrès de Berlin, Paris, 1924, p. 122.

²⁴ Данев, Ст. Цит. съч., с.82.

²⁵ Ламянов, С. Франция и българската национална революция, Цит. съч., с.220.

²⁶ Hippéau, E. Histoire diplomatique de la Troisième République (1870 - 1889). Paris, 1889, p. 227.

ред чл. 24 на конгреса шестте Велики сили "си запазват правото да посредничат между двете страни за улесняване на преговорите"²⁷. Тези общи формулировки, отправени като пожелания към Високата порта, не удовлетворяват гръцкото правителство, тъй като то очаква много по-конкретни придобивки като награда за неговия неутралитет по време на войната. Независимо от добрата воля на Франция и останалите участници на конгреса в Берлин неговите решения са приети с открыто недоволство в Атина и по общо мнение се преценяват като дипломатически неуспех.²⁸

В същото време султанът болезнено изживява загубването на голяма част от балканските провинции на Османската империя и да се изискват от него нови териториални отстъпки става изключително трудно. След завладяването на Кипър от Англия френската дипломация изпада в още по-деликатно положение, тъй като обективно тя не си обезпечава никакви реални придобивки от Берлинския конгрес. Ето защо френският външен министър здраво се хваща за подхвърлената му от Солсбъри идея за окупирането от Франция на друга подвластна на Турция територия - Тунис. Така въпросът за колониалните придобивки и по-специално за юридическото оформяне на господството в Тунис става централен във френската външна политика след конгреса. Тази ориентация на Вашингтон е своевременно наследчена от Берлин, тъй като Бисмарк се надява по такъв начин да отклони вниманието на френското общество от загубените провинции Елзас и Лотарингия.

Колкото по-голяма активност обаче проявява френската дипломация на колониалното поприще, толкова по-сериозно тя среща противодействието на Англия и Италия, както и на всички оставали държави, търсещи сфери на влияние. Преценявано от тези позиции, антируското поведение на френската делегация на Берлинския конгрес се оказва немотивирано и безперспективно. Гръмките думи, които изпълват речите на френските делегати в германската столица - за европейско право, за защита правата на

²⁷ Вж. текста на решенията на Берлинския конгрес у Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878-1925, С., 1925, с. 9.

²⁸ Подробно вж.: Данова, Н. Цит. съч., с. 230 и сл.

малките народи - гърци, румъни и други, в същност само прикриват бессилието им да се наложат при решаването на основните спорни проблеми. Дори по единствения въпрос, който Франция поставя на конгреса по собствена инициатива - гръцкия, нейните дипломати също целят да ограничат руското влияние на Балканите.²⁹

От антируски позиции е подгответ и докладът на Вадингтон до министър-председателя Люфор от 30 юни 1878 г., който отчита работата на възглавяваната от него делегация на конгреса в Берлин. "Последната война - пише френският външен министър - създаде за източните славяни позиции, толкова силни и застрашаващи останалото население на този район, че с изключение на Русия останалите държави като че ли започват да разбират необходимостта от укрепването, доколкото е възможно, на гръцкото кралство."³⁰ Това е следователно и другият основен мотив, който ръководи прогръцката позиция на френския кабинет.

Ангажирана вече със защитата на гръцката кауза, френската дипломация започва да следи с голямо внимание развитието на гръцко-турските отношения след конгреса. Във военното министерство постъпват последователно докладите на военния аташе в турската столица, в които се съобщава за воените приготовления на Високата порта в пограничните области. По данни на капитан Торси турското правителство разполага на границата с Гърция с около 53-54 батальона, т.е. 25 хиляди военнослужещи.³¹ Френският военен аташе обръща специално внимание на широкото недоволство, обхванало висшите турски офицери след предложението на Великите сили да се направят териториални отстъпки на Гърция. Последните разчитат и на съдействието на Албанската лига, която протестира срещу намерението на Великите сили да се отстъпва каквато и да е територия на Гърция в Епир.³²

²⁹ Манфред, А. З. Пит. съч., с. 224.

³⁰ DDF, t. II, 1 ère série, Paris, 1930, p.347.

³¹ Paris, Vincennes, 7, № 1625, Turquie, Доклад на капитан Торси от 23.VII.1878 г.

³² Димитров, С., К. Манчев. История на балканските народи. С., 1971, с. 410-411 /за Албанската лига и нейната начална дейност/.

Прогнозирайки бъдещото развитие на гръцко-турския конфликт с оглед поведението на своето правителство, капитан Торси обобщава по следния начин своите наблюдения върху възможностите на съсредоточената по границата турска армия: "Тази сила, достатъчна, за да спре всяка агресия от страна на гръцката армия, ще бъде без съмнение много слаба за едно нападение по сула, защото тя не надминава особено много по брой силите на Гърция и не е достатъчно бърза, за да изненада врага, прели той да е успял да се съсредоточи."³³

Торси припомня на своите ръководители в Париж и предимствата на турската армия по море, както и готовността ѝ "да действува там, където поиска, по цялото гръцко крайбрежие". Шо се отнася до предложеното от конгреса гранично трасе, той го намира за еднакво неприемливо и за двете страни. Най-същественото условие, на което трябва да отговаря новата гранична линия според френския военен дипломат, е тя да препятствува взаимните нашествия на двете страни. В зависимост от различните позиции при определянето на границата той ограничава като възможни четири основни трасета и препоръчва фиксирането на трайни ограничителни. Освен основните четири решения според френския аташе съществува и пето решение, тъй като първите са еднакво неприемливи и за Турция, и за Гърция. Последната възможност предвижда преминаването на долен Епир и Тесалия към Гърция. Според доклада на Торси това е най-приемливото решение, но то надминава и най-благосклонните намерения на Берлинския конгрес в полза на Гърция.³⁴

През есента на 1878 г. френското външно министерство подновява активността си по уреждане на балканските проблеми и по-конкретно на взаимоотношенията между Гърция и Турция. Този път Вадингтон е насырен от нотата на гръцкото правителство, адресирана до Великите сили, в която то се оплаква от мълчанието на Високата порта по неговите предложения за споразумение и се обръща към тях с апел за посредничество. В специален циркуляр до европейските кабинети Вадингтон предлага посредничеството на шестте държави, за да се изпълнят докрай решението на

³³ Доклад на капитан Торси от 23.VII.1878 г.

³⁴ Paris, Vincennes, 7 № 1625, Turquie, Бележки към доклад № 62 на капитан Торси по уточняването на гръцките граници.

Берлинския конгрес. Той препоръчва и изпращането на комисари, които да изучат на място условията на граничното трасе.³⁵

Една седмица по-късно френският посланик в Берлин Сент Валие донася на своето правителство за благоприятния прием в германската столица на френската инициатива. От Берлин веднага препоръчват на своите дипломати в Петербург и Виена да съгласуват своите действия по Източния въпрос с френските си колеги. От разговора, който води с германския дипломат Радовиц, Сент Валие узнаява, че е възможно единствено противодействие от страна на Англия, на която в Берлин приписват изцяло отговорността за неизпълнението на Берлинския договор.³⁶

Създаването на изострени отношения между Англия и Франция съвсем не е случаен мотив в поведението на германската дипломация. Последната се ръководи от указанието на Бисмарк да се насърчават колониалните амбиции на френската буржоазия, да се сблъска тя на тази основа с Англия и Русия, за да се отвлича вниманието ѝ от мисълта за реванш. Изплашени от социалните конфликти в страната и особено от Парижката комуна, управляващите среди във Франция през 70-те и началото на 80-те години не поставят на дневен ред войната с Германия. Така че не само военната слабост на страната, но и решаването на сложните вътрешнополитически проблеми предпазва френските кабинети от идеята за скорошен реванш. В крайна сметка стремежът за мир, колониалните увлечения и отдалечаването на Франция от Русия по време на Източната криза довежда до видимо подобряване на френско-германските отношения след Берлинския конгрес.³⁷

Политиката на сътрудничество с Германия не среща одобрение от всички слоеве на френското общество. Но независимо от усилията на опозицията да измени тази външнополитическа ориентация, тя имала срещу себе си обединените усилия на трите най-големи републикански партии, възглавявани от Дюфор, Гамбета-

³⁵ DDF, t. II, I ère série, doc. 357.

³⁶ DDF, t. II, I ère série, doc. 358, 30.X.1878.

³⁷ Daudet, E. La mission du comte de Saint Vallier à Berlin, Paris, 1919; Caltier-Boissière, Histoire de la III République, v. II, Paris, 1935.

³⁸ та и Жюл Фери. Кабинетът на Вадингтон има най-голяма заслуга за тази прогерманска ориентация. В същото време германската дипломация усилено подготвя подписването на таен договор с Австро-Унгария на антируска и антифренска основа. Изобщо през 70-те години посредством умели дипломатически комбинации Бисмарк успява да привлече на своя страна всички потенциални съюзници на Франция и чрез Съюза на тримата императори и договора с Австро-Унгария от 1879 г. да я лиши за дълго от съюзници.

Прогерманската ориентация на Франция намира проявление и в дипломатическата кампания за подкрепа на Гърция, при която двете държави обикновено съгласуват предварително своите понататъшни стъпки. Няколко месеца след закриването на конгреса в Берлин в Превеза е свикана конференция на гръцки и турски делегати, но Високата порта създава многобройни препятствия за изпълнение на взетите решения. В най-голяма степен съпротива-та на Турция е окуражавана от безразличието на Великите сили и от липсата на съгласуваност в техните действия.³⁹ Смесената гръцко-турска комисия, натоварена да реши граничния спор на самото място, в действителност не придвижва решаването на въпроса нито крачка напред.

В началото на 1879 г. във Франция се извършват важни вътрешнополитически промени. Постепенното утвърждаване на републиканските институции намира отражение и при изборите на 5 януари, които дават известен превес на републиканците в сената.⁴⁰ Тази победа улеснява правителството в осъществяването на чистка на монархистите от чиновническия апарат, командуването на армията и дипломатическите постове в чужбина. Нейното провеждане става възможно едва след оставката на президента Мак Махон, с която завършва периодът, обявен от Тие от "република без републиканци".⁴¹ По инициатива на Вадингтон от дипломатическия апарат са освободени голяма част от откритите монархисти. Сменени са и десет посланици, което улеснява про-

³⁸ Манфред, А. З. Внешняя политика Франции, с. 254.

³⁹ Hippreau, E. op.cit., p.229.

⁴⁰ Soulier, A. L'Instabilité ministérielle sous la Troisième République (1871-1938), Paris, 1939, p.58.

⁴¹ Hanotaux, G. Mon temps, t.IV, Paris, 1947, p.9.

никването в Ке д'Орсе на повече привърженици на републиканския строй.⁴²

Междувременно в началото на 1879 г. започват усилени преговори между гръцкото правителство и албански представители с цел да обединят усилията си в борбата срещу Високата порта. По данни на френския посланик в Атина инициативата за срещата принадлежи на албанските бейове, които още през есента на 1877 г. предлагат на гръцкия кабинет своето сътрудничество. Те са готови да съдействуват на Гърция при положение, че последната ги подкрепи в борбата за освобождение на Албания от османско господство.⁴³ Албанските първенци не скриват своето желание да съзладат автономно княжество, зависимо само от Гърция, ако тя им предостави 30 хиляди пушки и четири милиона франка. Между лвете преговарящи страни обаче не може да се постигне споразумение, тъй като Гърция изявява определени стремежи към Янина, която албанците обявяват за "необходим политически и интелектуален център на новото княжество".⁴⁴

Френският посланик в Атина съобщава и за контактите на албанските лидери с италиански и австрийски агенти, които се стремят да използват тяхната готовност за въоръжени действия срещу Високата порта. Френското външно министерство проявява голям интерес към тази информация и препоръчва на посланика да следи за развитието на преговорите. В края на януари гръцкият крал официално посещава френския посланик Тисо и му изразява благодарността си към френското правителство за подкрепата в берлин.⁴⁵ На следващия ден повечето атински вестници отбелязват това посещение и провелените разговори с допълнение, че кралят е изразил чувствата на цялата страна.

Само месец по-късно гръцкият крал отново се среща с Тисо. Той повтаря пред посланика уверенията на външния министър Делиянис, че "гръцкото правителство не ще извърши нищо, без да

•

⁴² Руското общество следи с интерес изборите във Франция и победата на републиканците. Вж. "Вестник Европы", г.XIV, т. I, 1879, с. 440.

⁴³ AMAE, Paris, t.108, Grèce, 1879, p.129-136.

⁴⁴ Пак там, с. 129.

⁴⁵ AMAE, Paris, t.108, Grèce, 1879, p.86, 31.I.1879.

се консултира с Франция".⁴⁶ Същевременно кралят изразява безпокойство от декларацията на австрийския император, че претенциите на Гърция за Епир и Тесалия нямат напълно законен характер. В позицията на Италия също се чувствува двойнестъпност и кралят не скрива своето огорчение от охладняването на италианския посланик към турско-гръцкия въпрос. Естествено при положение, че останалите държави се отклонявали по различни поводи от изпълнението на взетото в Берлин решение в полза на Гърция, авторитетът на Франция се увеличава както в Атина, така и в Париж.

Практическото поведение на Англия по гръцкия въпрос твърде съществено се отличава от позицията на Франция. Английското консервативно правителство се противопоставя на всички инициативи за изпълнение клаузите на Берлинския конгрес от Високата порта и открыто насищчава султана да отхвърля наложението му договорни задължения.⁴⁷ Тази линия на поведение цели да настройва турското правителство срещу Русия, но в определени моменти тя сериозно пречи на Франция да осъществи своите намерения.

По такъв начин единствено Франция и Русия продължават да настояват за изпълнение на взетите в Берлин решения. Като използва това благоразположение на френския кабинет, гръцкото правителство подготвя сключването на заем от 60 милиона франка чрез парижки банки. В изпълнение на необходимите формалности френското финансово министерство трябва да приеме и обяви заема на парижката борса.⁴⁸ Ето зашо Вадингтон се обръща със специална молба към финансовия министър да улесни сключването на заема, като се мотивира с десетилетните привилегии на Франция в Гърция. Освен това той изразява надежда, че по такъв начин ще се подпомогнат икономиката и финансите на страната. В отговора си финансовият министър формулира в три пункта своите възражения, които свързва с ограниченияте финансови възможности на Гърция да се издължи. Това обстоятелство забавя узаконяването на заема и реализирането на първите вноски.

⁴⁶ Пак там, с. 215-220, 9.III.1879 г.

⁴⁷ Пантелей, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879-1894 г. С., 1972, с. 30.

⁴⁸ AMAE, Paris, t.108, Grèce, 1879, p.342-350; t.109, p.28-29.

През пролетта на 1879 г. гръцко-турските преговори в Превеза не постигат никакъв съществен напредък. Още по време на първите заседания турските делегати обявяват, че клаузите на Берлинския конгрес нямат задължителна сила и са изцяло неприемливи за Високата порта. От своя страна гръцките делегати проявяват неотстъпчивост и настояват за присъединяването на Тесалия и Епир към Гърция.⁴⁹ Въпреки разменените ноти между двете преговарящи страни и усилията на френските посланици в Атина и Константинопол не се стига до никакво практическо споразумение.

При това положение кабинетът в Атина вече има законни основания да се обърне за съдействие към участничките в Берлинския конгрес. Неговият апел отново намира най-радушен прием във Франция. Далечните цели на френската дипломация на Балканите предвидят подчиняването на Гърция на френското политическо, икономическо и културно влияние. С проникването на френския капитал в Румъния се проявява стремеж за спечелването и на тази страна. В Париж не забравят, че с тези държави са свързани интересите на някои крупни френски банки – Ротшилд, Хийтч, Комойдо и др., осъществяващи крупни финансови сделки.⁵⁰

Преди да обяви поредната си инициатива за подновяване на гръцко-турските преговори, Вадингтон внимателно изучава господствущите настроения в Берлин и Лондон. В разговор с английския дипломат Бурке той се опитва да изглади всички посъществени противоречия между двете страни. Дори по най-деликатния въпрос в отношенията между двете правителства – Египет, френският външен министър изразява надежда за разбиателство.⁵¹

Вадингтон приветствува личните контакти на френския посланик в Берлин Сент Валие с Бисмарк и е във възторг от щедрите обещания, които последният изразява в подкрепа на френските претенции за Тунис. В тези разговори германският канцлер мно-

⁴⁹ Lascaris, S. *La politique extérieure...*, p.155, et suiv.

⁵⁰ Chirac, A. *L'Agiotage sous la Troisième République 1870-1887*, t.I, Paris, 1888, p.294-297.

⁵¹ DDF, t.II, I ère série, p.478.

гократно препоръчва на френската дипломация да се ориентира по-непосредствено към Средиземноморския басейн. Постигнатата съгласуваност вдъхва увереност на Вадингтон и на 21 април той изпраща на европейските правителства новото си предложение за посредничество. Най-напред се мотивира с безизходицата, до която са достигнали преговорите в Превеза и отбелязва нееднаквото тълкуване на Берлинския договор от двете страни. Ръководен от желание да се сложи край на конфликта, френският външен министър предлага срещата на гръцките и турските комисари да се осъществи в Константинопол в присъствието на посланиците на Великите сили.

Само след няколко дни във френската столица се получават подробни информации за начина, по който се посреща поредната френска инициатива. "Сведенията, които получаваме относно разположението на различните кабинети - съобщава Вадингтон на френския посланик в Русия, - ни позволяват още отсега да се надяваме, че съгласието между Великите сили ще се установи на основите, предложени от нас..."⁵² Единствена Англия изисква допълнителни разяснения за начина на разискване между представителите на Великите сили, посредници в турската столица.

Германското правителство приема благосклонно френската инициатива. В духа на установените добри отношения между двете държави Бисмарк изразява съгласие с френската позиция. Шо се отнася до процедурните въпроси, в Берлин декларираят готовност да приемат всяка идея, приемлива за останалите държави. В нотата на германското правителство се изказва единствено съмнение, че турската столица не е най-подходящото място за преговори от подобно естество и се предлага те да бъдат проведени в Париж. Германскатаnota е изпълнена с подчертана дипломатичност към френското правителство и многократно се признава неговата доминираща роля при решаването на гръцкия въпрос.⁵³ В случай че френското външно министерство се заеме с организацията на преговорите в Париж, Бисмарк обещавал най-пълно съдействие. По негово мнение обаче турската столица естествено ограничавала възможностите на посланиците да изтъръгнат териториални отстъпки от Високата порта в полза на Гърция.

⁵² DDF, I ère série, t.II, Paris, 1930, p.484, doc. 416.

⁵³ Ibid., p.489, doc. 419.

Това предложение на Бисмарк, колкото и ласкателно да оценява усилията на френската дипломация за изпълнение решенията на Берлинския конгрес, не среща одобрение от страна на Вадингтон и той го отклонява. На 8 май той се среща с германския посланик в Париж Хохенлое, пред когото споделя своите съображения. Френският външен министър започва разговора с уверението, че неговото правителство вижда в "германското предложение ново свидетелство за приятелското доверие, за което Берлинският кабинет ни даде доказателство по всички въпроси, отнасящи се до Берлинския договор".⁵⁴ Той изразява благодарността на своите колеги от кабинета за високата оценка, която получават в германската столица инициативите на Франция за миролюбиво разрешение на гръцко-турския конфликт. В същото време той не скрива от Хохенлое своето беспокойство от възможното противодействие на останалите заинтересувани държави. "Другите кабинети – заявява Вадингтон на германския посланик – биха могли да се почувствват обищени, ако дадем повод да се мисли, че търсим да си осигурим преобладаващото влияние на тези преговори и такива съмнения ще направят много по-трудно съгласието, което желаем."⁵⁵

Верен на политическия курс, възприет от френската дипломация след 1871 г., Вадингтон се стреми на всяка цена да придае на новото си предложение "европейски характер" и в никакъв случай не иска да създава впечатление, че подновяването на преговорите представлява интерес единствено за Франция. От друга страна, френският външен министър настоява още веднъж конференцията да се проведе в турската столица, където найните участници ще имат най-голяма възможност да се противопоставят на турската съпротива.

Допълнително в ново циркулярно писмо до посланиците на Франция от 19 май Вадингтон съобщава, че всички заинтересованi кабинети вече са изразили съгласие с Франция да се осъществи посредничество между Гърция и Турция и по такъв начин да се улесни поправката на гръцко-турската граница. По-нататък френският външен министър уточнява, че е необходимо само да се прецизират условията на това посредничество, и отново напомня, че желанието на френското правителство не е да се замествят

⁵⁴ DDF, I ère série, t.II, Paris; 1930, p.491, doc. 422.

⁵⁵ Ibid.

двете преговарящи страни, а чрез авторитета на Великите сили "да се изгладят разногласията им и да се допринесе за сближението им"⁵⁶.

Както може да се очаква, Високата порта забавя организирането на преговорите и дори започва военни приготовления. По този повод във френското военно министерство постъпва обилна информация за дислокацията на турската войска. По данни на капитан Торси в Тесалия и Епир са изпратени нови военни контингенти, възглавявани от опитни командири - муширите Хасан паша в Янина и Черкез паша в Лариса.⁵⁷ Те са дублирани от други двама енергични офицери - Мустафа паша и Шефкет паша, като за последния Торси специално напомня, че е виновен за зверствата в България по време на Априлското въстание.

Опитвайки се да резюмира най-точно дълбокия смисъл на тези военни приготовления, Торси съобщава в Париж: "Доколкото мога да съдя от разговорите си с известни турски офицери и от това, което се чува около мене, нищо не е по-популярно в страната и армията, както една война с Гърция. Измежду турските политики никой не си прави илюзии върху факта, че Европа няма да допусне унищожаването на Гърция - напротив, всички разбират, че една чужда намеса, каквато и да е тя, ще спре набързо вероятния напредък на турската армия."⁵⁸ Припомнайки евентуалната намеса на Европа в полза на Гърция, както и "плачевното състояние" на турските финанси, френският военен атапше преценява, че подготвяната военна офанзива е само маневра на Високата порта, целяща да покаже на гръцкото правителство неговото бессилие по отношение възможностите на Османската империя.

Дори и при това положение Торси не изключва възможността от избухването на гръцко-турска война. Затова настоява пред кабинета в Париж да вземе предпазни мерки в защита на Гърция, за да не бъде "изненадан от самите събития". В друг доклад той съобщава, че за адютанти на султана са назначени двама енергични генерали - Бекер паша и Хобарт паша, получили

⁵⁶ DDF, I ère série, t. II, Paris, p.492, doc. 423.

⁵⁷ Paris, Vincennes, 7 N 1626, doc. 133, 23.VII.1879.

⁵⁸ Ibid.

популярност по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. Относно господствуващите настроения в турската столица, които твърде много интересуват Ке д'Орсе, той пише: "Повечето хора смятат, че пред единомислието на Европа Портата ще отстъпи, но дори и тази отстъпка не ще реши напълно проблема и ще остави отворено поле за някои възможни действия, които трябва да се предвидят."⁵⁹ При това положение капитан Торси настоява пред своето правителство за съвместни действия на държавите, тъй като чуждата намеса остава почти неизбежна.

Завладян от прогръцки настроения, Вадингтон не обърнал почти никакво внимание на постъпилите във френското външно министерство мемоар и други документи от името на албанския народ. В него с тревога се съобщава за усилията на гръцкото правителство да заграби Епир, при все че е населен предимно с албанци.⁶⁰ "Една от абсурдните претенции – пишат авторите на мемоара, – издигнати от гърците, е, че населението на Янина и Арта, използващо гръцки език, трябва да бъде считано като принадлежащо към гръцката нация."⁶¹ В мемоара се апелира към чувството за справедливост на френското правителство и се настоява да се вземат пред вид всички изброени в документа съображения в полза на албанския народ, преди да се фиксират точно гръцките граници.

Много по-силно впечатление прави на Вадингтон излизането в пенсия на френския контраадмирал Льожон, командуващ по това време френския флот в източната част на Средиземно море. В своя последен доклад Льожон съобщава за "живите емоции", с които в Гърция са посрещнали инициативата на Вадингтон за посредничество между Гърция и Турция.⁶² Отпътуването на контраадмирала от Атина е осъществено с голямо внимание от страна на гръцкото правителство и кралското семейство. От своя страна атинските вестници единодушно изразяват чувствата на благодарност към Льожон за приноса му в усъвършенствуване на гръцката марина. В Атина умело се използва отзиваването на

⁵⁹ Paris, Vincennes, 7 N 1626, doc. 133, 23.VII.1879.

⁶⁰ AMAE, Grèce, t.109, 1879, p.30-36.

⁶¹ AMAE, Grèce, t.109, 1879, p.32.

⁶² Ibid., p.74, 100-101.

Лъжон, за да се създаде впечатление пред френското правителство, че Гърция очаква решаването на своите външнополитически проблеми единствено от Франция.

Действително през лятото на 1879 г. контактите на атинския кабинет с френската дипломация стават изключително интензивни. Чрез Тисо гръцките министри са постоянно информирани за хода на преговорите между Великите сили по гръцкия въпрос и за подготовката на конференцията в турската столица. След неуспеха на преговорите в Превеза праяката намеса на участничките в Берлинския конгрес се приема в Гърция като най-разумна алтернатива за уреждането на спора. Но и правителствените среди, и опозицията съзнават, че тяхната мирна интервенция пред Портата може да подготви единствено Франция. Ето защо гръцкият военен министър Делиянис декларира на Тисо, че "гръцкото правителство е решено да следва френските съвети, макар че предварително добре разбира безполезността на подновяването на директните преговори"⁶³.

Анексията на Кипър от Англия става повод за разпространяване на неофициална информация в гръцката столица в смисъл, че английското правителство е поело ангажимент да закрия в бъдеще територията на Османската империя. Опозицията в Гърция си позволява официално да критикува политиката на английското консервативно правителство, с което увеличава своята популярност в страната. Вестникът на Грикупис дава гласност на изказване на сultана пред негов фаворит. "Аз нямам никакво беспокойство за Янина - заявил той в момент на откровение. - Аз отстъпих Кипър, за да спечеля Епир, и моята гаранция е сигурна като желязо - това е Англия."⁶⁴ Автентична или не, тази декларация се предава и коментира нашироко в Гърция. В края на юли е свикано Националното събрание, което не гласува доверие на правителството. В настъпилата министерска криза краят на товарва Трикупис да състави новия кабинет.

Френската дипломация подновява своите усилия, за да убеди и Трикупис в необходимостта от подновяване на преговорите в турската столица. Новият министър-препредседател не скрива резервите си за евентуален напредък, но в крайна сметка се

⁶³ AMAE, Grèce, t.109, 1879, p.103, 4.VI.1879.

⁶⁴ Ibid., p.141-142.

съгласява да изпрати трима представители в Константинопол. Вадингтон изпитва истинско удовлетворение, когато на 22 август след продължителни колебания, уговорки и съмнения започват преговорите между турските и гръцките комисари под непосредственото наблюдение на посланиците на Великите сили. Още първите разговори обаче дават да се разбере, че двете страни не са променили ни най-малко своята тактика, което прави понататъшното оставане на гръцките пратеници в турската столица излишно.

Тази неблагоприятна тенденция отново активизира френската дипломация. Фурние, посланик на Франция в Константинопол, известява с телеграма Тисо за неуспеха на преговорите и настоява да се внуши на гръцкия крал и на правителството да не отздават в никакъв случай своите комисари от турската столица. "Едно скъсване - пише Фурние на своя колега, - дошло от страна на Гърция, това е стъпката, която Портата сега желае и търси."⁶⁵ В отговор на уговорките на Тисо кралят и гръцкият външен министър се съгласяват да не избръзват с прекъсването на разговорите, съзнавайки напълно неутешителните последици за своята кауза от подобна стъпка.

В същото време военните приготовления и в Атина, и в Константинопол продължават с неотслабващ темп. В началото на август капитан Торси предава в Париж, че в спорните области Епир и Тесалия е съсредоточена 50-хилядна турска войска.⁶⁶ Покъсно той информира, че Високата порта е закупила 40 хиляди пушки "Хенри-Мартини". Превъоръжаването на Турция продължава и чрез набавянето на оръдия модел "Круп", част от които са изпратени на границата с Гърция. Възможностите на гръцката армия в края на 70-те години съвсем не са равностойни на турската войска, тъй като първата брои само 19 хиляди военнослужещи, към които могат да се причислят и 25 хиляди запасни. Така че общата численост на войските, които атинският кабинет е в състояние да организира, достига 44 хиляди души. Това е далеч по-малко от пълните възможности на Турция. Освен това защитата на гръцките брегове е много нестабилна. Гръцката кавалерия има само 850 коня и при това е лошо снабдена. Ето за-

⁶⁵ AMAE, Paris, Grèce, t.109, p.222, 11.IX.1879.

⁶⁶ Paris, Vincennes, 7 N 1626, Turquie, doc.36, 5.VIII.1879.

що Торси прогнозира, че при един военен конфликт "гърците ще бъдат лесно и сигурно бити"⁶⁷.

Независимо от военното си превъзходство по отношение на Гърция Високата порта приема мерки за реорганизиране на въоръжените си сили. Тази идея принадлежи на султана, който лично провежда серия от консултации с чужди офицери относно организацията, формирането и въоръжението на европейските армии. На среща с капитан Торси той доверява, че в Османската империя е създадена специална комисия за решаването на тези проблеми. "Аз имам намерение да взема важни решения за бъдещето на империята - заявява султанът - и чувствувам, че трябва да се осведомя за мнението на чуждестранните офицери."⁶⁸ Той иска съвет и от Торси. В отговора си френският военен аташе заявява, че това е много трудна и отговорна задача, но след консултации с френския посланик Фурние изпраща на султана специалнаnota, в която му препоръчва да започне с реорганизация на турската жандармерия.

Наред с реализирането на своите колониални проекти и през следващите месеци френската дипломация не оставя без внимание гръцко-турските отношения. Вадингтон използва всяка своя среща с чужд дипломат и държавник, за да загатне за добрите намерения на своето правителство за неутрализирането на конфликта между двете балкански държави. От разговорите му по този въпрос от най-голямо значение е срещата му със Солсъри. Двамата външни министри водят разговор за "общото положение в Европа" и по-конкретно за сближението на Германия с Австро-Унгария. Те преценяват техния съюз като непосредствен резултат от Източната криза и изразяват увереност, че по такъв начин би могло да се ограничи руското влияние на Балканите. Солсъри дори убеждава своя събеседник, че съглашението между двете империи трябва да се смята като нов залог за изпълнението на Берлинския договор.⁶⁹

⁶⁷ Paris, Vincennes, 7 N 1626, Turquie, doc. 141,9.IX.1879.

⁶⁸ Ibid., doc. 158, 25.XII.1879.

⁶⁹ DDF, I ère série, t.II, doc. 470, p.569. Договорът между Германия и Австро-Унгария е подписан през октомври 1879 г. (DDF, t.IV, doc. 2, 8).

Вадингтон подкрепя антиславянските изявления на своя английски колега и му дава да разбере, че както френското правителство, така и френският народ са единодушни в желанието да се постигне умиротворяване на Европа. В същото време той не пропуска да припомни за правото на Великите сили да упражняват контрол върху някои общи за европейските народи проблеми. На тази основа френският външен министър изразява желание за по-тясно сътрудничество с Англия на базата на "сходството на интересите". Той отбелязва и подобрените отношения на своето правителство с Германия след Берлинския конгрес, намеквайки по такъв начин и за своите лични заслуги.

Втората обща тема на двамата министри остават гръцко-турските отношения. Солсбъри уведомява Вадингтон, че неговото правителство е против отстъпването на Янина на Гърция, тъй като се страхува от вълнения на албанците. Но понеже в Париж и Берлин държат въпросът да се уреди в полза на Гърция, английското правителство инструктира своя посланик в Константинопол да им съдействува, без да упражнява натиск върху Високата порта. Вадингтон остава въодушевен от подкрепата на английския кабинет особено след като узнава, че посланикът Лайар е разговарял с турски министри и със султана в духа на далените му нови указания. Постигнатото единодействие с Англия и Германия по гръцкия въпрос толкова окуражава Вадингтон, че той публично обявява неговото навлизане в нова фаза.⁷⁰

В срещата на двамата министри се засягат и други проблеми, които имат отношение към колониалните аспирации на двете държави. Те подробно се занимават с египетския въпрос и в заключение констатират, че е "твърде важно да се противопоставят на всеки опит, който биха направили други велики сили, за да заменят англо-френското влияние в Египет с едно международно споразумение". Следователно Англия и Франция се споразумяват за съвместно отстояване на своите икономически, стратегически и политически интереси в района на Суецкия канал. В този смисъл са и инструкциите, които Вадингтон изпраща на френския посланик в Лондон.⁷¹

⁷⁰ DDF, 1ère série, t.II, doc. 470, p.571.

⁷¹ Bloch, Ch. Les Relations entre la France et la Grande-Bretagne (1871-1878). Paris, 1955; Ganiage, J. L'Expansion coloniale de la France sous la Troisième République 1871-1914. Paris, 1968.

Осъществяването на срещата между външните министри на Англия и Франция и съгласието, което те демонстрират при разглеждането на интересуващите ги въпроси, съвсем не е случайно. По голяма степен сближението между двете страни е предизвикано от единомислието, което Германия и Австро-Унгария демонстрират постоянно. Изплашена от възможността да бъде изолирана, английската дипломация за пореден път кокетира с интересите на Франция в Средиземноморския басейн. Декларациите на Солсбъри, че тези интереси ще бъдат уважени от неговото правителство, импулсират Вадингтон и утвърждават у него самочувствието за равноправие на Франция с останалите Велики сили.

Като шеф на кабинета Вадингтон твърде много разчита на мирното регулиране на конфликтите и особено на навременното разрешаване на турско-гръцкия спор. За постигането на споразумение той търси съдействието на Англия и Германия, поради което внушава на своите дипломати да работят в най-близко сътрудничество с техните посланици. Но докато Германия по-непосредствено поддържа френските инициативи на Балканите, Англия остава далеч по-предпазлива в отношенията си с Високата порта. На посланика в Берлин Сент Валие Вадингтон доверява своите начинания и го упълномощава да узнае становището на канцлера по приложението на взетите на Берлинския конгрес решения.

Сент Валие успява да се срещне с Бисмарк през ноември 1879 г. Използвайки като аргумент подкрепата, която германското правителство оказва на френските инициативи след Берлинския конгрес, той леликатно посочва необходимостта от помощ не само в турската столица, но и във Виена. Очевидно Сент Валие има пред вид както австрийските интереси в югозападната част на Балканския полуостров, така и възможното противодействие на Виена срещу териториалното разширение на Гърция на север.

Бисмарк изразява готовност да съдействува на Франция и този път, но не скрива от посланика своите опасения, че гръцката кауза намира недостатъчно съчувствие и благосклонност в австрийската дипломация. "Андраши ми заяви за това в Гашайн - обяснява канцлерът - и ми каза, че имал сериозни тревоги за опасността от една въоръжена намеса на албанското население от Скутари и Призрен до Янина в случай на присъединяване на Епир към Гърция. Той е изплашен от тази перспектива поради удара, който едно албанско надигране ще предизвика в Босна и Херцего-

⁷² вина." Австрийският външен министър разполагал с данни, че се полготвяло сериозно движение на албанците срещу гръцката армия, ако тя навлезе в Епир. Тези политически вълнения на границата на многонационалната Австрийска империя естествено обезпокояват членовете на кабинета поради слабостта на армията и финансовите затруднения на държавата.

Бисмарк подчертава пред своя събеседник значението, което Германия придава на сигурността на Австрия на Изток, поради което дава само формални обещания за подкрепа. В заключение германският канцлер оствърдява остро действията на английската дипломация в Близкия Изток и по-конкретно в Османската империя; заплашвайки непрекъснато султана и неговите приближени с Русия, в същност тя умело се възползва от създаденото несигурно положение в пределите на Турция. Шо се отнася до Египет, Бисмарк признава историческата обусловеност на английските и френските интереси в този район. Той се ограничава да поисква само съблюдаване на икономическите позиции на германските поданици в тази страна.⁷³

Нормализирането на отношенията с Германия и Англия не е в състояние обаче да заличи пропуските на Вадингтон по останалите вътрешнополитически въпроси. В редовете на републиканците е формирана солидна опозиционна група, която настоява за сближение с Русия. В нея постъпват промишленици, финансисти и търговци, свързани с руския пазар, както и стопански дейци, недоволни от германската и английската конкуренция. Външно проявление на нейното съществуване е и новото списание, което започва да излиза - "La Nouvelle Revue".⁷⁴ Вадингтон е обвинен, че неохотно провежда и реформите против йезуитите. През декември 1879 г. вследствие на възникналите разногласия в Сената по закона против йезуитите кабинетът на Вадингтон подава оставка и е сменил от правителството на Фрейсине.⁷⁵

⁷² DDF, 1 ère série, t.II, doc. 477, p.589.

⁷³ DDF, 1 ère série, t.II, doc. 477, p.590.

⁷⁴ Антиохина-Московченко, В. История Франции 1870–1918, М., 1963, с.542.

⁷⁵ Шарл Фрейсине е роден през 1828 г. Става популярен по време на Френско-пруската война като близък сътрудник на Гамбета. Автор е на два тома спомени.

С оставката на Вадингтон завършва един етап от опитите на френската дипломация да преодолее кризата в гръцко-турските отношения и по-точно да удовлетвори гръцките претенции за поправка на северната граница. Въпреки продължителните му усилия той не успява да доведе спорещите страни до задоволително споразумение. Смяната на кабинета не му позволява да реализира докрай своята поредна инициатива на Балканите и да утвърди Франция като арбитър на спорещите държави.

* * *

Като по-гъвкав политик Фрейсине разбира, че за да се успокои общественото мнение в страната, е необходимо да се проведат известни реформи. Макар и неохотно, той внася за обсъждане законопроект за пълна амнистия на комунарите. По негово предложение 14 юли - денят, в който е превзета Бастилията през Великата френска революция, се обявява от 1880 г. - настене за национален празник на страната, а Марсилезата - за държавен химн на републиката.⁷⁶

По-сериозен характер имат декретите от 29 март срещу йезуитите и другите религиозни общества. Последните се залъжават да регистрират своите устави и при положение, че влияят в противоречие с правителствените изисквания, подлежат на разпускане. Борбата срещу йезуитите започва да се води гръмко, шумно и дълго. По такъв начин правителството създава вилност, че решава отговорна и съществена задача. В същото време Фрейсине отхвърля обвиненията, че публикуването на споменатите декрети и предприетите мерки срещу определени религиозни конгрегации ще имат за последица "изоставянето на вековната политика на Франция в Изток"⁷⁷ в подкрепа на различни католически мисии. Той уверява френските дипломати, че причините за приетите декрети са от чисто вътрешен характер и обещава, че неговият кабинет няма да допусне ограничаване на френското влияние на Изток нито пък, че ще промени условията за покровителството на различните френски мисии в чужбина.⁷⁷

Лозунгът на Фрейсине в областта на вътрешната политика е: "Страната трябва да почине чрез труд." Той си поставя за цел

⁷⁶ Манфред, А.З. Внешняя политика Франции, с.262.

⁷⁷ Циркуляр на Фрейсине до френските посланици в Европа от 16.IV.1880 г., AMAE, t.II, Bulgarie, p.182.

ца притъпи класовите противоречия и да допринесе за демократизиране на страната. От началото на 1880 г. във Франция започва огромно жилищно, комунално и железопътно строителство.

В областта на външната политика Фрейсине на първо време продължава курса на Вадингтън, но много по-гъвкаво и по-внимателно, без да избързва окончателно да определя своята ориентация. Няколко седмици след образуването на кабинета му той е поставен на изпитание във връзка с инцидента "Хартман", който има много сериозни последствия в отношенията с Русия. Руското правителство поисква незабавното връщане на атентатора. Правителството се оказва в много деликатно положение - то не иска да огорчава руския владетел и в същото време се бои от вътрешнополитически конфликти, тъй като целият дребнобуржоазен печат се обявява срещу предаването на Хартман. Руският посланик Орлов напуска за известно време Франция. В спомените си Фрейсине отбелязва, че случаят Хартман охлажда отношенията с Русия, но с облекчение признава, че не се стига до крайности.⁷⁸

Борбата на колониалното поприще внася нови моменти и в отношенията с Англия. Отчитайки пълбочината на френските интереси в Северна Африка и по-специално в Египет, новият министър-председател изразява категорична готовност да ги отстоява. "За нас Египет е страна, напоена някога с кръвта ни - пише той. - Превърнатата сега в плодородна от капиталите ни страна, богата на продукти, които подхранват нашата търговия в Средиземно море, тя е един необходим за индустрисалната и търговската ни дейност пазар и се свързва с Франция чрез много традиции, които, ако оставим да западнат, ще нанесат удар на националното ни величие."⁷⁹

Все пак Фрейсине не избира пътя на конфронтация с Англия, а на лоялно сътрудничество с нея, тъй като се бои от вътрешни социални борби и от намесата на трета европейска държава. По взаимно съгласие Англия и Франция предоставят на новия египетски хедив финансови съветници със статут на генерални контрольори. Възстановяването на двойния англо-френски контрол в Египет е значителен успех на френската дипломация.⁸⁰

⁷⁸ Freycinet, Ch. Souvenirs, t. II, p.112-115.

⁷⁹ AMAE, t.II, Bulgarie, p.191, Ширкуляр от 16.IV. 1880 г.

⁸⁰ Ротштейн, Ф. Захват и закабаление Египта. М., 1959, с.88-92.

Противоречия възникват и с Италия в Тунис. Почти десет месеца италианското правителство не изпраща посланик в Париж. Естествено при настъпилите усложнения с трите държави френското правителство трябва по необходимост да поддържа добри отношения с Германия.⁸¹ Размяната на любезности между Бисмарк и Сент Валие продължава.⁸² Смяната на кабинетите във Франция не се отразява на позицията на страната по гръцко-турската криза. Както сам признава по-късно, Фрейсине не одобрява отделни моменти от последното предложение на Вадингтон, но ръководен от желанието да се определи някакъв по-стабилен критерий за граничното трасе, пък и поради полученото "одобрение на Европа" той заявява, че е готов да съдействува за неговата реализация.⁸³

С такава амбиция Фрейсине провежда първите си разговори с английския посланик във френската столица. На въпроса на последния относно съдбата на проекта на Вадингтон Фрейсине обявява, че няма намерение да променя начинанията на своя предшественик, и изразява надежда, че и Англия ще се присъедини в най-скоро време към това френско предложение.⁸⁴ След неуспеха на гръцко-турските преговори в Превеза и Константинопол френският министър-председател изразил увереност, че е настъпил "часът, когато Европа има реален интерес да се намеси, за да сложи във възможно най-кратко време край на дискусиите, които я изморяват и забавят на Изток уреждането на доста голям брой важни дела".⁸⁵

Английското правителство намира проекта на Вадингтон за прекалено краен и в някои отношения неприемлив за Турция. В

⁸¹ Манфред, А. З. Внешняя политика Франции, с.267.

⁸² DDF, t.III, 1ère série, doc. 30, Saint Valiet à Freycinet, 26.II, 1880.

⁸³ В най-общия си вид проектът на Вадингтон предвижда Турция да запази Янина заедно с местностите с турско население на юг от Каламас в Епир, а на Гърция да се отстъпят териториите на север от р. Саламириас в Тесалия. Този проект е възприет от всички Велики сили с изключение на Англия и това затруднява реализирането му.

⁸⁴ AMAE, Grèce, t. 110, 1880, 9.IV.1880.

⁸⁵ DDF, t. III, doc. 3, p. 3.

желанието си да се представи като защитник на турските интереси Солсбъри излиза с ново предложение за определяне на специална комисия на Великите сили. Този нов момент в балканската криза допълнително наಸърчава Високата порта. На практика Солсбъри цели да се отлага за неопределено време решаването на териториалния спор. От своя страна английските дипломати дават възможност на турското правителство да разбере, че Англия подсказва назначаването на комисия само като мотив за отхвърляне проекта на Вашингтон.

Естествено в Атина новите английски проекти за регулирането на гръцко-турските отношения са посрещнати с дълбоко съмнение, което завладява всички слоеве на гръцкото общество. Политическата криза в страната бързо се задълбочава и правителството на Делиянис изгубва своето большинство в парламента. Проведените през март 1880 г. избори донасят победа на опозицията и на 18 март Харилаос Трикупис съставя свое правителство. Той възглавява и външното министерство на страната.⁸⁶

Програмата на новия гръцки кабинет предвижда подчиняване политиката на страната на положението на финансите ѝ, следователно намаляване бюджета на армията и флота. Трикупис е принуден да се съобразява с нарастващия дефицит на страната, който се налива да ограничи чрез строги икономии във въоръжаването. Според френския посланик Тисо положението в страната се усложнява от поляризирането на депутатите в парламента на лве партии с равни права. "Трудно е да се предвиди - съобщава по този повод посланикът - изходът от тази борба."⁸⁷

Войнствените настроения в двете балкански държави принуждават Великите сили да търсят надеждно решение на проблема. След консултации между Лондон и Париж френският кабинет приема "по принцип" английското предложение за формиране на комисия, която да получи свобода на действие и да взема решения с просто большинство.⁸⁸ От Париж само се настоява да бъде разширен мандатът на комисията, правата ѝ да са твърдо опре-

⁸⁶ Lascaris, S. op. cit.; p.147 et suiv.

⁸⁷ AMAE, Grèce, t.110, p. 96, 6.III.1880.

⁸⁸ Телеграма-циркуляр до френските посланици в Атина, Рим и Константинопол от 14.II.1880, AMAE, t.110, Grèce, p.67.

делени, а съставът ѝ да бъде така подбран, че да отговаря на сложното естество на въпросите, които трябва да решава. В представите на Фрейсине тази комисия се уподобява с работата на комисарите, които определят границите на Източна Румелия.

Допълнително е уговорено комисията да се състои едновременно от дипломатически пратеници и от делегати, способни със специалните си познания да дадат компетентно мнение по материалната страна на разграничаването. Правителството на Франция за пореден път апелира Гърция и Турция да се разглеждат като равноправни страни, т.е. или и двете да бъдат включени в работата на комисията, или да останат извън нея.

Преди да се получи окончателният отговор на английското правителство, Бисмарк изразява желание да съгласува позицията си по Източния въпрос с Франция. Чрез своя приближен дипломат Радовиц той за втори път съобщава на Сент Валие за готовността си да подкрепи Франция. Той дори се ангажира да уговори и Австро-Унгария в този смисъл. "Моята политика на Изток - декларира германският канцлер - се ръководи от един принцип, на който аз подчинявам всички други: да поддържам и следвам нашия съюзник Австрия, за която Балканският полуостров има почти жизнен интерес, на второ място - да се харесам на Франция, на която признавам и високо ценя от две години насам незainteresованата ѝ мирна политика, да ѝ се харесам и да ѝ помогна във всички въпроси, където възгледите ѝ не са противни на големите германски и австрийски интереси."⁸⁹ Тази декларация едва ли се нуждае от допълнителен коментар, поради което си позволихме да я цитираме изцяло.

Още прели да узнае официалния статут на комисията, гръцкият крал изказва открыто своето съмнение в ефективността от нейното създаване. Пред френския посланик Тисо той заявява, че английското предложение само "добре погребва гръцкия въпрос, отколкото го урежда".⁹⁰ В разговора си с Тисо кралят говори с беспокойство за дейността на множеството италиански емисари, които агитират срещу Австрия на територията на Херцеговина, Сърбия и Черна гора. Неодобрение от създаването на комисията изказва и Трикупис. Той не скрива от френския посланик претенциите на Гърция за Янина и Мецово и невъзмож-

⁸⁹ DDF, t.III, 1ère série, p.29, doc. 30.

⁹⁰ AMAE, Grèce, t.110, p.69.

ността на английския проект да послужи като надеждна основа за приемливо решаване на конфликта.

Подтикван от желанието да информира по-подробно европейските владетели и правителства за кризата в гръцко-турските отношения, гръцкият крал приема продължително пътуване и през април 1880 г. пристига в Париж.⁹¹ В присъствието на Гамбета той се среща с Фрейсине и заедно обсъждат състоянието на гръцкия въпрос. Кралят не скрива от своите събеседници усложняването на вътрешнополитическата обстановка в Гърция вследствие на войнствените настроения на отделни групировки и настоява отново Франция да поеме инициативата, за да ангажира със своята позиция правителствата на Англия и Германия. "Единственото решение, което Гърция не би могла да приеме - завършва кралят, - това е статуквото."⁹²

По съвета на Гамбета Фрейсине започва консултации с кабинета в Лондон. Очевидно намеренията на двамата републикански водачи са да опитат още веднъж възможностите за съглашение с Англия след постигнатото разбирателство в Египет. Поредното френско начинание съвпада с правителствената промяна в страната и формирането на новия либерален кабинет начело с Гладстон.⁹³ Последният изоставя позицията на "защита" и "приятелство" с Османската империя, поддържана от неговия предшественик, и е готов да осъществи някои терitorиални промени за сметка на балканските държави - най-вече в полза на Гърция и Черна гора. "Идеята, че интересите на Англия изискват да подкрепяме със силата на оръжието Османската империя, не е основа или пък част от нашата външна политика" - отбелязва Гладстон.⁹⁴

От своя страна новият външен министър лорд Гренвил изпраща в началото на май юркулярна телеграма до английските посланици, акредитирани към страните-участнички в Берлинския конгрес, в която предлага да се обединят усилията на всички държави и да се сложи край на протаканията от страна на Висока-

⁹¹ Ed. Driault et Lhéritier. *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, t.III, Paris, 1926.

⁹² Freycinet Ch., *Souvenirs*. t.II, Paris, 1913, p. 117.

⁹³ Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите, с. 31.

⁹⁴ История на дипломацията, т.II, С., 1965, с. 168.

та порта във връзка с изпълнението на разпоредбите на Берлинския договор. През май между Лондон и Париж се осъществяват усиленi консултации с цел да се изискат от Високата порта практически отстъпки в полза на Гърция. Вnota на Фрейсине от 8 май се отбелязва, че не съществуват повече никакви формални препятствия за започване работа на цялата комисия или пък на част от нея.⁹⁵ В телеграмата-отговор Гренвил подкрепя френската страна, но пред вид на затрудненията, които Високата порта може да създава в работата на комисията на нейна територия, препоръчва първите заседания да се проведат в друга страна.⁹⁶

Раздразнен от неотстъпчивостта на турското правителство, в края на май Гренвил предлага да се проведе международна конференция в Берлин дори и без участието на турски представители. Той дотолкова е склонен да направи териториални отстъпки в полза на Гърция, че по думите на френския посланик в Лондон "е разположен да отиде толкова далеч в защита на Гърция, колкото на практика може да се отиде".⁹⁷

Консултациите, които френското правителство осъществява, са поредно доказателство за колебанията на френската дипломация и за отсъствието на самостоятелна линия на поведение по спорните въпроси в Европа. В Париж са готови да присъдят Янина и Мецово на Гърция, но се страхуват, че Австроия "ще погледне с неудовлетворение" как гръцкият кабинет разширява територията си на север от устието на р. Саламириас. В желанието си да посредничи Франция се стреми да намери онова границично трасе, което е приемливо за Великите сили, и едва след това да се преценява доколко удовлетворява двете заинтересовани страни. Във френската столица са обсъдени последователно няколко варианта с цел да се намери такъв, който да обедини позициите на европейските правителства по гръцко-турския спор.

Верен на новите традиции, създадени след Берлинския конгрес във френската външна политика, Фрейсине не пропуска да се осведоми за становището на германския канцлер. И този път Сент Валие получава поредните уверения за сътрудничество на Балканите. С присъщата му дипломатическа бруталност Бисмарк

⁹⁵ AMAE, Grèce, t.110, p.195-197.

⁹⁶ E. Hippéau, op. cit., p.230.

⁹⁷ DDF, t.III, doc. 135, p.119, 27.V.1880.

доверява на френския посланик: "Гърците са ми толкова безразлични, колкото турите или българите и изпитвам еднакво презрение към всички източни раси, мюсюлмани или християни. Единствената ми движеша сила е, аз вече съм казал това..., да бъда верен на обещанията, които съм дал на Франция...; в този проблем следователно френската политика определя моята, държа да няма никакво съмнение в това."⁹⁸ С тези високопарни декларации германският канцлер искал да внуши на френската страна, че когато не се поставят на обсъждане и не се оспорват резултатите от Френско-пруската война, той е готов да подкрепи начинанията на своя западен съсед.

На 16 юни 1880 г. в Берлин е свикана конференция на представителите на Великите сили, която да изясни степента на изпълнение на приетите в германската столица решения през лялото на 1878 г. Като централни въпроси в работата на конференцията се очертават определянето на границите на Гърция и Черна гора с Османската империя. Заслужава да се отбележи, че по внушение на Гладстон английската делегация поставя на първо място решаването на черногорския въпрос.⁹⁹ На свой ред Високата порта показва резервираност към характера на посредничеството, което ѝ се предлага, и настоява то да изключва всяка заплаха от посегателство върху независимостта на турско-правителството и свободата на неговите действия. В Турция не искат в никакъв случай да се съгласят с отстъпването на Янина, Меново и Лариса и определят тяхната загуба като "самоубийство" за империята.¹⁰⁰

Независимо от протестите на Високата порта конференцията в Берлин определя така трасето на гръцко-турската граница, че почти цяла Тесалия и Епир се предоставят на Гърция. Едва тогава с особена острота изпъква проблемът как да се обезпечи изпълнението на взетите вече решения, тъй като Портата категорично отказва да ги признае.¹⁰¹ Франция разчита отново на съвместния дипломатически натиск на големите държави. След конференцията Фрейсине изпраща няколко телеграми до новия

⁹⁸ DDF, t.III, doc. 163, p.143, 12.VI.1880.

⁹⁹ Данев, Ст. Чит. съч., с. 82.

¹⁰⁰ Hippeau, E., op. cit., p. 232.

¹⁰¹ Lascaris, S., op. cit., p. 180 et suiv.

френски посланик в турската столица - Тисо, в които го инструктира за начина на поведение към Абдул Хамид и министри-
те му.¹⁰²

Фрейсине специално настоява да се обърне внимание пред турския външен министър за опасностите, на които се излага Османската империя с неизпълнението на волята на международния форум и да се разсейт "пагубните илюзии", които са обхва-
нали обкръжението на султана. От Париж се опитват да упраж-
нят колкото се може по-силен натиск върху Високата порта, тъй
като от гръцката столица в Ке д'Орсе постоянно пристигат съоб-
щения за войнствените настроения на гръцкото правителство. Още
преди откриването на конференцията Трикупис убеждава френския
посланник в Атина, че неговото правителство трябва да има на
разположение военна сила, с която да заеме предоставените му
територии.¹⁰³ Той има намерение да мобилизира армията, но
по силата на конституцията трябва да получи съгласието и на
парламента.

През лятото на 1880 г. военните приготовления на Гърция продължават с много по-динамичен темп. Най-modерният и най-
добре съоръженят гръцки кораб "Микулис" е отправен в албан-
ски води, "Хелас" получава заповед да акустира по-близо до
остров Корфу, където се концентрират гръцките войски, определени
да окупират Епир. Трикупис подновява молбата на своето
правителство да бъде изпратена в Гърция френска военна мисия.
В този смисъл той разчита и на непосредствената помощ на краля.
Трикупис възнамерява да потърси и финансов заем от френ-
ски банкери, които да използува за въоръжаване. Това трескало
въоръжаване на гръцката армия, както и зачестилите срещи на
шефа на кабинета с френския посланик дават повод да се загово-
ри в Атина, че Франция ще предостави на Гърция 30 хиляди
пушки.

В Париж разполагат по това време и с други сведения за
качествата и организацията на гръцките въоръжени сили. В под-
робен доклад на френския посланик се посочва, че подофицерите
са най-добрата съставка на гръцката армия. Част от гръцките
офицери са получили своето образование в чужбина, но командни-
те длъжности се заемали от "едно съсловие на военни още от

¹⁰² DDF, t.III, p.168, 8.VII.1880, Freicinet à Tissot.

¹⁰³ AMAE, Paris, Grèce, t.110, p.262-265, 16.IV.1880.

войната за независимост".¹⁰⁴ В сравнение с Турция реалният ефектив на гръцката войска остава сравнително много малък – около 14 хиляди с жандармерията и военния флот. Тъкмо тези обстоятелства вдъхват спокойствие на турския посланик в Атина, който чрез своите агенти е отлично осведомен за военната слабост на Гърция и за политическите затруднения при мобилизирането на запаса.

Политическата и военната активност на гръцкото правителство довеждат Фрейсине до истинското раздразнение. Узнал за желанието на Трикупис да свика запасните в армията, той си дава сметка, че усилията на френската дипломация за запазване на мира не срещат подкрепа дори в Атина. На 7 юли той изпраща специални инструкции на френския посланик в гръцката столица с настояване да изиска от Трикупис обещание, че ще запази лоялност към решението на Великите сили и няма да прибягва към крайни действия. "Ние мислим, че при днешните обстоятелства Гърция има интерес да запази бъдещето и да не дава повод да бъде атакувана от Турция" – пише Фрейсине.¹⁰⁵ Ако гръцкото правителство не изпълни неговото указание, той има намерение да му покаже истинските размери на отговорността, която произтича за страната от неговата "агресивна политика".¹⁰⁶

Узнал за препоръките на френския кабинет, Трикупис веднага изразява съгласие "да измени своето поведение" и да се съобрази с тях. Той дори обявява, че ще отмени публикуването на декрета за свикване на запаса, докато се получи официалният отговор на Високата порта по решението на конференцията в Берлин. Тази отстъпчивост на динамичния гръцки политик не е резултат единствено от френското внушение. Неговата прибързаност в решаването на спора е категорично осъдена от английското правителство и дори от гръцкия крал. Последният не споделял представите на Трикупис за излизане от кризата и продължава дипломатическата си обиколка в Европа. В Берлин той провежда среща не само с Бисмарк и кайзера, но и с френския посланик, пред когото настоява енергично френската дипломация да упражни свое-

¹⁰⁴ AMAE, Paris, Grèce, t.110, p.367.

¹⁰⁵ AMAE, Grèce, t.110, p.313, 7.VII.1880.

¹⁰⁶ Ibid.

то влияние пред Трикупис. Кралят не скрива своите разногласия с министър-председателя, тъй като по неговите думи той води Гърция по "опасен път".¹⁰⁷

Трикупис обаче не се отказва окончателно от идеята си за свикване на запасните. Той се мотивира с необходимостта от военна сила, която да се противопостави на отделни турски и албански групи при присъединяването на новите територии към Гърция. Той прави всичко възможно да убеди в ползата от тази стъпка останалите министри, общественото мнение и чуждите посланици. Изплашен от реалната възможност за нов военен конфликт на Балканите, обезпокоен от последователната агресивност на кабинета в Атина, Фрейсине обяснява на гръцкия посланик, че прави разлика между мерките, осигуряващи безопасността на страната, и военните приготовления. Той отново препоръчва на Трикупис необходимостта от "благоразумие и умереност" в дадения момент.¹⁰⁸

Тази промяна в политическия курс на Франция на първо време не става достояние на широката общественост. Гръцките вестници продължават да публикуват материали, в които с признателност се отбелязва благосклонната позиция на френската дипломация в Берлин. В гръцката столица е тържествено отбелязан националният празник на Франция - 14 юли, още повече че и в самата Франция този ден се празнува за пръв път. Кметът на Атина изпраща възторжено писмо до френския президент Жюл Греви, в което определя тържествата като акт на благодарност към френското правителство.

В края на юли 1880 г. Високата порта най-сетне обявява отговора си на колективнатаnota на Великите сили по гръцкия въпрос. В него се изразява несъгласие с изказаното убеждение, че в Берлин е намерено приемливо за двете страни гранично трасе. Оспорвайки взетото в германската столица решение, турският външен министър се позовава и на стратегически съображения по от branата на важни за неговата страна области. Шо се отнася до политическия аспект на препоръчаните промени в трасето, Високата порта декларира, че от нея се изискват "такива жертви, изпълнението на които я затруднява да се подчини на съображенията на Великите сили". В заключение все пак турското прави-

¹⁰⁷ DDF, t.III, doc.202, p.169, 9.VII.1880,

¹⁰⁸ AMAE, Grèce, t.110, p.394, 28.VII.1880.

телство оставя възможност за споразумение и поканва европейските кабинети на директни преговори в Константинопол чрез техните посланици.¹⁰⁹

Турският отказ допълнително изостря кризата на Балканите и внася нови усложнения във френско-гръцките отношения. Фрейсине сериозно се изплашва, че с непрекъснатата подкрепа на Гърция е тласнал Турция в ръцете на Германия, и обянява, че берлинските решения имат характер на пожелание. Той съобщава, че за неопределено време се отсрочва изпрашането на френската военна мисия в Гърция, както и кредитирането на нейното правителство за покупка на оръжие и други военни материали. Официалната френска преса почти единодушно подкрепя неговото решение и с това не оставя никакво съмнение, че френският кабинет възприема по-различна позиция по отношение на Гърция.¹¹⁰ Гръцката кауза намира все по-малко съчувствие и в останалите европейски сили - Австрия, Русия и Германия. Единствена Англия продължава да подкрепя Трикупис, който през август най-сетне изтрягва от краля съгласие за свикване на резервите в армията.¹¹¹

* * *

През септември 1880 г. кабинетът, възглавяван от Фрейсине, е сменен. Неговата оставка не е предизвикана само от разногласията по осъществяването на антиклерикалните реформи, както се опитват да представят чешата някои френски вестници. Големите успехи на работническото движение принуждават френската буржоазия да търси сила личност и по-силна политическа комбинация. Новият френски кабинет е възглавен от Жюл Фе-

¹⁰⁹ Ibid., p.401.

¹¹⁰ В циркуляр от 27 юли Фрейсине дава обяснения за естеството на военната мисия, която Франция възнамерява да изпрати в Гърция. Защищавайки се от нападките на опозиционната преса, той обявява, че в групата са включени шестима френски офицери, които нямат нищо общо с гръцко-турския спор. Тези офицери се предлагат като инструктори, на които се забранява да заемат командни постове или пък да имат пряко участие в организацията на гръцката войска. Вж. Hirpeau,E. op.cit., p.233, et suiv.

¹¹¹ AMAE, Grèce, t.III, p.24.

¹¹² Той се счита за един от силните и решителни политически дейци, които отлично разбират интересите на френската буржоазия. Фери привлича за външен министър Бартелеми Сент Илер, възрастен учен, който дотогава изобщо не се е занимавал с външна политика.

Още в първата си декларация новият шеф на Ке д'Орсе обявява, че във външната политика на Франция няма да настъпят промени.¹¹³ Той обещава да развие още повече добрите отношения на френската република с останалите държави. В действителност новият министър се сблъска с много затруднения в реализирането на това намерение. Един от първите въпроси, които Сент Илер трябва да реши, е назначаването на нов френски посланик в Атина. В гръцката столица вече са възникнали недоразумения между правителството и френския посланик барон Мишел. Националистическата преса обвинява френския дипломат в антигръцки изявления. На него се приписва декларацията, че "Франция не ще жертвува в полза на Гърция нито един франк и нито един свой войник"¹¹⁴.

Трикупис отправя официална молба за отзоваването на барон Мишел и френското правителство назначава в Атина опитния дипломат Лъо Муи, доскорошен посланик на републиката при Високата порта. На церемонията по връчването на акредитивните писма кралят и посланикът водят продължителен разговор по събитията на Балканите и развитието на френско-гръцките отношения. "Зная - заявява кралят, - че отношението на Франция към Гърция не се е променило, и аз игнорирам атаките на френската преса и обикновения пропаганден шум на чуждите вестници, които я накараха да изостави положението на лидер по гръцкия въпрос, за да изпълнява занапред една винаги приятелска роля".¹¹⁵ Отбелязвайки френските интереси в басейна на Средиземно море, кралят обявява за логични претенциите на френската буржоазия

¹¹² Жюл Фери – 1832–1893 – адвокат, министър в "правителството на националната отбрана". През 1872–1873 г. френски посланик в Атина. Създава влиятелна групировка в республиканска партия.

¹¹³ AMAE, Grèce, t.III, p.75-76, 24.IX.1880.

¹¹⁴ Ibid., p. 91, 13.X.1880.

¹¹⁵ AMAE, Grèce, t.III, p.104, 20.X.1880.

за Тунис. Той информира посланика и за разговорите в германската столица с Вилхелм и Бисмарк, които с тревога са отбелязали "значителния прогрес на френската армия" и възможността от нова война между двете страни.

В отговор дъо Муи изразява убеждението на своето правителство, че в едно недалечно бъдеще Гърция ще реализира своите терitorиални искания. Пред краля обаче той повтаря външната за търпение като единствената мъдра и ефикасна политика в момента. "При положение, че Гърция следва друга линия на поведение - завършва Дъо Муи, - тя ще действува на свой риск."¹¹⁶ Представянето на новия френски посланик в Атина пред краля е отразено от повечето френски вестници тогава. "Journal Officiel" отбелязва, че Гърция следва съветите на Европа, преминавайки през перипетиите на едно трудно минало. Вестникът изразява надежда, че по такъв начин се обезпечава мирът на Балканите, без Франция да се отказва от защита на законните аспирации на гръцкия народ.¹¹⁷

Очевидно с тази декларация Франция показва, че няма да настърчава агресивните планове на кабинета в Атина. Във френската столица вече знаят за военните приготовления на турското правителство, което заплашва, че "една военна авантюра ще струва скъпо на Гърция". Тисо поверително съобщава на Сент Илер, че под ръководството на султана е проведено заседание на Министерския съвет и е взето решение в случай на война да се направи всичко необходимо, за да се пренесат военните действия на гръцка територия. В турските правителствени среди доколи се коментира възможността за превземане на Атина, което предизвиква съмнения у Тисо, че Турция е в таен съюз с голяма европейска държава. В турския генерален щаб твърде много се разчита и на съдействието на албанците в борбата срещу Гърция.¹¹⁸ На 3 октомври Високата порта връчва на Великите сили нов мемоар, с който окончателно отхвърля решенията на Бер-

¹¹⁶ Ibid., p.157, 28.XI.1880.

¹¹⁷ Journal officiel, 10.XII.1880.

¹¹⁸ AMAE, Grèce, t.III, p.196-199, 24.XI.1880.

линската конференция и настоява да си запази спорните райони на Янина, Мецово и Лариса.¹¹⁹

Локато при решаването на въпроса за границите на Черна гора Великите сили проявяват повече решителност и дори изпращат международна ескадра при Дулцино със заплаха, че ще бомбардират пристанището на града, при гръцко-турския спор те се задоволяват с уговорки, отстъпки и продължителни преговори. Повечето правителства посрещат с големи резерви възприетата от Трикупис войнствена тактика. Неговото влияние в страната все повече намалява, тъй като става очевидно, че не е осъществен никакъв напредък в преговорите с Портата и не се очертават реални перспективи за излизане от кризата.

След завръшването си от европейската обиколка кралят назначава нов кабинет начело с Кумундурос. Правителствената смяна обаче не довежда до ограничаване на военните приготовления. В края на 1880 г. турското правителство се обръща към държавите, подписали Берлинския договор, с молба да вземат ефикасни мерки срещу непрекъснатото въоръжаване на Гърция.¹²⁰

В отговор Сент Илер отправя предупреждение към гръцкия кабинет да ограничи превъоръжаването на армията си, тъй като е сериозно заплашен от международна изолация. От друга страна, френският външен министър напомня, че "военният конфликт ще доведе страната до финансова разруха и политическа катастрофа".¹²¹ Степенувайки най-важните условия за запазването на мира и предотвратяването на гръцко-турската война, Сент Илер поставя на първо място необходимостта от "европейско единство". В същото време Лъ Муи съобщава в Париж, че Франция се радва на популярност и симпатии в гръцкото общество дори с мирната си политика след Берлинската конференция. Кумундурос е дал възможност на посланика да се убеди, че сърдечното доверие и разумните надежди за помощ от френската дипломация не намаляват.¹²²

¹¹⁹ Лимитров, С., Кр. Манчев. История на балканските народи 1879 - 1918, С., 1975, с. 72.

¹²⁰ AMAE, Grèce, t. III, p.224.

¹²¹ DDF, Grèce, t.III, doc. 314, p. 287, 17.XII.1880.

¹²² AMAE, Grèce, t.III, p.224-228.

Вярна на традицията да бъде инициатор в разрешаването на гръцко-турския конфликт, в началото на 1881 г. Ке д'Орсе отново се наема с посредническа мисия. Този път Сент Илер предлага арбитраж на шестте Велики сили като най-ефикасна форма за споразумение между Гърция и Турция, като предприема и практически мерки, за да установи възможностите за единодействие. Френският външен министър се ръководи от желанието да не допусне директен сблъсък между двете балкански страни, който би могъл да се превърне в "начало на всеобщи безредици". Без съмнение френската буржоазия изпитва опасения от гръцко-турска война, която би могла да обхване целия Балкански полуостров и дори да придобие европейски машаби; това може да изправи Франция пред фаталната необходимост отново да воюва, без да има необходимата военна и политическа подготвотка.

Сент Илер възприема курса на своите предшественици за запазване на мира в Средиземноморския басейн и на Балканите, но не продължава политиката на Вашингтон за безусловна подкрепа на Гърция. Новият, по-резервиран курс, провеждан от Сент Илер, показва с каква предпазливост френската дипломация пристъпва дори към разрешаването на второстепенни въпроси в Европа.

Вторият факт, който смущава Сент Илер и го кара да се държи много по-хладно към Гърция, е разпространеното в политическите среди мнение за Франция като традиционен покровител на гърците. "Ние неискаме да отречем - признава той - всезвестното и искреното дружелюбие към Гърция, но при стеклите се обстоятелства би било грешка да се изолираме от Великите сили, за да си присвоим една изключителна роля. Гръцкият въпрос, както и всички онези, с които се бе занимавал Берлинският конгрес, трябва да си остане общоевропейски въпрос."¹²³ Сент Илер се страхува да застане решително и енергично в подкрепа на Гърция и подобно на своите предшественици търси одобрението на Англия и Германия. В реверансите към Турция той достига до крайност и обявява, че нейното правителство е свободно да приеме или да отхвърли решенията на Берлинската конференция.

Предложението на Сент Илер за арбитраж се определя от френската преса като най-сполучлива стъпка на френската дипло-

¹²³ AMAE, t.I, Bulgarie, 1881, p.240, 20.VI.1881.

мация в заплетения Източен въпрос. В. "Temps" публикува статия, в която наред с аргументите в полза на арбитража се отбелязва, че независимо от съдбата на новия проект той дава на Франция възможността да "се измъкне ловко от затрудненото положение".¹²⁴ Тази декларация във френския вестник е посрещната като обида в Лондон, откъдето официално са поискани обяснения. Налага се френският посланик да разясни, че в. "Temps" няма пълномощия да отразява политиката на правителството и че външният министър на Франция "не споделя нито формата, нито смисъла на тази статия".

Гръцката преса също широко коментира предложението за арбитраж между двете страни. В "Телеграфос" в броя си от 20 декември обявява, че граничното трасе, определено от Берлинската конференция, е само временна граница, която не е нито исторически, нито научно обусловена. Макар че не е официоз, вестникът е близък до правителството и си позволява изключително остър тон по отношение на Турция и на Великите сили. В такъв дух са изпълнени и страниците на в. "Лаос", където се коментира заплахата на Великите сили да изоставят Гърция, ако предизвика военен конфликт с Османската империя.

През януари 1881 г. Високата порта отхвърля идеята за арбитраж и в същото време изразява съжаление по повод "ненормалната обстановка" в Гърция. Тя смята, че практическото решаване на спора може да стане в Константинопол чрез преговори между турското правителство и посланиците на шестте държави.¹²⁵ От своя страна Гърция също отхвърля френското предложение за арбитраж. В един от сеансите на гръцкото Национално събрание Кумундурос заявява, че ефективът на армията трябва в най-скоро време да достигне до 75 хиляди военнослужещи. През февруари правителството свиква част от запаса и поръчва в Англия миноносци на стойност 4,5 млн. franca. И този път двете страни са на крачка от войната.

Без да намалява усилията си за предотвратяване на конфликта, френската дипломация наблюдава с внимание и голяма "бдителност" поведението на останалите балкански правителства. На френския генерален консул в София Шефер е поръчано да следи намеренията на българското правителство. Информациите, които

¹²⁴ "Le Temps", 25.XII.1880.

¹²⁵ AMAE, Grèce, t.112, p.91.

гой изпраща, вдъхват известно спокойствие в Париж. Така през януари 1881 г. Шефер докладва, че гръцко-турският спор не предизвиква никакво вълнение в България. Според него два фактора възпитат българите - на първо място продължителното турско господство в България и претенциите на гърците за Македония.¹²⁶ "Тази незаинтересованост и мога да кажа безразличие - продължава Шефер - е сигурно доказателство за неутралитета на България в борбата, която може в близко време да започне".

Успокоителни декларации пред посланика прави и българският княз, който говори за желанието си да запази мира. Шефер се среща и с някои български министри, от които узнаява за желанието на българския кабинет да осъществи националното обединение на страната. Сондажите на френския дипломат в София са породени от слуховете, че през 1880 г. Драган Цанков е дал уверение на гръцкия консул, че България ще се намеси в борбата срещу Турция, ако Гърция предприеме някакви действия.¹²⁷

Повечето европейски държави не намират за целесъобразно отново да се усложнява положението на Балканите. Но докато Франция вече апелира само за мир, английската дипломация поема ръководната роля в изглеждането на конфликта. По предложение на английския кабинет на 7 март в Константинопол започва работа нова конференция на гръцки и турски комисари с участие на европейските посланици.¹²⁸ В инструкциите си до френския представител Сент Илер отново внушава необходимостта от внимателно "възраждане". В многословния и неясен анализ на положението френският външен министър обявява: "Ние ще продължаваме да се придържаме към политиката на мир с твърдото убеждение, че най-добрата гаранция за мира и за мирното решение е единството на Великите сили, единството в Европа."¹²⁹

Поведението на френския представител в турската столица действително е пасивно. Той следи и своевременно докладва в

¹²⁶ AMAE, Bulgarie, t.IV, p.57-60, 23.I.1881.

¹²⁷ Панайотов, Ив. Опит за съединение на княжество България с Източна Румелия през 1880 г. С., 1948, с. 26; Стателова, Е. Дипломацията на княжество България 1879-1886. С., 1979, с. 145.

¹²⁸ Lascaris, S., op. cit., p.188.

¹²⁹ DDF, t.III, p.389, 25.III.1881.

Париж за различните перипетии, спорове и уговорки по определянето на граничното трасе, но Франция вече не се числи към либерите на конференцията. С активното съдействие на английската дипломация Гърция и Турция са принудени да направят взаимни отстъпки. В крайна сметка през юли 1881 г. е подписана конвенция, според която територията на Гърция се увеличава с около 13 хиляди км² и 300 хиляди души.¹³⁰ Така че, без да участва във войната срещу Турция през 1877-1878 г., гръцкият кабинет действително получава значителни териториални придобивки.

По това време френската дипломация подготвя едно от най-големите си начинания от началото на 80-те години – завладяването на Тунис. Получила дипломатическата подкрепа на Германия, Франция с помощта на военна сила налага на туниския бей своя протекторат. И в този случай са засегнати интересите на Османската империя, тъй като Тунис е нейна подвластна територия. Протестите на Високата порта обаче се оказват без особен ефект и правителството на Фери е насърчено да осъществява по-нататък колониалната си политика.

* * *

Регулирането на гръцко-турските отношения в края на 70-те и началото на 80-те години не донася на Франция нито желания международен престиж, нито пък възможности за утвърждаване на авторитета на републиканските групировки пред избирателите. В крайна сметка въпреки голямата активност на френската дипломация и Гърция, и Турция остават под силното англичански влияние. Вярно е, че френската буржоазия съумява да запази своите интереси на Балканите и в Средиземноморския басейн, но това става с цената на много усилия и дори унижения.

Във външната политика на Франция през този период се забелязва известна приемственост, тъй като френската буржоазия няма друга алтернатива след Френско-пруската война, освен да действува за запазването на мира. При подхода на всеки външнополитически проблем в Париж се съобразяват преди всичко с възможността от война в който да е район на Европа и факторите за нейното предотвратяване.

Политическата и военната слабост на страната след поражението във Френско-пруската война и избухването на Парижката комуна не позволяват на Ке д'Орсе да прояви инициатива по

¹³⁰

Димитров, С., Кр. Манчев. Нит. съч., с.73.

нито един голям въпрос от международно значение. Ето защо френската дипломация шумно се обявява в защита на правата на малките народи в Европа, представяйки се за течен покровител и приятел. Тъкмо тази идея насищава гъркофилството на френските кабинети не само по време на Берлинския конгрес, но и през следващите години, когато се разрешава гръцко-турският териториален конфликт.

Според признанието на френския външен министър Сент Илер в периода след Берлинския конгрес пред френската дипломация стоят за разрешение три основни въпроса - за границите на Черна гора и Гърция, както и проблемът за присъединяването на Тунис. "Единственият принцип, който ръководи френската политика - декларира Сент Илер, - беше запазването на мира."¹¹

Действително Ке д'Орсе разглежда войната при решаването на спорните въпроси като "крайност". Но мирната политика на Франция не е продиктувана от нейната изключителна любов към мира, а от конкретните вътрешни и външнополитически условия, в които страната попада след Френско-пруската война. Френската дипломация все още не може да излезе от антирусите позиции и продължава да се заблуждава, че добрите отношения с Германия обезпечават на страната просперитет и свобода на действие на колониалното поприще.

ФРАНЦИЯ И ГРЕКО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ
/1878 – 1881/

Христо Глушков

Резюме

В статье рассматривается отношение Франции к греко-турецким территориальным спорам после Берлинского конгресса в 1878 г. Не только во время Русско-турецкой войны, но и после нее, французская дипломатия проявляет интерес к судьбе Османской империи и подвластным ей христианам. В течение четырех лет французские правительства принимают активное участие в урегулировании греко-турецких пограничных конфликтов в Фессалии и Епире. В начале этого кризиса Париж поддерживает Грецию. Позиция Франции рассматривается на общем фоне балканской политики остальных Великих сил, в особенности Германии и Англии.

Автор приходит к выводу, что отставкой Вашингтона /в декабре 1879 г./ кончается существенный этап в стремлении Франции покровительствовать Греции. В конечном счете, несмотря на большую активность французской дипломатии на Балканах, после Берлинского конгресса как Греция, так и Турция остаются под сильным влиянием Англии. Ценой больших усилий Франции удается сохранить свои политические, хозяйственные и культурные интересы в бассейне Средиземного моря. При решении любой внешнеполитической проблемы в конце 70-х и начале 80-х годов в Париже прежде всего учитывали опасность военного конфликта и возможности его предотвращения. Французская дипломатия стремилась сохранить мир в Европе в этот период и таким образом обеспечить свободу действий Франции на колониальном поприще.

LA FRANCE ET LES RELATIONS GRECO-TURQUES
/1878 - 1881/

Christo Glouchkov

Résumé

Dans l'article on examine l'attitude de la France vis-à-vis des différends territoriaux opposant la Grèce et la Turquie après le Congrès de Berlin en 1878. Pendant la guerre russo-turque de 1877-78, ainsi qu'après celle-ci la diplomatie française manifeste un intérêt certain envers le sort de l'Empire ottoman et envers celui des chrétiens qui lui sont subordonnés. Pendant les quatre années qui suivent les gouvernements français prennent une part active dans la résolution du conflit frontalier gréco-turc en Thessalie et en Epire, Paris soutenant résolument les prétentions grecques au début de la crise. L'auteur examine la position de la France dans le contexte général de la politique balkanique menée par les autres Grandes puissances et surtout par l'Allemagne et l'Angleterre.

L'auteur constate qu'avec la déposition de Waddington (décembre 1879) se termine une étape importante dans les tentatives menées par la France pour assurer sa protection sur la Grèce. En fin de compte malgré la grande activité de la diplomatie française dans les Balkans après le Congrès de Berlin la Grèce, ainsi que la Turquie restent sous la forte influence anglaise.

Pourtant, au prix de maints efforts, la France réussit à sauvegarder ses intérêts politiques, économiques et culturels dans le bassin méditerranéen. A la fin des années 70 et au début des années 80 lors de la résolution de chaque problème concernant la politique extérieure, à Paris on tenait surtout compte du danger d'une guerre et des facteurs qui pourraient l'empêcher. La diplomatie française s'efforça de sauvegarder la paix en Europe durant cette période afin de garantir au pays la liberté d'action dans le domaine colonial.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIX, кн.3 Исторически факултет 1981 – 1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIX, livre 3, Faculté d'histoire 1981/1982

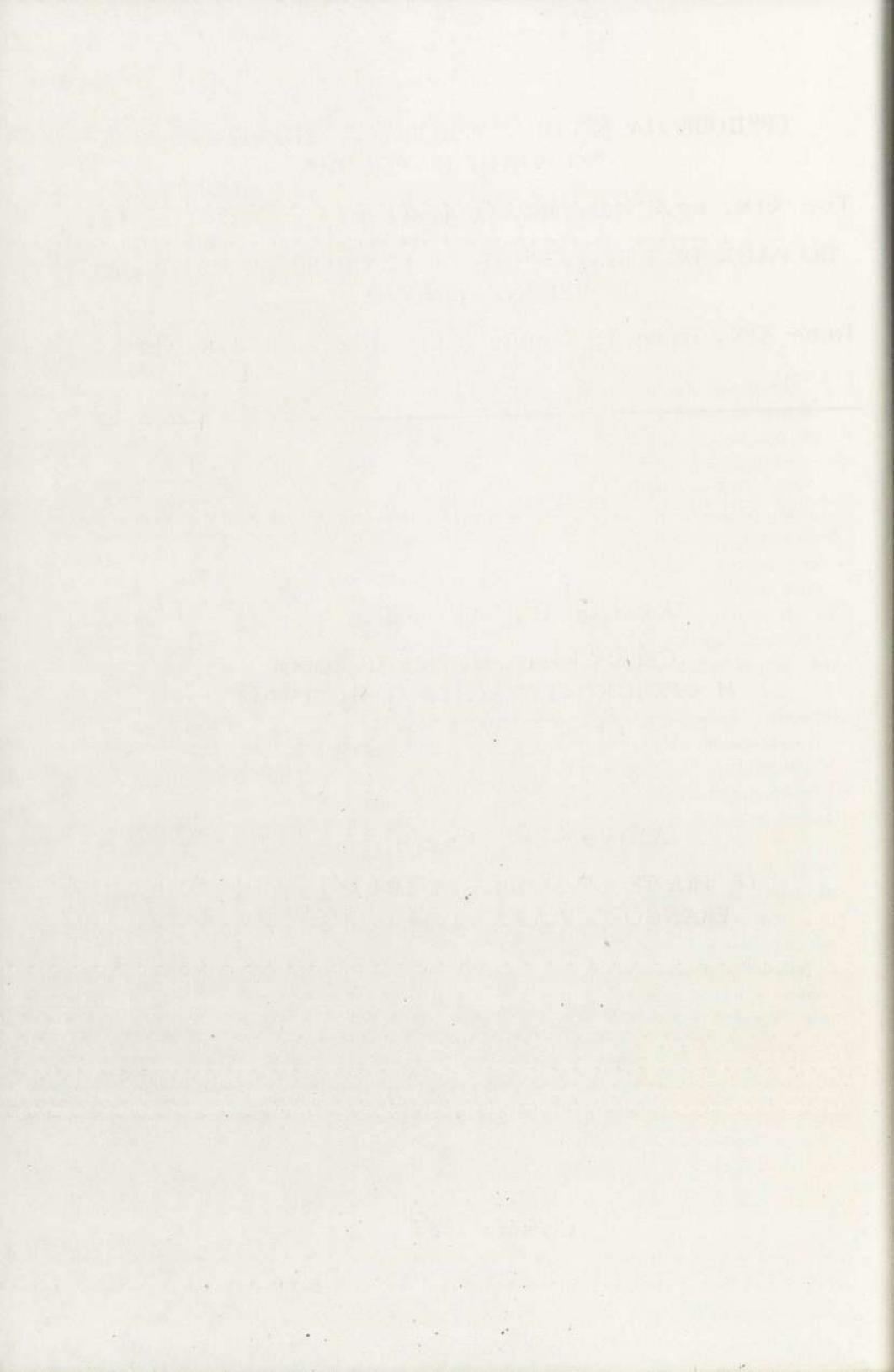
Ахмед С. Ахмедов

СЕВЪРСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР
И ФRENСKо-TУРСKИТЕ ОТНОШЕНИЯ
/1919 – 1921 г./

A h m e d S . A h m e d o v

LE TRAITE DE SEVRES ET LES RELATIONS
FRANCO-TURQUES /1919 – 1921 /

София, 1982

Проблемът за Севърския мирен договор не е нов за историческата литература. Той навлиза трайно в нея още през 20-те години. Но първите работи¹, посветени на мирния договор с Османската империя, имат в значителна степен публицистичен характер поради ограничената им изворова база.

След Втората световна война съветските историци написаха редица трудове, посветени на съвременната история на Турция². В тях се третира и въпросът за Севърския мирен договор. Направените в тази връзка анализи, обобщения и изводи представляват съществен принос за разкриване империалистическия характер на политиката на западноевропейските велики сили по Източния въпрос в последната фаза на неговото съществуване. Всички съветски автори обаче правят своите изследвания изключително въз основа на публикувани документи от западноевропейските дипломатически архиви, които не разкриват острите противоречия между съюзниците от Антантата в периода на подготовката на Севърския мирен договор.

Настоящата студия е написана преди всичко въз основа на първоизточници, издирени от автора във френските архиви. В студията се прави опит да се разкрие на фона на империалистическите противоречия по Източния въпрос в периода 1919–1921 г. активната роля на Франция за подготовката, подписването и ревизията по-късно на мирния договор с Османската империя.

¹ Гурко-Кряжин, В. А. Ближний Восток и державы. М., 1925; Gaulis, B.-G. Angora, Constantinople, Londres, Moustapha Kémal et la politique anglaise en Orient. Paris, 1922; Nicol, E. Les Alliés et la crise orientale. Paris, 1922; Noel, E. Angora et la France. Paris, 1922; Pech, E. Les Alliés et la Turquie. Paris, 1925; Pernot, M. La question turque 1920 – 1923. Paris, 1923; Redan, P. La Cilicie et le problème ottoman. Paris, 1921; René, P. La question d'Orient devant le parlement. Paris, 1922.

² Миллер, А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. М., 1948; Шамсутдинов, А. М. Национально-освободительная борьба в Турции 1918–1923 гг. М., 1966.

1. РОЛЯТА НА ФРАНЦИЯ В ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА ПОДГОТОВКА НА МИРНИЯ ДОГОВОР С ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Парижката мирна конференция се открива на 18 януари 1919 г. Тя обаче дълго време не може да се заеме с подготовката на мирния договор с Османската империя. През първите шест месеца на конференцията победителите насочват своите усилия към определяне съдбините на Германия. Проблемът за Османската империя е много сложен и един от най-обширните, който има да решава конференцията за мир. Съюзниците знаят, че лесно няма да могат да се договорят около "тленните" останки на "болния човек". Това ги подтиква към бързото и преимуществено разрешаване на въпросите на Запад, преди взаимоотношенията им да се охладят и изострят. Приетите методи на работа също забавят по-своевременното определяне на условията на мира с Османската империя. Създават се комисии за проучване на обстановката в Сирия, Палестина и за цяла Мала Азия. Тяхната мудна и продължителна дейност е сериозна пречка по пътя към мира с Османската империя.

Едва след като клаузите на мирния договор с Германия са напълно определени, Съветът на четиримата, т.е. на главите на френската, английската, американската и италианската делегация, на 30 май 1919 г. решава да покани в Париж турска делегация с право да изложи пред конференцията своите възгледи относно бъдещия мир.

На 1 юни от името на Върховния съвет на съюзниците Ж. Клемансо изпраща телеграма до френския върховен комисар в Истанбул Ж.-Д. Дефранс с поръчение колективно тримата съюзни комисари да доведат до знанието на Високата порта, че се удавлятвоява нейното желание да изпрати свои представители на мирната конференция. Обаче Ж.-Д. Дефранс, без предварително да се консултира със своите колеги, на 2 юни отива на аудиенция при великия везир и му съобщава новината.³ С решението на съюзниците се цели да се притъпи бдителността и недоволството на турската общественост. Наистина султанското правителство използва случая, за да се обърне към народа с възванието за

³ Archives diplomatiques françaises du Ministère des Affaires étrangères, série E, Liban 1918 - 1929, Turquie, volume 143, document du 5.03.1920, p. 21 /по-нататък - ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol. doc./.

прекратяване на борбата срещу съюзниците. Столичните вестници от своя страна, като се стремят да внушат на народа версията за хуманното отношение на държавите от Антантата към страната, патетично пишат, че "Турция е единствената страна в числото на победените, удостоена с честта да бъде поканена на конференцията на победителите."⁴

Турската делегация за мирната конференция се възглавява от великия везир Ламад Ферид паша. На 13 юни 1920 г. тя пристига в Париж. На 17 с.м. Ламад Ферид паша предава меморандум на ръководителите на конференцията, който се състои от четири части.

В първата част на меморандума се изясняват причините за влизането на Турция в Първата световна война на страната на Централните сили и трагичната съдба на нетурските народи. Цялата отговорност за всичко това се прехвърля върху дейците на младотурска партия.

Втората се посвещава на възникналото в страната в края на Първата световна война антиправителствено движение, което унищожава режима на младотурците. Този факт се изтъква като доказателство за способността на турската нация да се защища от "авантюристи".

В третата част на меморандума се разказва за огромните загуби, причинени от войната на турската икономика. Възстановянето на стопанския живот се определя като първостепенна и неотложна задача. За целта се настоява да се сложи край на оккупацията на турските земи от съюзниците.

В последната част на меморандума се подчертава необходимостта от сключването на справедлив мир, запазващ Турция в нейните довоенни граници, които османската делегация предлага да се определят в следния вид:

1. В Тракия границата трябвало да минава на север и запад от Одрин и да обхваща земите, където турците са били мнозинство от населението. Така проектирана, тя щяла да обезпечи безопасността на Одрин и Истанбул срещу евентуална агресия по суза;

2. За граница в Мала Азия на север се определя Черно море, на изток се приема довоената руско-турска граница, включително Диарбекир и Мосул, също така и част от провинцията на Халеб до Средиземноморието;

⁴

Шамсутдинов, А. М. Цит. съч., с. 37.

3. Иска се крайбрежните острови, които исторически и икономически принадлежали на Османската империя, да останат под нейната власт с право на широка автономия.

4. Признава се съществуването на арменска държава с център Ереван, а на арменското население в Турция се гарантират равни права и свобода за изселване в Армения.

5. На арабските провинции, разположени на юг от предложените турски граници и включващи Сирия, Палестина, Хеджаз, Асирия, Йемен, Ирак и всички други арабски земи, които са били част от Османската империя преди войната, се признава правото на административна автономия под сюзеренитета на султана.

6. Султанското правителство изказва готовност в удобен момент да започне преговори с английското правителство за окончательното решаване на въпроса за Египет и Кипър.⁵

Фиксираните в турския меморандум искания са нереалистични. Те се разминават с международната обстановка, създадена в Близкия Изток след Първата световна война, и с плановете на империалистическите държави относно бившите арабски владения на Османската империя.

Възникналото в Арабския Изток масово националноосвободително движение през годините на Първата световна война и проектите на съюзниците от Антантата за подялба на Азиатска Турция предопределят фиаското на демарша на Високата порта пред ръководителите на мирната конференция.

От името на съюзниците на 25 юни Ж. Клемансо в остра форма отхвърля исканията, формулирани от турската делегация. На 27 с.м. Съветът на четиридесета отлага обсъждането на условията на мирния договор с Османската империя, като се мотивира с недостатъчно ясната обстановка в страната.⁶ Едновременно на делегацията се дава да разбере, че нейното пребиваване в Париж е нежелателно, т.е. тя била изгонена от Франция.

Това поведение на съюзническата дипломация се дирижира от англичаните, които се стремят предварително да се обезфасят от новия силен съперник в близкоизточните дела – САЩ. Като им се предлагат мандати над някои части на бившата Османска империя, целта е да се ограничат техните аспирации. САЩ оба-

⁵ Notes de la délégation ottomane. Paris, 1919, p. 5 - 17.

⁶ Pichon, J. Le partage du Proche orient. Paris, 1938, p. 183.

че демонстрират през лятото на 1919 г. намерение да монополизират мандата над Османската империя, с което създават силни тревоги на своите съюзници. Но през есента на 1919 г. те започват да обръщат по-сериозно внимание на далекоизточните проблеми. Американският сенат от своя страна през ноември 1919 г. отказва да ратифицира Версайския договор и американската делегация напуска Парижката мирна конференция. Англия се възползва от създалата се ситуация, за да предяди претенции за установяване на свое господство върху всички територии на Османската империя. Това нейно желание изостря междусъюзническите противоречия. То среща силната опозиция на Франция и Италия. Настъпва период на сложните дипломатически преговори и интриги.

Френската дипломация, която все още се чувствува в дългъм Англия за нейните концесии при сключването на Версайския мирен договор, се стреми да притъпи англо-френските противоречия чрез свикването на двустранни конференции за разискване основните положения на бъдещия мирен договор с Османската империя. С това тя цели също да ограничи близкоизточните хегемонистични планове на английския имперализъм.

Отсъствието на определена и последователно следвана собствена концепция по проблемите на мира с Османската империя не дава възможност на френската дипломация да осъществява настъпителна тактика в предстоящите разговори. Тилт ѝ обаче все повече се настройва в полза на идеята за запазване на териториалната цялост на турската държава против анексиите за сметка на последната.

Вестник "Тан" на 19 август 1919 г. пише: "Независимо от начина, по който ще бъде поделена Османската империя, никаква подялба не ще бъде равностойна на онези облаги, които бихме имали от запазването на тази империя."⁷ За Р. Рейно "зачитането на териториалната цялост на Турция съответствува на основните интереси на Франция."⁸ Той настоява час по-скоро да бъде сключен мир с Турция и този случай да се използува за

⁷ Temps, 19.08.1919.

⁸ Raynaud, R. Une enquête en Orient. Paris, 1919, p.28.

сближаване с нея и за превръщането ѝ в искрен френски съюзник на Изток.⁹

За подобна мирна програма се изказват и представителите на френските делови кръгове, имащи капитали в Турция. Като отразява това тяхно настроение, френският върховен комисар в Истанбул в телеграма до своя външен министър подчертава, че почти всички негови сънародници тук желаят Истанбул да се запази като столица на султана.¹⁰

В това време английските управляващи кръгове и по-голямата част от обществеността на страната се ориентират към курса на фактическо ликвидиране на турския държавен суверенитет. Тази политика получава пълната и безрезервна подкрепа на Гърция. В унисон с правителствената политика гръцкият вестник "Ембрас" на 19 октомври 1919 г. остро критикува проптурското поведение на парижките вестници. Той се противопоставя твърдо срещу евентуалното решение на съюзниците за оттегляне на гръцката армия от Мала Азия. Вестникът завършва тези свои разсъждения с предупреждението, че "Гърция няма да напусне Мала Азия, ако даже конференцията я прогонва оттам, но тя ще може да я прогони само със сила."¹¹

Вижда се, че Париж се ангажира в поредна дипломатическа акция при твърде сложни и противоречиви вътрешни и външни настроения и идеи относно мирния договор с Османската империя.

Първата англо-френска конференция за изясняване на двустранните позиции по проблемите на Близкия Изток се провежда в Лондон от 11 до 13 декември 1919 г. Тя е на високо равнище. В нея участват от френска страна Ж. Клемансо, П. Камбон – посланик в Лондон, Ф. Бертло – директор на департамента по политическите и търговските дела към Министерството на външните работи, и Флюриан – пълномощен министър, а от английска – Л. Джордж и лорд Кързон.

Пръв на 11 декември се изказва Ж. Клемансо. Той излага основните схващания на своето правителство по Източния въп-

⁹ Ibid., p. 29.

¹⁰ Etat-major. Armée française de terre, service historique, 6, N 206, télégramme N 497, 4.04.1919 /по-нататък EMAFT, s.h., tél./.

¹¹ ADEMAE, s. Europe, 1918-1929, Grèce, vol. 71, doc. N 209, 20.10.1919 /по-нататък – s. E. G./.

рос. Като отправна точка на интерпретацията на последния той предлага да се приеме отказът от прилагане на системата на мандати върху Азиатска Турция с изключение на нейните арабски владения. Английската страна се присъединява към това становище. В този случай първият проблем, който поставя френският министър-председател, е за Истанбул и проливите. Според него последните трябва да бъдат иззети от турската администрация и поставени под охраната на съюзниците. Шо се отнася до Истанбул, Ж. Клемансо счита, че градът трябало да продължи да бъде столица на султана. При мотивировката на тази своя мисъл той открито изтъква, че съюзниците лесно ще се договорят за проливите, но трудно ще постигнат единомислие върху съдбата на Истанбул.¹²

Л. Джордж се противопоставя на идеята Истанбул да остане под турска власт. Той аргументира своята отрицателна позиция с потребността да се гарантира сигурността на проектираната междуусъюзническа администрация на проливите и се обезпечи нейната финансова издръжка за сметка на таксите, събиращи от корабите, преминаващи през Босфора и Дарданелите.¹³

Тази диаметрална противоположност на англо-френските позиции относно Истанбул прави преговорите трудни и продължителни. Ето защо се решава да се определят двама експерти – от английска страна лорд Кързон, а от френска – Ф. Бертло, за подготовка на експозе, в детайли по проблема за бъдещето на турската държава.¹⁴

Поредната френско-английска конференция заседава на 22 и 23 декември 1919 г. Френската делегация се възглавява от Ф. Бертло, а английската – от лорд Кързон. Преговорите започват със заявлението на Ф. Бертло, че има специални инструкции от Ж. Клемансо да съобщи конфиденциално, че френското правителство "отначало не беше привърженик на изгонването на турците от Европа, което обстоятелство създаде много трудности,

¹² Ibid., s. Y, Internationale, vol. 660, doc. du 11.12.1919, p. 3 - 4 /по-нататък – 1/.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., p. 14.

за които то си даде сметка и се прекланя пред неоспоримите аргументи на британското правителство".¹⁵

Тази френска увертюра улеснява в значителна степен приемането на съвместен документ под наслов "Мирът с Турция". В него се определят следните принципи за уреждането на Източния въпрос:

1. Запазване на турска държава, състояща се от провинции, населени в мнозинството си с турски етнически елемент и поставена под суверенитета на султана.

2. Отказ от системата на мандати и сфери на политическо влияние в турската държава.

3. Турският милитаризъм подлежи на унищожаване, както пруският; турската армия и флот се ликвидират; запазва се само жандармерия, командувана от съюзнически инструктори.

4. Абсолютна свобода за преминаване през проливите; тяхната охрана от Черно море до Средиземно море се поверява на специална международна организация, осигуряваща ефикасен нутралитет на корабоплаването през проливите.

5. Арменците напълно се освобождават от турско господство и им се гарантира образуване на независима държава.

6. Арабското население и сирийците не могат да бъдат върнати отново под турска власт.

7. На националните малцинства, оставащи в състава на турската държава, се гарантира право на вероизповедание, свои училища и пр.

8. Провеждане под контрол на заинтересованите държави на реформи на администрацията, съда, финансите и жандармерията.

9. Премахване на капитулациите след осъществяването на юридическите реформи.

10. Установяване на тотален финансов контрол от страна на Франция и Англия чрез изграждането на международна финансова комисия, която ще одобрява бюджета и всички финансови закони, преди същите да бъдат предадени за обсъждане в турския парламент.

11. Всички висши административни институции с изключение на департамента на великия везир и Министерството на външни-

¹⁵ Ibid., doc. du 22 - 23.12.1919.

те работи ще бъдат поставени под контрола на представителите на Франция, Англия и Италия.¹⁶

Цитираните по-горе условия на бъдещия мир с Османската империя не оставят място за съмнение, че двете най-големи държави от Антантата проектират съществуването на турска държава с номинален суверенитет.

Все още силните противоречия между Франция и Англия не им дават възможност да се произнесат върху относително точните граници на турската държава. Вследствие на това се лансира идеята за създаване на две турски държави.

При положение, че империалистическите сили на Антантата се споразумеят за изгонването на турците от Европа, се предвижда изграждане на нова турска държава, включваща Истанбул и проливите. Границите ѝ в Европа ще минават по линията Мидия-Енос, а в Азия - на север от Шиле до остров Тенедос на юг. Те обхващат територия в дълбочина до 30 км.¹⁷

Проектираната държава изцяло ще бъде поставена под върховния протекторат на Лигата на нациите. Отначало администрацията ѝ ще се дирижира от правителствена комисия, включваща по 2 делегати от Великите сили на Средиземноморието - Франция, Англия и Италия, към които по-късно по желание могат да се присъединят САЩ и по 1 делегат на Румъния, Гърция и Турция.¹⁸

С този проект Франция и Англия се опитват взаимно да се презастраховат от претенции на една от договарящите се страни за завладяване на Истанбул.

Втората турска държава трябва да има изключително азиатски характер. Нейните граници се проектират в следния вид:

- на север те минават по Черноморското крайбрежие до границата на Лазистан, който се предава на Грузия;
- западната граница се определя от териториалния лимит на миниатюрната държава с център Истанбул, т.е. тя минава по азиатския бряг на проливите и Мраморно море, след това по Средиземноморското крайбрежие до границата на Киликия;

¹⁶ Ibid., p. 247 - 251.

¹⁷ Ibid., p. 244 - 245.

¹⁸ Ibid.

- на юг границата минава по течението на река Лама су, по хребета на планините Чамурлу даг, Болкар даг и Юч капулар даг и оттам по течението на река Тохма су и горен Ефрат до неговото сливане с река Мунзур су;

- източната граница следва течението на река Мунзур су до нейния източник, оттук по планината Мунзур даг достига Черно море на изток от Трабзон.

За столица се предвиждат градовете Коня, Бурса или Анкара.¹⁹

Неучасието на италиански и гръцки делегати в конференцията до определена степен улеснява приемането на решения, покръвняващи техните интереси.

Проектира се измирското пристанище да бъде обявено за "port franc" под междусъюзнически контрол, а Гърция да участва в административния и юридическия контрол на Измирския санджак, но не и във финансовия. Като компенсация за оттеглянето ѝ от Измир тя получава Източна Тракия до линията Мидия - Енос.²⁰

Италианците, които окупират без предварителното решение на съюзниците южното крайбрежие на Мала Азия - Скала Нова, Антала и Коня, се задължават да ги евакуират, а в замяна получават икономически привилегии в Южен Анадол и чрез френско-италианско споразумение право да участват в експлоатацията на мините в Хераクлея.²¹

Независимата арменска държава се поставя под егидата на Лигата на нациите. Тя обхваща териториите на република Армения със столица Ереван и в Османската империя - източната част на вилаета Ерзурум, включително града, равнината около град Муш, района на Битлис и областта около езерото Ван до персийската граница.²²

Политическите клаузи на бъдещия мирен договор с Османската империя, определени от двете делегации, не придобиват гласност. Въпреки това в европейския печат проникват частични сведения за тях. Те се посрещат с недоволство от обществено-

¹⁹ Ibid., p. 249.

²⁰ Ibid., p. 252.

²¹ Ibid., p. 253.

²² Ibid., p. 254.

то мнение във Франция и от някои среди в Англия. Италия и Гърция също са недоволни. Естествено най-отрицателна реакция срещу тях се проявява в Турция.

Сnota от 6 януари 1920 г., адресирана до върховните комисари на съюзниците, в примиренчески дух, истанбулското правителство изтъква, че "всяко решение, което нанася удар на османското единство, е твърде далеч от възможността да обезпечи спокойствие и прогрес, а, напротив, би създало огнище на непрекъснати размирици на Изток. Следователно единственото условие за установяването на нов стабилен ред тук е запазването на османския суверенитет."²³

На 13 януари 1920 г. в Истанбул се организира 50-хиляден протестен митинг. На него се произнасят речи с искане Истанбул да продължи да бъде столица на турската държава. Всички изказали се благодарят на Франция, която чрез своята преса поддържа турците в тяхната борба за сключването на справедлив мир.²⁴

Наистина от края на 1919 г. и особено в началото на 1920 г. френското обществено мнение почти единодушно се ориентира към прouturski позиции. Тази негова еволюция е в тясна връзка и със смяната на правителството. През януари 1920 г. старият и непримириим Ж. Клемансо отстъпва място на по-дипломатичния и по-лоялен към турските проблеми А. Милеран.

В телеграма от 10 февруари 1920 г. до френския върховен комисар в Истанбул той излага в резюме принципите на близко-източната политика на своето правителство. А. Милеран подчертава, "че френското правителство застава решително на позицията да защища оставането на турците в Константинопол и за единството на Османската империя /с изключение на арабските страни, от които самите турци вече се отказаха, и на Армения напълно независима, която ще включва Руска Армения и историческите райони около бреговете на езерото Ван, които са били люлка на расата/. Шо се отнася до Киликия и до градовете, граничищи с арабската зона до Диарбекир, френското правителство е решило да потърси начин за запазване номиналния суверенитет на турците тук под френски контрол, като се обезпечат възмож-

²³ Echos de Paris. Paris, 1920, p. 27.

²⁴ ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol.92, p. 26.

но най-прецисни гаранции за правата на националните малцинства."²⁵

В унисон с правителствената политика френската преса настоява при предстоящите междусъюзнически преговори за подготовка на мирния договор с Османската империя да се прилагат принципите на справедливостта и да се предостави право на турската нация свободно да разполага със себе си. В. "Лион републикен" се изказва за хуманно отношение към турците и" да се направи всичко възможно те да станат приятели на Франция."²⁶

За същия вестник "турският въпрос се състои в това - да се направи чистосърдечна констатация, а след това да се направи избор. Съществува една турска нация - това е констатацията. Искаме ли ние да я привлечем на Запад или да я тласнем на Изток? Това е, което ние трябва да изберем."²⁷ В този дух се изказва на 10 февруари 1920 г. и в. "Тан".²⁸

Френското обществено мнение, като предприема акции в полза на турците, не изхожда само от позицията да защищава материалните и моралните интереси на своята страна в Турция, но и от идеята да не се допусне обединяването на революционна Турция със Съветска Русия.

В това време мнозинството от английското коалиционно правителство начело с Л. Джордж и лорд Кързон продължава да се придържа към приетия вече курс за незабавно изгонване на турците от Европа и за завземането на Истанбул и проливите от съюзниците.

По-голямата част от консервативната партия начело с Р. Сесил, клерикалите, видни държавни и обществени дейци изказват подкрепа на грабителския правителствен план по отношение на Турция. В многочислени меморандуми на буржоазните политически партии и отделни личности изпратени до правителството, се съдържат искания Истанбул да бъде отнет от турците и да се сключи с Османската империя мирен договор, подобаващ на победителите. В тази връзка е показателен меморандумът на либералната партия. В него се казва: "Ако ние и сега пропуснем

²⁵ Ibid., vol. 169, doc. du 10.02.1920, p. 264.

²⁶ Lyon républicain, 4.01.1920.

²⁷ Ibid., 10.02.1920.

²⁸ Temps, 10.02.1920.

случая да освободим Европа от пагубното влияние на турците, както го пропуснахме през 1878 г. по време на Берлинската конференция, ние ще допуснем най-великата грешка, за която ще се наложи да се разплащат нашите деца."²⁹

Само незначителна част от консервативната партия начело с вицекраля на Индия лорд Ридинг и министъра на колониите Монтегю се придържат към противоположно виждане. При това те не изхождат от никакви хумани подбуди и протурски настроения, а от интересите на господствующите класи в Англия, виждани в друго измерение. Те се страхуват, че отнемането на Истанбул от турците и ликвидирането на турския държавен суверитет ще предизвикат всеобщо вълнение във всички мюсюлмански колониални владения на Англия. "Изгонването на турците от Европа - казва Монтегю - ще направи крайно неблагоприятно впечатление на мюсюлманите от Индия. Въпросът за оставането на халифа в Константинопол нееднократно се обсъжда в Индия в различни организации и при това винаги и неизменно се приема една и съща резолюция за желанието на мюсюлманския свят да го оставят непипнат в този вид, както той съществува сега."³⁰

Мюсюлманското духовенство на Индия вдига глас в защита на сultана-халиф. В Лондон и Париж се изпращат делегации и множество телеграми, протестиращи срещу изгонването на халифа от Истанбул. Индийският национален конгрес в меморандума, предаден на английското правителство, подчертава, че "такова решение на въпроса за халифа, което е набелязано от правителството на негово величество и от съюзниците, не може да бъде приемливо нито за един мюсюлманин. Нито един мюсюлманин, грижещ се за вечно спасение, отсега нататък няма да има покой; той ще последва заповедите на исляма въпреки последствията на това да са извънредно тягостни."³¹

В полза на турската кауза се изказват и туркофилските кръгове на консервативната партия. Те от името на Anglo-tурското дружество на 12 февруари 1920 г. изпращат в парламента свой меморандум. "Намирайки се в контакт с общественото мнение на Изтоха - се казва в него, - ние със срам виждаме, че гръцките войски са окupирали Айдинския вилаят, провинция, мно-

²⁹ Daily chronical, 26.02.1920.

³⁰ Ibid., 25.02.1920.

³¹ Ibid., 27.01.1920.

зинството от населението на която е турско. Ние научаваме, че някои части на Тракия и даже Константинопол могат да бъдат, по условията на мира, отделени от Турция, въпреки че подобни факти и слухове безспорно ще повлекат след себе си развитие на антибритански настроения в цяла Азия и Египет. Ние настояваме... в интерес на всеобщия мир Турция да не бъде лишена никој от Тракия, нито от Мала Азия и никој от своята столица Константинопол."³²

При такава атмосфера на общественото мнение в Лондон заседава конференция на съюзниците от 12 февруари до 10 март 1920 г. В нея участвуват делегации на Франция, Англия, Италия и Япония. Френското искане за запазването на Истанбул като столица на турската държава получава подкрепата на италианците. Английското правителство е принудено да отстъпи от своите предишни планове за изгонването на турците от Европа. Целият ход на конференцията е низ от политически манипуляции и сделки за сметка на турската нация. Англичаните отстъпват по въпроса за Истанбул, но принуждават французите да се съгласят Измир и част от Айданския вилает да минат под властта на Гърция.

Въпреки противоречията към средата на февруари на Лондонската конференция се постига споразумение по основните политически клаузи на бъдещия мир с Османската империя. Те се посрещат с явно недоволство във Франция и Англия.

Френският посланик в Лондон и участник в преговорите П. Камбон, като прави преценка на приетите решения, в писмо до своя брат Ж. Камбон на 27 февруари 1920 г. отбелязва следното: "От всичко това ще излезе един договор - неприложим, и за мене нещастието е в това, че бях асоцииран към тази безсмислена работа."³³

Според представителите на френските делови кръгове политическите решения на Лондонската конференция щели да имат тежки последствия за техните финансови и икономически интереси в Турция. Такива изводи прави в своя доклад до министъра на финансите генералният финансов инспектор, председателят на Съвета на османския публичен дълг С. дьо Ламорне, който участ-

³² Tan, 25.02.1920.

³³ Cambon, P. Correspondance 1870-1924. Т. III, Paris, 1946, p. 337.

вуга в преговорите като технически експерт. По негово мнение предаването на Гърция на цяла Тракия, почти до Истанбул, на Измир и част от Айдънския вилает, земи, които неоспоримо били турски-етнически, щяло да бъде причина за оправдано движение на турския народ срещу мирния договор.

"Непрекъснатите безредици, които ще предизвика решението на съюзниците, пише С. дьо Ламорне, няма да нанесат никаква вреда на английските и италианските интереси. Напротив, те ще бъдат съдбоносни за постъпленията в касите на публичния дълг, за функционирането на нашите железопътни линии, на нашите пристанища, на нашите мини, без да се говори за разрушителните им удари върху нашия престиж и влияние на Изток.

Мнението на всички наши съюзчественици – дипломати, офицери, мисионери, финансисти, търговци, които години наред посвещаваха усилията си за развитие на това влияние, е единодушно. Един фатален удар ще му бъде нанесен от момента, в който Франция ще сложи своя подпись под подобен договор."³⁴

Заштатата и запазването на френските материални и морални интереси в Турция изисква от френската дипломация да отстоява съществуването на жизнена турска държава, която, както пише в. "Тан", трябва да включва "всички територии, където мнозинството от населението се състои било от турци, било от жители, чиято вяра и чито жизнени потребности ги задължават да живеят в едно общество с турците."³⁵

Затова една седмица по-късно същият вестник констатира с голямо беспокойство, че представителите на съюзните държави в Лондон в действителност се ориентират към подялба на турската държава. "Тан" разглежда откъсването на Източна Тракия и Измир от Турция, проекта за кюрдска държава и намерението на империалистическите държави за установяване зони на влияние върху оставаща за турците територия като показател, че Турция ще бъде раздробена и поделена между различните европейски нации.³⁶

³⁴ Archives Nationales, s. F³⁰, cote 1156, doc. du 9.04.1920 / по-нататък – AN/.

³⁵ Temps, 25.02.1920.

³⁶ Ibid., 20.03.1920.

В интерес на единството на съюзниците френското правителство е принудено да се присъедини към английските проекти за териториалната подялба на Турция. Но то има свои резерви, които А. Милеран споделя с френския посланик в Лондон в телеграма, изпратена му на 15 март 1920 г. "Аз съм напълно съгласен с Вас, пише той, че установяването на гръцка власт над Измир представлява най-голямата пречка за съгласието на Турция с мирния договор. Ако предвидената настояща ситуация наложи да възстановим враждебните действия срещу Турция, ние не можем да се съгласим с подобна евентуалност."³⁷

Гръцкият посланик в Париж Романос с тревога наблюдава как управляващите кръгове на Франция все повече се насочват към различен курс в своята близкоизточна политика. На 24 март 1920 г. той изпраща писмо на гръцкия министър-председател Венизелос, в което излага своите констатации. "Със сигурност съм установил от непосредствени информации и от италиански източници - съобщава посланикът, - че френските официални кръгове са убедени, че съпротивата на Кемал изисква ревизията на условията на мирния договор. Един дълъг разговор, който имах с господин Палеолог, ми направи страшно впечатление и не остави никакви илюзии относно позициите на генералния секретар на Министерството на външните работи.

"Франция - ми каза той, - има свой идеал, но тя не може да поеме риска за освобождаването на поробените народи. Господин Лойд Джордж поради вътрешнополитически причини провежда политика, за налагането на която той няма средства, понеже не разполага с достатъчно военни сили на Изток. Може би в течение на петнадесетина дена той ще промени своите възгledи. Франция е задължена да държи сметка за реалната ситуация в Турция. Ние сме лишени от средства, за да заставим турците да приемат условия, толкова сурови по отношение на тях. Ето защо ние не споделяме мнението на г-н Лойд Джордж."³⁸

На лондонските преговори в края на февруари се разискват финансово-икономическите положения на мирния договор с Османската империя. Две диаметрално противоположни тези са поставени на обсъждане: едната е френската, която е за запазва-

³⁷ ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol. 212, tél. N 2930 du 15.03.1920, p. 320.

³⁸ Matin, 2.12.1922.

нето на Съвета на османския публичен дълг и засилването на неговата власт, а другата е английската, предвиждаща замяната на тази администрация с финансова комисия, назначавана от правителствата на Англия, Франция и Италия. Тази комисия щяла да поеме всички атрибути на финансовия суверенитет на турско-то правителство.

В приетия проект за финансово и икономически клаузи доминира английското становище. На 3 март 1920 г. същият е предаден за сведение на "Дружеството на френските икономически и морални интереси в Ориента".³⁹ Още на следващия ден неговото ръководство обръща внимание на министъра на финансите Ф. Марсал върху разрушителните последствия, които могли да имат проектираният финансови и икономически принципи на мира за френските материални интереси в Турция.⁴⁰

С този демарш трябва да се обясни изпращането на двама технически съветници в Лондон - С. дьо Ламорне и Г. Буасиер - директор на Османската имперска банка. Те отиват да отстояват интересите на френските делови кръгове. Но пристигайки в Лондон, са изправени пред ситуацията на свършените факти, тъй като вече финансовите и икономическите положения на мирния договор с Османската империя са определени и изпратени за утвърждаване от Върховния съвет на Антантата.⁴¹

Това означава, че е прието английското становище, което предвижда фактически ликвидирането на Съвета на османския публичен дълг чрез сливането му с междуъзническата финансова комисия. С това френските кредитори са лишени от възможността да защищават своите интереси, понеже те нямат право на решаващ глас при реализирането на проектирания дифузия.

Като има пред вид това обстоятелство, С. дьо Ламорне пише: "Не съм задължен да изследвам кои мотиви са заставили

³⁹

"Дружеството на френските икономически и морални интереси в Ориента" се създава през 1919 г. В него влизат представители на османския публичен дълг, на тютюневия монопол Régie de Tabacs, на Дружеството на железопътните линии, на Дружеството на пристанищата или на всички делови кръгове, имащи ангажирани капитали в Турция.

⁴⁰

AN, s. F³⁰, cote 1156, doc. du 1.04.1920.

⁴¹ Ibid.

френския представител да даде своето съгласие за един проект, който цялостно ликвидира нашето икономическо и финансово пре-възходство в Турция и е коренно противоположен на становището на министрите на външните работи и на финансите... Единствено-то положение, което бих изтъкнал, е, че от момента, в който английската теза за финансовата комисия беше приета, нашето влияние на Изток беше осъдено на изчезване.⁴²

Френските кредитори не могат да се примирят с факта, че във финансовата комисия английският и италианският делегат ще имат равни права с френския, тъй като Франция притежава повече от 60% от османския публичен дълг, а на Англия и Италия заедно принадлежи не повече от 15% от същия.⁴³

Френските делови кръгове искат правителството да употреби целия си авторитет и сила, за да се ревизират финансово-икономическите постановления на Лондонската конференция в насока и степен, отговарящи на силата на техните капитали, вложени в Турция. При предстоящите преговори за изпълнение на това настоятелно искане управляващите кръгове насочват своите усилия към утвърждаване на такива финансово-икономически клаузи на мирния договор с Османската империя, които в най-пълна мяра биха отговаряли на интересите на френския капитал.

Решенията на Лондонската конференция не удовлетворяват експанзионистките намерения на английския имперализъм. Л. Джордж е принуден да се оправдава пред палатата на общините със следните доводи: "Индия със свършването на войната започна да се бунтува, опасявайки се, че Англия, след като спечели войната, няма да удържи на обещанието си за запазването на Истанбул като седалище на халифа, в което е заинтересуван целият мюсюлмански свят. Настойчивите искания на такива представители на Индия, като махараджа Биканира и лорд Синха /и двамата немюсюлмани/ за това, че изгонването на турците от Истанбул ще предизвика взрив от негодувания в Индия и в целия мюсюлмански свят, бяха главният подтик за приемането на това решение, което получи сега обществена известност."⁴⁴

Депутатите от консервативната партия негодуват срещу подобно оправдание. Те твърдят, че мюсюлманите на Индия нямат

⁴² Ibid., doc. du 9.04.1920.

⁴³ Ibid., doc. du 1.04.1920.

⁴⁴ Daily chronical, 27.02.1920.

право да диктуват на Британската империя. За да парира нападките на опозицията, Л. Джордж е принуден да разкаже за междусъюзническите противоречия, които са заставили англичаните да се откажат от политиката за изгонване на турците от Истанбул. "Двете велики държави от трите, от които главно зависеше решаването на въпроса, именно Франция и Италия - заявяват той,- се изказаха в полза на турците. Въпреки че Великобритания следва да има решаващ глас в Източния въпрос поради своите огромни владения в Азия, вследствие на изтъкнатите причини ѝ се наложи да отива на отстъпка."⁴⁵ По-нататък Л. Джордж подчертава, че Англия придава по-голямо значение на черноморските проливи, отколкото на изгонването на турците от Истанбул.⁴⁶ А това означава, че английските управляващи кръгове са искали да сложат ръка върху проливите и да ги превърнат в плацдарм на своята близкоизточна политика.

За разлика от политическите кръгове военните в Англия разсъждават по-реалистично. За тях няма съмнение, че за налагането на проектирания мирен договор ще трябва да се води война с турския народ. Като изхожда от тази неблагоприятна перспектива, У. Чърчил в писмо от 24 март 1920 г. до министър-председателя изтъква следното:

"Вашата политика по отношение на Турция предизвиква у мене опасения. С намалените военни сили, с които кабинетът разполага надалече, ние ще въвлечем нашите съюзници в опит, предназначен да наложи на турците мир, който те не желаят. Могат да се наложат огромни военни сили, скъпо струващи операции, дълги окупации."⁴⁷

Дългият маратон на междусъюзническите преговори по Източния въпрос навлиза в завършвашата си фаза с конференцията в Сан Ремо, която заседава от 18 до 26 април 1920 г.

Още на 17 март 1920 г. френското външно министерство започва подготовката за нея, като приема специална записка, в която излага своите възгледи във връзка с предстоящите преговори.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷

Churchill, W.S. La crise mondiale. T. IV, 1919. Paris, 1937, p. 374.

След кратък поглед върху миналото на френско-турските взаимоотношения се достига до извода, че в интерес на френското морално и материално присъствие в Турция последната трябва да се запази жизнеспособна, като се сведат до минимум нейните териториални загуби. Политиката на подялба и установяване на мандатна система върху турските земи се отхвърля категорично.

Френското правителство изцяло се присъединява към принципа за пълно освобождаване на всички народи, които по-рано са се намирали под турско господство. Но върху основата на този принцип то поддържа идеята, че на Турция трябва да се оставят териториите, без които икономическият ѝ живот е невъзможен.⁴⁸

Генерално позицията на френското правителство, изразена във въпросната записка, може да се резюмира, както следва:

1. Териториални и политически принципи:

- оставяне на султана и правителството в Истанбул, при условие че мирният договор ще бъде изпълняван лоялно;
- демилитаризация от турците и военна окупация от съюзничите в района на проливите;
- замяна на турската армия с жандармерия, необходима за поддържане на вътрешния ред в страната;
- ликвидиране на турските военноморски сили. Учредяване на международна комисия, задължена да обезпечи свободното корабоплаване през проливите;
- отказ на Турция от териториите, чието население в мнозинството си иска създаването на независими държави;
- безрезервен отказ от арабските територии, населението на които не е преставало да се бори за своята независимост;
- гарантирани права и свободи за националните малцинства и за християните, които не могат да се отделят от турските територии.

2. Финансови и икономически принципи:

- учредяване на международна финансова комисия с участие на Франция, Англия и Италия за всестранен контрол върху приходите и разходите на държавата;
- подобряване състоянието на паричната система на Турция и на нейните средства за платежоспособност;

⁴⁸ ADFMAE, s. E, L. 1918-1919, T. vol. 336, doc. du 17.03.1920, 136 - 137.

- при положение, че обединението на Съвета на Османския публичен дълг с международната финансова комисия се приеме за желателно, на кредиторите да се гарантира редовно изплащане от въпросната комисия;

- гражданите на съюзните страни да бъдат обезщетени за понесените от тях загуби по време на войната;

- държавите, освободили се от османско господство в резултат на балканските войни и на Първата световна война, трябвало да поемат върху себе си част от Османския публичен дълг, пропорционално на доходите, които са донасяли на Османската империя отпадналите територии;

- финансовите задължения на Турция по отношение на централните сили, договорени по време на войната, подлежат на анулиране;

- френското правителство се ангажира да защити напълно капиталите на своите граждани, вложени в комуналната система на Турция;

- що се отнася до капитулациите, счита се, че те не могат да бъдат възстановени в предишния им вид, но се предвижда провеждането на юридически реформи.⁴⁹

Френските проектопринципи за мирен договор с Османската империя въпреки декларираната в уводната им част идея за запазване на жизнеспособна турска държава по своята същност са империалистически и насочени против жизнените интереси на турската нация.

Доминиращите финансово-икономически позиции на френския капитал в Турция от навечерието на Първата световна война определят поведението на френската дипломация по Източния въпрос. Демонстративната протурска позиция на Франция се демаскира от намерението ѝ да конструира турска държава, лишена от финансово-икономически суверенитет.

На конференцията в Сан Ремо френската делегация начело с А. Милеран не успява да реализира цялостно своите предвиждания за мирния договор с Османската империя.

Утвърденият предварителен проект на последния копира решенията на Лондонската конференция от февруари-март 1920 г. Изключение се прави само по отношение на Съвета на османския публичен дълг, който се запазва паралелно с междусъюз-

⁴⁹ Ibid., 138 - 142.

ническата финансова комисия. Възможната им дифузия се обвръзва със съгласието на френските делови кръгове.

Конференцията в Сан Ремо взема решение да покани отново делегация на истанбулското правителство с право да изкаже мнението си относно бъдещия мирен договор.

В края на април великият везир Дамад Ферид паша назначава Тефик паша, бивш велик везир, за председател на въпросната комисия, а за нейни членове: Решид бей - министър на вътрешните работи; Махмуд Мухтар паша - министър на военно-морските сили; Фахредин бей - представител на Министерството на образованието и Джемал паша - министър на обществените работи.⁵⁰

Тази делегация пристига във Версай на 6 май и на 11 с.м. е приета от А. Милеран, който председателствува Конференцията за мир. След като излага на турската делегация възгледите на съюзниците относно мира с Османската империя, той ѝ връчва текст с основните принципи на мирния договор. На делегацията се предоставя единомесечен срок за проучване на проектодоговора и за предоставяне в писмен вид на нейните забележки.⁵¹

На 16 май 1920 г. истанбулското правителство получава от Тефик паша кратка телеграма, в която се дава резюме на териториалните клаузи на мирния договор. Тя се квалифицират като абсолютно несъвместими със съществуването на една суверенна държава и с възгледите на правителството.⁵²

Двамата членове на турската делегация - Решид бей и Джемил паша, тръгват за Истанбул, за да представят на своето правителство турския отговор на съюзническия проектодоговор за мир. Без да дочека тяхното завръщане, Дамад Ферид паша се отправя за Париж с контрапредложения относно Тракия и Измир, които връчва на 25 юни. Към тях на 30 с.м. се прибавя и отговор, одобрен от истанбулското правителство.⁵³

⁵⁰ EMAFT, s.h., 20 N 168, doc. N 2029, B. 9 ,du 27.04.1920.

⁵¹ Deny, J. et Marchand, R. *Petit manuel de la Turquie nouvelle*. Paris, 1933, p. 89.

⁵² ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol. 213, doc. du 16.05.1920, p. 141.

⁵³ Deny, J. et Marchand, R. op. cit., p. 90.

В преамбула на своите генерални забележки делегацията на Османската империя, като сравнява проекта на договора, връчен на нея, с условията на сключените с Германия, Австрия, Унгария и България договори, стига до извода, че той има изключително тежък характер. Според нея не е накърнено правото на съществуване на тези четири държави и принципът на самоопределението на народите се прилага във въпросните договори.

Отбелязва се, че справедливостта изисквала Османската империя да бъде поставена при същите равноправни условия, както нейните бивши съюзници, а в действителност се предвижда нейното разчленяване. За доказателство на това се посочва примерът с Египет, Суец и Кипър, предадени на Англия; искането Османската империя да се откаже от своите права върху Либия и Егейските острови; откъсването на Източна Тракия и Измирския район в полза на Гърция и накрая решението за създаване на кюрдска държава.

В разрез с политическия реализъм шовинистически настроенията управляващи кръгове в Истанбул продължават да се придръжат към химеричната идея да запазят относително цялостен до военния териториален обхват на турската държава.

Като изключително тежък удар върху суверенитета на Османската държава се възприема и решението за създаване на Комисия за проливите и междусъюзническа военноокупационна власт в Истанбул.

Юридико-административните и финансово-икономическите условия на проекта за мирен договор се оценяват като завършек на политиката на съюзниците, насочена към пълното ликвидиране на всички атрибути както вътрешни, така и външни на една суверенна държава.

Въз основа на тези изводи се правят следните възражения и предложения:

1. Комисията за проливите, предвидена като международна, в действителност ще се състои от представители на определени държави. Турция е изключена от нейния състав, тъй като участието ѝ, както и това на България и Съветска Русия, се свързва от присъединяването им към Лигата на нациите.

Великите сили ще имат право на два гласа, а истинските черноморски държави на един. Това според турците противоречи на принципа на равноправие на държавите.

Въпросната комисия ще има свое знаме, бюджет, администрация и юридическа компетенция, което влиза в разрез с действителния суверенитет на турската държава.

2. Военноокупационната власт в Истанбул също няма да има международен характер, а ще се формира на основата на самостоятелно представителство на сухопътните и военноморските сили на трите съюзни държави - Франция, Англия и Италия.

Следователно проектът за мир не установява единен юридически и политически организъм за проливите с интернационален характер, а създава военнополитическа власт в полза на определени държави.

Подчертава се, че турското правителство би се съгласило с предвидения режим на проливите, ако се приеме следният граничен лимит за Дарданелите:

а/ в Европа, по линията Шаркъй-Каракалъ, включително и полуостров Галиполи;

б/ в Азия по линията Карабига - Бига и Бехрамкъой.

3. Делегацията най-решително отхвърля откъсването на Източна Тракия от Турция и предаването ѝ на Гърция. Доказва се нейният турски характер със статистически данни, от които се вижда, че от населението ѝ 360 хиляди са турци и 224 хиляди гърци. Турците владеят 84% от обработваемата площ. Искането за принадлежността на Източна Тракия към Турция се мотивира с необходимостта да се гарантира сигурността на Истанбул и неговата икономическа обезпеченост.

Настоява се западната граница на турската държава да съвпада с тази, установена по договора между България и Османската империя на 16 септември 1913 г.

4. Отхвърля се категорично установяването на гръцка власт върху Измир и хинтерланда му и се иска възстановяване на султанския суверенитет в този район.

5. Предаването на източните вилаети на Арменската република според делегацията ще доведе до удвояване и утрояване на мюсюлманското население на последната, а това ще бъде източник на постоянни вътрешни конфликти. Ето зашо се счита, че е наложително да се направи корекция на турско-арменската граница в съответствие с принципа за защита интересите на националностите.

6. Идеята за кюрдска държава се оценява като очевидно противоречаща на многовековното съжителство на турци и кюрди, когато последните никога не са пожелали да се отделят от османската държава.

7. Иска се ревизия на границата, предвидена между Турция, от една страна, и Сирия и Месопотамия, от друга, тъй като в

този си вид тя откъсва територии, населени в мнозинството си с турци, и нанася удар на икономическите интереси на страната.

8. Приема се, че е наложително намалението на въоръжените сили на турската държава, но се иска увеличаване контингента на жандармерията, като се изхожда от териториалните машаби на страната.

9. Изразява се съгласие с изграждането на международна финансова комисия с цел да осъществява контрол върху османските финанси с оглед Турция да може да изпълнява своите задължения, произтичащи от мирния договор. Отхвърлят се обаче икономическите капитулации като несъвместими с икономическия суверенитет на лържавата.

10. Признава се необходимостта от изграждането на комисия, в която да влиза и турски делегат, за подготовка на юридически реформи с цел премахването на юридическите капитулации в бъдеще.⁵⁴

Възраженията на османската делегация представляват плах протест против империалистический диктат, целещ в крайна сметка ликвидирането на суверенната национална турска държава. Султанското правителство в действителност няма намерение и нито пък възможност да отхвърли мирния договор. То представя своята сълбда и бъдещето на турската нация на милостта на победителя.

Исканията на османската делегация са отхвърлени на 17 юли 1920 г. от конференцията на съюзниците, заседаваща в Лиеж.

Като поканва за втори път представителите на Османската империя да изкажат своето мнение относно мирния договор, междуъзническата дипломация разиграва отново грубо монтиран фарс за благосклонно отношение към сълбата на турския народ. В тази връзка е достатъчно да се приведе фактът, че вече на 20 юни 1920 г. съюзниците упълномощават Гърция да предприеме офанзива в Мала Азия и Източна Тракия като превантивна мярка срещу възраженията на турците против проектирания мирен договор с тях. В съответствие с това решение на 22 юни гръцките войски минават в настъпление срещу националноосвободителната армия на фронта между Балъкесир и Салихли.

⁵⁴ Observations générales, présentées par la délégation ottomane à la Conférence de la paix le 26.06.1920, Paris, 1920.

Те спечеляват значителни успехи. В края на юни и началото на юли завземат градовете Алашехир, Балъкесир, Кърмашъ, Караджабей, Ердемит и Бурса.⁵⁵

Тежък удар на националноосвободителното движение нанасят гърците и като разбиват в края на юли 1920 г. армията на Лжафер Тайар в Източна Тракия.

Англия, която официално декларира, че е неутрална към гръцко-турската война, в действителност оказва помощ на започналото гръцко настъпление, като стоварва десант на 25 юни в Мудания и на 2 юли в Бандърма.⁵⁶

Времените успехи на гръцката армия не са в състояние да сломят волята на турската нация да се бори решително и до край срещу новите империалистически планове.

Трите събития – конференцията в Сан Ремо, връчването на проектологовора за мир на османската делегация и гръцката офанзива в Мала Азия – се посрещат с явно недоволство от туркофилските кръгове в Европа и Азия.

Още на 20 април 1920 г. делегацията на индийските мюсюлмани, намираща се в Европа, изпраща до конференцията в Сан Ремоnota, в която от името на мюсюлманите от цял свят се настоява "под никакъв претекст да не се разчленява империята и халифа... Ниеискаме Османската империя да бъде запазена непокътната върху базата на териториалното статукво преди войната."⁵⁷

В същата нота английското правителство се предупреждава, че ако се сключи мирен договор с Турция, накърняваш религиозните чувства на индийските мюсюлмани, то това ще се приеме от последните като предизвикателство за скъсване на техните връзки с Великобритания.⁵⁸

Върховният съвет на мирната конференция оставя без внимание лемарша на индийската делегация. При това положение на 21 април тя отправя нов меморандум до председателя на конференцията в Сан Ремо. "Съветът игнорира – се казва в меморандума – исканията на едно население, повече от 315 млн. души,

⁵⁵ Atatürk, Nutuk, Cilt II, Ankara, 1965, s. 341.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Gaillard, G., Les Turcs et l'Europe, Paris, 1920, p. 178.

⁵⁸ Ibid., p. 179.

населяващи Индийския полуостров, и отказа да ги изслуша по въпрос, отнасящ се до разчленяването на халифата. Обаче Върховният съвет даде аудиенция на някои членове на делегации на микроскопични народи и разреши на министър-председателя на Гърция - страна, която не беше във война с Турция, да вземе участие в преговорите за турския мирен договор. От името на нашите съюзественици и единоверци ние считаме, че е наше задължение още един път да уведомим правителството на Великобритания и нейните съюзници, че ще бъде абсолютно напразно да се надяват на мир и спокойствие, ако се прибави към презерието, осъкъряващо националното чувство на Индия..., едно презрение, унижаващо върховните и тържествени задължения на мюсюлманската вяра."⁵⁹

Френската общественост от своя страна възприема решенията на конференцията в Сан Ремо като нов триумф и апогей на английската близкоизточна политика. Тя счита за несъвместима с традицията на френско-турските вековни връзки основната идея на мирния договор, насочена към унищожаване на турската държава и пълното разделение на нейната територия между съюзниците от Антантата.

"Мирът с Турция... е много тежък за турците и с нищо не защища френските интереси" - пише в. "Еклер" на 12 май 1920 г.⁶⁰ Според в. "Тан" френската общественост констатира, че "подялбата на Турция съвпада с ограничаване на френското влияние в Ориента."⁶¹

По-голямата част от вестниците само констатират неприятния факт на поражение на френската близкоизточна политика, без да посочват, че причината за това трябва да се търси в поведението на френските управляващи кръгове по отношение на Англия. Дълго време френското правителство плаща пари на своя страх за възможни английски интриги във френско-германските отношения. Единствено в. "Юманите", като разкрива тази причина за поведението на френската дипломация при преговорите за изработване на мирния договор с Османската империя, пише следното: "Този мир, толкова тежък за Турция, е тягостен и осъкърбителен за Франция; въпреки това Франция ще го подпише,

⁵⁹ Ibid., p.181.

⁶⁰ Eclair, 12.05.1920.

⁶¹ Temps, 8.05.1920.

понеже свирепият защитник на капитализма във Франция, френското правителство, е победен извън Франция от известния английски капитализъм, който оказва давление върху света с другото си име – империализъм.⁶²

Бившият председател на последния младотурски сенат – Ахмед Риза, пребиваваш в Париж от края на 1919 г. като политемигрант, е непосредствен свидетел на ориентацията на европейското обществено мнение в полза на турската кауза. Той периодически информира ръководните дейци на националноосвободителното движение в Турция за събитията в Европа.

В писмо, изпратено на 10 юли 1920 г. до М. Кемал, пише, че сред общественото мнение на Франция и Италия има силно и сериозно течение в полза на Турция.

Във Франция с изключение на няколко гърци и на главният редактор на вестник "Ле Леба" според Ахмед Риза никой не пишел против турците. Противоречието между думи и решения той обяснява с несигурната икономическа и политическа обстановка във Франция и Италия, която ги задължава да следват Англия.

"За защита на общите френско-турски интереси, против империалистическите аспирации на англичаните – се казва по-нататък в писмото, – френското правителство има нужда, от една страна, да бъде подкрепено от турското обществено мнение и, от друга, желае директната поддръжка на партията на националистите, която, противопоставяйки се със сила на изпълнението на клавите на мирния договор, ще предостави на френското правителство аргумент, позволяващ му да се бори срещу този договор, който и то не одобрява."⁶³

Наблюденията и изводите на Ахмед Риза са доказателство, че френското правителство, още несложило подписа си под мирния договор с Османската империя, се ориентира към търсенето на мотиви за неговата ревизия.

Във френското общество обаче все още има немногобройно, но силно прогъръцко течение, което най-релефно се проявява в средите на интелектуалците. През май 1920 г. по линия на списание "Етюд франко-грек" в техните среди се провежда анкета. Те трябва да отговарят на следните четири въпроса, отнасящи се до връчения на османската делегация проект за мирния договор:

⁶² Humanité, 26.05.1920.

⁶³ EMAFT, s.h., 20 N 201, doc. du 10.07.1920.

- "1. Какво е Вашето мнение относно клаузите на този договор, засягащи териториалното бъдеще на Гърция?
2. Какво е Вашето мнение относно най-добрите средства, с които може да се застави Турция бързо, напълно и точно да изпълни клаузите на този договор?
3. Каква външна политика според Вас Гърция трябва да провежда в Ориента в бъдеще, за да превърне новата карта на Ориента в оръдие на мира, цивилизацията и на икономическия прогрес?
4. Кои са според Вас новите перспективи, които създава новото положение в Ориента, за укрепване на гръцко-френското приятелство в областта на духовните и материалните интереси?"⁶⁴

Анкетирани са предимно университетски преподаватели. Отговорите им са идентични и представляват апологетика на гръцката мегали идея и безрезервна подкрепа на политиката на империалистическите сили, насочена към ликвидиране независимостта и свободата на турската нация. Достатъчно е в подкрепа на този извод да цитираме отговорите на Ж. дьо Морган - бивш генерален директор на списание "Египетски древности", които са характерни със своя открыт антитуркизъм. Без чувство на елементарна етика той заявява: "Аз винаги възхвалявах във вестници, списания и в моите книги идеята за пълното ликвидиране на Турция като държава и съветвах интегралната подялба на империята. Без да се съобразявам със статистическите данни, аз винаги желаех съществуването на една Велика Гърция, на една голяма Армения, на големи френски и италиански колонии в Ориента, накрай да се наложи на ненавиждащите чужденците елементи в Турция подчинение, без което не може да се установи ред в Ориента."⁶⁵

Произнесъл с тези си мисли смъртна присъда над турската нация, Ж. дьо Морган изказва препоръка да се изпрати в Мала Азия 500-хилядна армия за налагането на мира. Паралелно с това той е за въвеждане на военно положение и смъртно наказание в турските земи. Административното устройство на Турция според него трябало да се основава върху средновековния прин-

⁶⁴ Le Traité de paix avec la Turquie. Une manifestation de l'opinion française. Paris, 1920, p. 1-2.

⁶⁵ Ibid., p. 14.

цип за създаване на градове-държави, което раздробяване щяло да бъде най-добрата гаранция за бъдещия мир. Същевременно по този начин за чужденците щели да се обезпечат условия много по-благоприятни, отколкото при режима на капитулациите.⁶⁶

Без да се преувеличава ролята и мястото на подобни демонстрации на общественото мнение във Франция, вижда се, че една незначителна част от интелигенцията в страната се изказва в полза на политиката на геноцид по отношение на турския народ.

Най-силна реакция и отзив към условията на мирния договор имат в Турция. Веднага шом като те стават обществено достояние, на 22 май 1920 г. в Истанбул се устроюва протестен митинг с участието на 3000 души. На него се приема петиция до председателя на Мирната конференция, в която се иска държавите от Антантата и по отношение на Турция да се ръководят от принципа за зачитане правата на нациите. В съответствие с това право от нея не трябва да се откъсват Тракия, Одрин, Измир и районът му и да ѝ се гарантират всички свободи за икономически напредък.⁶⁷

На 8 юли 1920 г. от името на анкарското правителство М. Кемал отправя апел към турския народ, с който го призовава към единство в борбата срещу най-новите проекти на империалистическите държави за фактическа пълна и окончателна подялба на Турция. Апелът започва с показателното обръщение "Братя мюсюлмани! Пругари комунисти! Няколко дипломати без съвест и чест, събрани около зелената маса, току-що решиха да разделят и ликвидират нашата бедна нация, завещана ни с цената на кръвта на нашите прадеди. Те ни задължават да подпишем това" ... Единственото спасение за турската нация според Мустафа Кемал е в организирането на всенародна война за защита на нейната независимост.⁶⁸

Истанбулското правителство, което даже и У. Чърчил характеризира като пионка на чужденците,⁶⁹ е далече от мисълта да възглави народната съпротива и борба за защита на териториал-

⁶⁶ Ibid., p.15.

⁶⁷ Gaillard, G. op. cit., p. 205 - 206.

⁶⁸ EMAFT, s.h. 20 N 1115, doc. du 13.07.1920.

⁶⁹ Churchill, W.S. op. cit., p. 364.

ната цялост и политическата независимост на страната. Единствена негова грижа е да умилистиви империалистичките си покровители, най-вече английските, и да направи условията на мирния договор по-приемливи.

Лично великият везир Дамад Ферид паша, един от най-отявлените проводници на английското влияние в Турция, е против подобна платоническа акция за ревизия на проектирания мирен договор. Тази своя позиция той излага в разговора си със султана на 20 юли 1920 г. след завръщането си от Париж.

Великият везир характеризира международното положение на Турция като критично. Продължавайки своите изводи, той казва: "Англичаните благодарение на отличното им разузнаване имат точна представа за поведението и действията на комитета "Единение и прогрес" и на неговите наследници - националистите, стремящи се да провокират революция в Афганистан, Индия, Египет и в другите мюсюлмански колонии на Англия. Вследствие на това Англия счита Турция като подбудител на размирици и решава да направи така, че Турция да не може да ѝ вреди. Вие разбираете добре, че е невъзможно да се промени английското становище, относящо се до тежките условия на мира."⁷⁰

Шо се касае до Тракия и Измир, Дамад Ферид паша е на мнение, че англичаните са непреклонни, понеже отстъпването на тези две провинции на Гърция представлява цената, платена от съюзниците на тази страна за нейното участие в репресивното движение срещу кемалистките сили в Мала Азия.

Освен това установяването на гръцка власт над Тракия и Измир от гледна точка на английските държавници ще представлява средство за непрекъснат натиск върху Турция и опорен пункт в проливите. Затова безнадеждно е да се очаква англичаните да се откажат от тези свои придобивки.

При тези условия, ако султанското правителство се откаже да подпише мирния договор, англичаните са готови да извършат по-ефективна окупация на Истанбул. Султанът и правителството му ще се считат привърженици на националистите, за унищожаването на които англичаните имат намерение да използват всички възможни средства.⁷¹

⁷⁰ EMAFT, s.h., 20 N 201, doc. du 20.07.1920.

⁷¹ Ibid.

Като прави този реалистичен анализ на отношението на империалистическите държави към Турция, Дамад Ферид паша не следва логиката на разума, от която произтича необходимостта от категоричното отхвърляне на условията на грабителския и побобващ мирен договор, а настоява час по-скоро той да бъде подписан.

Султанът се колебае да поеме върху себе си историческата отговорност да се съгласи със съветите на своя велик везир. С оглед на предварителната презастраховка срещу негативния обществен резонанс от приемането на предложените условия на унизителния мирен договор се свиква заседание на коронния съвет, което се обявява за форум, представляващ цялата нация. То се провежда на 22 юли. В работата му участвуват султанът, престолонаследникът, членовете на правителството и много сенатори. Всички присъстващи с изключение на генерал Торджи Риза паша гласуват за подписането на мирния договор.⁷² Така в историята на Турция е вписана още една страница на национално предателство от страна на феодално-бюрократичните управляващи кръгове на станалата вече исторически анахронизъм Османска империя.

Великият везир определя сенатора Хади паша, философа Риза Тефикс и посланика в Берн - Решит Халис бей, за представители на Османската империя при подписането на мирния договор, което става на 10 август 1920 г. в предградието на Париж - Севър.

Севърският мирен договор е един от най-тежките от версайската система на мирни договори, натрапени от държавите победителки на победените в Първата световна война страни. С него фактически турската държава се лишава от своя суверитет.

Той се състои от 13 части, включващи 433 параграфа.⁷³ Първата част на договора е посветена на устава на Лигата на нациите, а втората определя новите граници на Турция. В Европа те се установяват от Подима на Черноморското крайбрежие

⁷² Ibid., 20 N 1115, doc. du 23.07.1920.

⁷³ Пълният текст на договора е издаден от френското Министерство на външните работи под заглавие: *Traité de paix entre les Puissances alliées et la Turquie, signé à Sèvres, le 10 Aout 1920. Paris, 1920*, p. 167.

по линията на Чаталджа до Каликатрия на брега на Мраморно море. В резултат цяла Източна Тракия с изключение на Истанбул и близките райони се предават на Гърция.

В Анадола от Турция се отнемат в полза на Гърция Измир и районът му в граници на юг от Кушадасъ през Юдемиш и Салихли; Аксисар и Кемерискелеси на север. Като изdevателство над националното чувство на турците трябва да се приеме параграф 69, който гарантира запазването на турския суверенитет над цитирания район чрез правото да се издига турско знаме над един от външните фортове на града.

Киликия и някои части на вилаетите Мараш, Урфа и Антеп минават под властта на Франция. Английската сфера на влияние обхваща Мосулския вилает и някои райони на вилаетите Диарбекир и Хаккяри. Югоизападен Анадол по линията Коня - Афyon - Каракисар - Алашехир до Кушадасъ попада в италианската зона на влияние.

Турция се задължава да признае съществуването на независима арменска държава, като правото за определяне на границите ѝ се предоставя на американския президент Уилсън. През ноември 1920 г. последният фиксира следните граници между двете държави: от Гиресун на Черноморското крайбрежие по линията Ерзинджан, Муш, Битлис, езерото Ван. В Югоизточен Анадол, населен предимно с кюрди, се решава да се изгради автономна кюрдска държава под протектората на Англия.

Островите в Егейско море Имброс и Тenedос минават към Гърция, Лодеканезките към Италия, а Кипър - към Англия.

Зоната на проливите се предава под управлението на специална международна комисия, членовете на която ще се ползват с дипломатически имунитет. Комисията ще има собствено знаме, бюджет, администрация и полиция или фактически се образува държава в държавата. Проливите се демилитаризират, а навигацията в тях се обявява за свободна за въдеше в мирно и военно време за всички търговски и военни кораби, и за воените и търговските самолети независимо от националния им флаг.

Територията на турската държава се ограничава в рамките на централното анадолско плато, лишено от подземни богатства и промишленост; нейна столица продължава да е Истанбул. Империалистическите държави запазват правото си да лишат Турция от столицата ѝ, ако тя не спазва стриктно условията на мирния договор.

Сирия и Месопотамия временно се признават за независими държави при условие, че тяхната администрация ще се ръководи

от съветите и помощта на един мандатър до момента, когато те ще бъдат способни да се самоуправляват. Администрацията на Палестина ще се повери на мандатър, избран от съюзниците. На евреите в Палестина се предоставя национален център.

Турция признава за независима държава кралство Хеджаз, английския протекторат над Египет, англо-египетския кондоминиум над Судан, френския протекторат над Мароко и Тунис и се отказва от всичките си права над Либия.

В другите части на договора се узаконяват сферите на влияние, капитулациите, защитата на националните малцинства, икономическо-финансовото поробване на Турция и нейната демилитаризация.

Общите въоръжени сили на Турция не трябва да превишават 50 700 души, включително щабовете, офицерите и служителите. В тази цифра се включват и 35 000 души жандармеристи. Лейстителната армия на Турция достига едва 15 000 души. Турция се задължава в течение на шест месеца да демобилизира и разформира своята армия. Войнската повинност се отменя. Излишъците от оръжие и боеприпаси трябва да се предадат на съюзниците, а производството на ново оръжие и вносът му отвън се забранява.

В зоната на проливите и на островите фортификациите трябва да бъдат разоръжени и разрушени. Извън тази зона фортификационните съоръжения могат да бъдат запазени в течение само на три месеца, след което подлежат на демилитаризация.

Всички военни кораби, интернирани в турските пристанища, окончателно се предават на основните съюзници. Турция запазва само 7 кораба и 6 миноносца, които трябва да обслужват рибарите и крайбрежната полиция. Строящите се военни кораби и в това число подводници подлежат на унищожение; разрешава се завършване строителството на търговски кораби. Забранява се на Турция да строи или да придобива също така търговски подводници.

За осъществяване на контрол над армията и флота се създава междуъзническа комисия, която има още и компетенцията да определя броя на митническите чиновници, полицейските агенти, горските пазачи и други аналогични функционери.

Финансите на Турция се поставят под контрола на специална финансова комисия, състояща се от представители на Франция, Англия и Италия, а също и от един турски делегат със съвещателен глас. Комисията има право да утвърждава бюджета и да контролира неговото изпълнение. Нищо не може да се променя

във финансово-бюджетния ред на държавата без разрешението на финансовата комисия. Тя ще удовлетворява финансовите претенции на съюзните държави, ще изплаща дълговете на Турция по заемите, ще утвърждава разходите на окупационните войски и обезщетенията на поданиците на съюзните държави за понесените от тях материални загуби в годините на войната.

Немските, австрийските и унгарските кредити, дадени на Турция, стават собственост на съюзниците от Антантата. Държавите, в полза на които са откъснати територии от Османската империя било в резултат на балканските войни или на Първата световна война, се задължават да поемат изплащането на определена част от османския публичен дълг.

Финансовата комисия прекратява своята дейност от момента, в който импералистическите държави от Антантата приемат, че са удовлетворени всички техни искания към Турция.

Напълно се възстановява в полза на съюзните държави системата на капитулации. Митническата такса се определя в размер 8% от общата стойност на стоките.

Като цяло политико-икономическите условия на Севърския мирен договор лишават турската държава от действителните ѝ прерогативи на суверенна и независима. В. И. Ленин подчертава, че "във всеки случай импералистическата война не може да свърши с никакъв друг освен с импералистически мир, ако тази война не се превърне в гражданска война на пролетариата против буржоазията за социализъм."⁷⁴ Тази оценка на В. И. Ленин напълно се покрива със съдържанието, смисъла и духа на мирния договор, наложен на Турция от Антантата.

Усилията на междусъюзническата дипломация по подготвоката и сключването на Севърския мирен договор се оказват мъртвородено дело. Истанбулското правителство, дори и да желае, не разполага с никакви възможности и средства за неговото изпълнение. А всенародното надигране срещу този най-импералистически от всички импералистически договори, склучени след Първата световна война, принуждава султана да се откаже от неговата ратификация.

Севърският договор лишава напълно турския народ от възможността да съществува и да се развива. Тази перспектива още повече сплотява всички патриоти под знамето на антиимперали-

⁷⁴ Ленин, В. И. Относно сепаративния мир. Т. 23, С., 1953, с. 136.

стическая и националноосвободителната борба. Улеснява се също завършването на започнатото движение за създаване на редовна армия, а с това войната за независимост навлиза в нова фаза. Тя става едно от значителните събития в света, приковало към себе си вниманието и симпатиите на прогресивната световна общественост.

II. БОРБАТА НА ФРЕНСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ЗА РЕВИЗИЯ НА СЕВЪРСКИЯ МИРЕН ДОГОВОР

Напрегнатата и продължителна борба на французите за защита на доминиращите позиции на техния капитал и култура в Турция завършва с фиаско. Севърският мирен договор слага край на френската икономическа хегемония в Близкия Изток. С този договор първенството в турските работи минава в ръцете на Англия. Не случайно първите инициативи и призови за неговата ревизия се подемат от френска страна. Още в края на ноември 1920 г. в парламента се отправят интерпелации относно френската близкоизточна политика, но с подтекст да се изясни в името на какви цели правителството подписва договор, който с цялото си съдържание и дух е против френските интереси.⁷⁵ Правителството успява да отложи с цял месец обсъждането на постановения въпрос. С почти единодушната опозиция на парламента може да се обясни фактът, че Севърският мирен договор не е предложен за официална ратификация, а е одобрен само от правителството.

Р. Поанкарे отбелязва в своите двуседмични политически хроники, че "Севърският договор има в Париж само противници. Невъзможно е сега да се разбере кой го е обсъждал. Всеки отрича участието си в това дело."⁷⁶ За него "това не е също така договор, а проект за договор, който, ако беше предложен в палата на депутатите, щеше да бъде отхвърлен единодушно и нямаше да получи нито един глас."⁷⁷

⁷⁵ Journal officiel du 24.XI.1920, p. 3291. Chambre des députés. Débats parlementaires. Session extraordinaire du 23.XI.1920.

⁷⁶ Poincaré, R. Histoire politique. Chronique de quinzaine. Vol. 2. Paris, 1921, p. 273.

⁷⁷ EMAFT, s.h., 20 N 1243 doc. N 19+3 du 8.07.1922.

Тази рязко отрицателна позиция на Р. Поанкаре се определя от загрижеността му за бъдещето на френския капитал, вложен в Турция, който след Севърския договор се изправя пред лицето на опасна конкуренция от страна на английския.⁷⁸

Интензивна дейност в подкрепа на идеята за ревизия на Севърския договор развива в Париж "Дружеството на френските икономически и морални интереси в Ориента", което разполага със значителни финансови средства, предоставени му от "Банк отоман". Целта на започналата кампания е да се убеди френската общественост в необходимостта от запазването на една голяма Турция в Европа и Мала Азия. Основният аргумент е, че всеки друг режим освен турския е неблагоприятен за поддръжане и развитие на интересите на Франция в Ориента.⁷⁹

Турофилските кръгове на френската интелигенция също участват активно в движението за нормализиране и умиротворяване на френско-турските взаимоотношения. В меморандум, адресиран до А. Милеран в края на 1920 г., се изразяват нейните основни искания. "Необходимо е да се ревизира - се казва в него - изцяло Севърският договор. Франция трябва да поиска тази ревизия и да се превърне в приятел и протектор на Турция. Тя трябва категорично да застане на страната на последната, против Гърция на Константин.

Да не допуснем да бъдем приспани от нашата съюзничка Англия, която преследва навсякъде собствените си интереси.

В Европа въпреки нашите усилия и жертви ние сме в досадно, изолирано положение. Ще бъде лудост да бъдем изолирани в Ориента, където ние можем да бъдем подпомогнати и поддръжани.

Турция трябва да живее. Турция трябва да бъде благоденствующа и цветуща. Чрез нея, четириевковна съюзничка на Франция, ще живее и ще просперира нашето влияние."⁸⁰

Френското правителство и обществеността са свидетели на невозможността да се приложи Севърският договор. Истанбулското правителство не разполага с необходимата финансово-икономическа база за това. Всички демарши на съюзническите върховни

⁷⁸ Poincaré, R. op. cit. vol. I. Paris, 1920, p. 265.

⁷⁹ EMAFT, s.h., 20 N 1096, doc. du 3.12.1920.

⁸⁰ Rouillon, L. Pour la Turquie. Document. Paris, 1920, p. 110-111.

комисари в Истанбул за по-скорошна ратификация и изпълнение на мирния договор остават безрезултатни. При това положение съюзниците могат единствено със силата на оръжието да заставят турците да изпълняват клаузите на договора. За целта обаче трябва да изпратят в Близкия Изток около 300 - 400-хилядна армия⁸¹, което е почти невъзможно по финансови причини и противодействието на общественото мнение, особено във Франция и Италия.

Финансовите разходи на Франция за поддържането на Левантинската френска армия от 564 млн. franka през 1920 г. достигат до 736 млн. през 1921 г.⁸² Очевидно е, че френското правителство не може да предприеме нова военна авантюра в Близкия Изток, понеже това неминуемо би довело до социални сътресения в страната.

Продължаването на войната в Анадола нанася невъзвратими загуби на чуждестранните кредитори на Османската империя. Само за времето от 16 март 1920 г. до началото на 1921 г. в касите на османския публичен дълг не се получават редовните постъпления в размер от около 100 млн. френски franka, от които 70 млн. трябва да бъдат предадени на французите.⁸³

Все по-настоятелно френската общественост иска преразглеждането на концепциите и методите на френската близкоизточна политика и изграждането на нова база на връзките на Франция с Турция. В това отношение програмен характер има уводната статия във в. "Тан" от 13 декември 1920 г. В нея се казва, че три въпроса и три отговора са достатъчни, за да се резюмира ситуацията на Франция в Близкия Изток:

"I. Защо ние губим обществото в Източна? Ние го губим преди всичко защото нашата военна окупация се разширява извън арабските страни до турците. Вместо да имаме турците за съсели и арабите за протежирани, ние имаме едините и другите за врагове.

II. Защо ние окупираме Киликия, където живеят турци? Не за да я запазим. Напротив, за да я върнем на турците, към

⁸¹ AN, s. F³⁰, cote 1157, doc. du 11.02.1921.

⁸² ADFMAE, s.E, L.1918 - 1929. Syrie-Liban-Cilicie, doc. du 6.04.1922, p.9 /по-нататък - S.L.C./.

⁸³ Temps, 24.01.1921.

което ни задължава също така Севърският договор. Следователно убитите в Киликия френски офицери и войници умират за защита на територия, която Франция категорично е решила да евакуира, след като се установят мирни отношения с турците.

III. Защо още Франция не е в мир с турците? Защото за сключването на истински мир с турците ще трябва да се отхвърли задържането на района на Измир и на Източна Тракия. Локално Франция остава солидарна с гръцките претенции, тя е принудена да води война в Ориента.⁸⁴ Според вестника Франция трябва да престане да жертвува своите войници и пари за чужди интереси, а час по-скоро да сключи действителен мир с Турция, който би гарантирал запазването на френските интереси в тази страна.

В палатата на депутатите на френския парламент вече през декември 1920 г. има оформена силна опозиция против Севърския мирен договор. Като неин говорител се проявява депутатът Шаппеделен. Многократно той поставя въпроса за необходимостта френското правителство официално да заяви за своята готовност да се откаже от подкрепата на султанското правителство и да започне сближаване с истинското правителство на Турция, което се намира в Анкара. В речта си на 23 декември 1920 г. той обвинява правителството, че няма собствена политика по Източния въпрос, вследствие на което всеки изминат ден от победата през 1918 г. носи нови разочарования за французите, които имат несравнима позиция в Турция. Със Севърския мир правителството нанася на същата непоправим удар. Но Шаппеделен смята, че не всичко още е изгубено. "Не забравяйте - все още има време - продължава Шаппеделен, - утре може би ще бъде твърде късно... Вие трябва да се върнете там /в Ориента - б.м., А.А./ към формулата: "Турците са наши приятели, а християните наши клиенти." Не забравяйте, че политиката, която се изразяваше чрез приятелството на турците и често чрез техния съюз, беше единствена и резултатна в Ориента - политика, съответствуваща на справедливостта и на интересите на нашата страна."⁸⁵

⁸⁴ Ibid., 13.12.1920.

⁸⁵ Journal officiel du 24.12.1920, p. 3934 - 3937. Chambre des députés. Débats parlementaires. Session extraordinaire du 23.12.1920.

Търде сериозен мотив за постановката на въпроса за преразглеждането на Севърския договор е и стремежът на съюзниците на всяка цена да се попречи на сближението между Съветска Русия и националистите в Анадола. Съветското правителство в нота до английското правителство открито поставя въпроса за политическите интриги на Англия, целящи да не се допусне установяването на дружески отношения между Турция и Съветска Русия и да се насочи националното движение в Анадола по път, враждебен на съветските републики.⁸⁶

Не по-малко усилия полагат в тази насока и френските управляващи кръгове. След провала на третия поход на Антантата против Съветска Русия усилията се насочват към търсенето на нови съюзници за продължаването на антисъветската интервенция. Като заявяват за своята готовност да модифицират условията на мирния договор с Турция, импералистическите държави от Антантата се надяват да въвлекат кемалистите в антисъветската коалиция. В парламента се отправят обвинения по адрес на правителството, че то със своята враждебна политика спрямо националноосвободителното движение в Анадола е тласнало кемалистите към Съветска Русия.

"Вие можете да се похвалите - заявява депутатът Шапеделен, - че тласнахте правителството на Кемал в ръцете на Съветите. Как вие, които искахте да разгромите борщевизма, вие, френско правителство, които монтирахте против Съветската република тези машини на войната, които се наричаха последователно Колчак, Ленин и Врангел, вие бяхте първите, дали на Съветската република един нов съюзник?"⁸⁷

На 30 ноември 1920 г. вестник "Тан" съветства съюзниците от Антантата час по-скоро да предложат ревизията на Севърския договор, за да спрат "успехите на борщевишката политика в Мала Азия."⁸⁸

Ръководителите на националноосвободителното движение разбират, че зад декларациите на импералистическите държави и

⁸⁶ Документы внешней политики СССР. Т. 111. М., 1959, с. 504.

⁸⁷ Journal officiel du 24.12.1920, p.3935. - Chambre des députés. Débats parlementaires. Session extraordinaire du 23.12.1920.

⁸⁸ Temps, 30.XI.1920.

особено на Франция за благожелателно отношение към справедливата им борба за свобода и независимост се крият техните планове за задържане на Турция в орбитата на империализма като суровинен придатък и обширен пазар за своите промишлени стоки и изделия.

Известният публицист Юнус Нади, разобличавайки двуличния характер на политиката на държавите от Антантата по отношение на кемалистите, пише: "Западните капиталистически и империалистически правителства не могат да бъдат наши приятели. Френското правителство е привърженик на националното движение не заради нас, а поради своите капиталистически и империалистически интереси."⁸⁹

Правителството на Великото национално събрание въпреки всичко се стреми да установи по-тесен контакт с Франция, за да я направи по-последователен привърженик на идеята за ревизия на Севърския мирен договор. В един документ, издаден от Анкара, който след редица перипетии стига до Париж в началото на 1921 г., се излагат следните условия, от възприемането на които се обуславя сближението между Франция и националистите:

- основна преработка на Севърския договор;
- безусловно отхвърляне принципите на Уилсън, понеже предвиждат изграждането на арменска държава върху турска територия и предаването на Измир на гърците;
- Турция настоява само за територии, населени в мнозинство с турци, и се отказва от бившите арабски владения на Османската империя;
- тя иска незабавна евакуация на Измир, Тракия и Киликия;
- заявява се готовност да се предоставят на Франция минни и железопътни концесии в замяна на евакуацията на Киликия.⁹⁰

Наред с дипломатическите акции от този вид националистите показват своята решимост да не склонят глава пред диктата на западноевропейските империалистически сили и чрез новите, си успехи във войната срещу гръцките интервенции. Голям морално-политически и военен ефект има тяхната победа на 10 януари 1921 г. при Инъоню. В резултат на нея е спряна гръцката офанзива, започната на 6 януари 1921 г. Битката при Инъоню по-

⁸⁹ Yeni gün, 18.XI.1920.

⁹⁰ EMAFT, s.h., 20 N 1081, doc. du 8.01.1921.

казва на съюзниците от Антантата нарасналите военновъзможности на националната армия и че гръцко-турската война ще има пропължителен характер. А с това тя дава още по-соловден аргумент на привържениците на идеята за умиротворяване на Близкия Изток.

Успехите на националноосвободителната армия ускоряват свикването на заседание на Върховния съвет на Антантата, кое-то се събира на 25 януари 1921 г. в Париж. В него участвват от френска страна - А. Бриан и Ф. Бертло; от английска - Л. Лжордже и лорд Кързон, а от италианска - граф Сфорца, граф Бонин-Лонгар и маркиз Делла Торета.

А. Бриан, който пръв се изказва, заявява, че "във Франция общественото мнение се отказва от Гърция и Константин; то би желало да бъде модифициран Севърският договор."⁹¹

Граф Сфорца също подчертава, че "италианското обществено мнение е решително благосклонно за възможно най-бързото урегулиране на Източния въпрос", тъй като според него само по този начин Изтокът и цяла Европа могат да се предпазят от голямата опасност, която ги заплашва вследствие на установяването на тесни връзки между кемалистите и Съветска Русия. Той счита, че тези връзки трябва да бъдат прекъснати на всяка цена.⁹²

Лорд Кързон в своето изказване признава, че "в Истанбул има един султан без сила, без пари и без армия. Правителството на националистите безспорно има повече власт." За него обаче констатирането на тази реалност не се свързва с идеята за модификация на Севърския мир; напротив, той настоява съюзниците да направят всичко възможно, за да заставят националистите да го подпишат, като им се направят някои незначителни концесии.⁹³

Върховният съвет на Анфантата няма за цел да разисква изцяло Източния въпрос. Изясняват се само по принцип становищата на съюзните правителства. Вижда се, че френското и италианското правителство са склонни към по-решителни промени на клаузите на Севърския договор в интерес на турците, докато

⁹¹ ADFMAE, s. Y, I., vol.682 - 683, doc. N 4, du 25.01.1921.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

английското защищава тезата за запазване на статуквото, уставновено с мирния договор.

С оглед на по-задълбоченото и детайлно разглеждане на взаимоотношенията на съюзниците с Турция и за успокояване на европейското обществено мнение се решава да бъде свикана на 21 февруари 1921 г. в Лондон конференция на представителите на западните велики сили, на Гърция и на двете турски правителства. За основа на преговорите по време на предстоящата конференция се приема Севърският договор, при условие, че могат да бъдат направени известни модификации, които биха се наложили от хода на събитията.⁹⁴

Официална покана за участие в Лондонската конференция се изпраща само на султанското правителство, което от своя страна на 27 януари 1921 г. информира М. Кемал, че турската делегация за предстоящата конференция според решението на Върховния съвет на Антантата трябва да се състои от представители на двете правителства. Анкарското правителство на 28 януари 1921 г. телографически известява великия везир Тифик паша, че то може да се съгласи да участвува в преговори със западноевропейските велики сили като единствен законен представител на турската нация. "Някаква си групировка, се казва по-нататък в телеграмата, установила се в Константинопол, не може при никакви условия да има законно и лоялно положение."⁹⁵

С аналогично съдържание се адресира иnota на 2 февруари 1921 г. до всички правителства на съюзниците от Антантата, до неутралните държави и до Вашингтон. В нея се казва: "Правителството на Великото национално събрание на Турция /ВНСТ/ искрено и честно желае мира. На конференцията в Лондон, която ще се открие на 21 февруари за обсъждане на Източния въпрос и за формулиране на клаузите на турския договор, имат право да присъствват и защищават интересите на Турция само представителите на ВНСТ, избрано непосредствено от нацията и следователно единствено то може да говори от името на Турция и на турския народ."⁹⁶

⁹⁴ Ibid., s.E, L. 1918 - 1929, T. vol.162, doc. du 25.01.1921.

⁹⁵ EMAFT, s.h., 20 N 203, doc. du 31.01.1921.

⁹⁶ ADFMAE, s. E, L, 1918 - 1928, T. vol.163, doc. du 2.02.1921.

С тези акции правителството на Анкара се стреми да принуди великите сили от Антантата да отправят непосредствено официална покана за участие в Лондонската конференция и до него, което де факто ще означава признаването му. Положителни резултати в тази насока не са постигнати. Въпреки това, както пише в. "Ени Гюн", "поканата, адресирана до Анкара, за участие в Лондонската конференция трябва да се разглежда като значителна победа. Ако Турция беше склонила глава пред диктата на съюзниците, сега тя щеше да бъде в жалко положение."⁹⁷

Делегацията на правителството на Анкара в състав от 9 човека, възглавявана от министъра на външните работи Бекир Сами бей, тръгва за Лондон на 6 февруари 1921 г. Нейната задача на конференцията ще бъде, както подчертава правителственият вестник "Хакимиети-Миллие", да се сключи мир без капитулации и без чужда интервенция - военна и политическа - във вътрешните работи на страната. Като издига тези искания, вестникът призовава турския народ към бдителност и готовност да продължи борбата за завоюване на своите права.⁹⁸

По време на престоя на делегацията в Рим Бекир Сами бей на 18 февруари 1921 г. има последователно срещи с граф Сфорца и френския посланик П.-Е. Барер. Той им връчва нота от името на своето правителство, в която се иска държавите от Антантата да адресират до делегацията в Рим покана за участие в конференцията като единствен представител на законното турско правителство. В противен случай тя отказва да продължи пътя си. Исканията на анкарското правителство са отклонени. П.-Е. Барер съветва Бекир Сами бей делегацията му да не се отказва от отиване в Лондон, тъй като и без нея щяла да се проведе конференция, а на място тя би могла да получи право да изложи своите възгледи относно уреждането на турския проблем.⁹⁹ Единствено с тази надежда анкарската делегация тръгва на 19 февруари 1921 г. за Лондон.

⁹⁷ Yeni gün, 31.01.1920.

⁹⁸ Hakimiyeti Milliye, 9.02.1921.

⁹⁹ ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol. 164, tel. N 304 - 308 du 18.02.1921, p. 13 - 30.

Султанското правителство изпраща на конференцията 15-членна делегация, възглавявана от великия везир Тифик паша. Тя тръгва за Лондон на 12 февруари 1921 г.

На 15 февруари 1921 г. министърът на външните работи на Високата порта Сефа бей в разговор с френския върховен комисар в Истанбул генерал Пеле изтъква, че османската делегация на Лондонската конференция ще се стреми към модификация на следните клаузи на Севърския договор:

1. Териториални клаузи:

а/ османското правителство не се съгласява да отстъпи територии, където турско-мюсюлманското население е повече от 80% спрямо другите националности;

б/ то настоява кюрдският проблем да се реши върху основата на свободен плебисцит.

2. Финансови клаузи: - правителството се съгласява с необходимостта от финансов контрол, но счита, че условията на същия, определени от мирния договор, са нетолерантни. Запазването им се възприема като посегателство върху независимостта на страната.

3. Отхвърлят се големите и независими права, акредитирани на комисията за проливите.¹⁰⁰

В надеждите си за по-решителна ревизия на Севърския договор турците разчитат на противоречията между съюзниците като мяло и в частност на англо-френските. Свидетелство за това е изявленето на Анадолската агенция от 17 февруари 1921 г.: "Каквото и да казват управляващите кръгове на Франция и правителствената френска преса, Англия не е приятел на Франция, напротив, тя е неин враг. Източната политика на Великобритания е против Франция. Севърският договор беше подгответен единствено за да служи като оръдие на Англия за успешното водене на нейната източна политика. Със Севърския договор Англия представи Франция пред турците като тяхен враг."

Франция разбира добре, че Англия храни надежди да установи своята хегемония в Ориента и Франция от своя страна желает Англия да не успее. Виждайки всичко това, Франция е за запазването на единна Турция, която е един от големите врагове на английското господство на Изток."¹⁰¹

¹⁰⁰ Ibid., vol. 163, tél. N 296 - 299, du 15.02.1921, p. 325 - 328.

¹⁰¹ Ibid., vol. 170, doc. du 17.02.1921, p. 209 - 210.

Решението за свикване на конференция за ново разискване на турския въпрос предизвика шок в управляващите кръгове на Гърция. Въпреки това новите ръководители на страната, дошли на власт в края на 1920 г. - крал Константин и министър-председателят Калогеропулос, - са оптимистично настроени по въпроса за отношението на своите съюзници към гръцките аспирации на Балканите и в Мала Азия. Те разчитат преди всичко на англичаните. Надяват се, че като продължават да им служат като репресивна сила в борбата срещу националноосвободителното движение на турския народ, ще имат тяхната безрезервна подкрепа за запазване без промяна на клаузите на Севърския мирен договор.

Италианските симпатии към крал Константин се възприемат като добър показател за готовността на Италия да не се съгласява с нищо, което би отслабило гръцките позиции в Мала Азия. Шо се отнася до Франция, гърците считат, че тя е безразлична към проблемите на Близкия Изток, понеже е удовлетворена за сметка на Германия.¹⁰²

В съответствие с тази субективна оценка на външнополитическата ситуация на Гърция гръцкото правителство се съгласява да участва в Лондонската конференция, но с убеждението, че неговата програма съответствува на поддържането на пълното статукво в Близкия Изток, установено със Севърския договор.¹⁰³

В правителствената декларация от 8 февруари 1921 г. пред камарата на депутатите отново се подчертава, че Гърция няма да възприеме каквато и да е модификация на Севърския договор и че в името на това е готова повече от всяка на нови жертви.¹⁰⁴

На 10 февруари 1921 г. гръцката делегация начало с Калогеропулос тръгва за Лондон. По този случай министър-председателят прави изявление пред журналистите, което фактически представлява синтез на гръцката програма за действие на предстоящата междусъюзническа конференция. "Делегацията лесно може да докаже - се казва в изявленietо, - че каквато и конcesия да се направи на Кемал, той не може да умиротвори Из-

¹⁰² Ibid., vol. 163, tél. 35 du 25.01.1921, p. 183.

¹⁰³ Ibid., vol. 162, doc. du 29.01.1921, p. 154.

¹⁰⁴ Ibid., vol. 163, doc. du 8.02.1921, p. 259.

тока, понеже турците разпростират своите аспирации извън Месопотамия и Персия, до Индия и на юг те предвиждат да изгочнат французите от Киликия и Сирия.

Елинизмът обаче твърдо е решил да запази позициите си в Мала Азия с убеждението, че по този начин изпълнява не само една национална повеля, но дълг от световно значение. За реализацията на своите големи надежди гръцката делегация разчита на политическата и финансовата подкрепа на Великобритания.¹⁰⁵

По адрес на Франция се отправя предупреждение, че ако националистите-турци успеят да постигнат сериозни отстъпки от съюзниците, то това неминуемо ще импулсира немците да започнат също движение за ревизия на Версайския договор.¹⁰⁵

Гръцките предвиждания и надежди, че съюзниците ще бъдат единни на Лондонската конференция, не почиват на реална основа. Противоречията между държавите от Антантата по турския проблем навлизат вече в нова фаза, когато става невъзможно тяхното единодействие. Установилата се английска хегемония в Близкия Изток представлява заплаха за интересите на Франция и Италия в този район. Това обстоятелство създава възможност за определяне на сравнително общите им позиции по турския проблем.

През януари 1921 г. в Париж се провеждат разговори във френското външно министерство с италианския посланик за изясняване на двустранните позиции по Източния въпрос. Същите са продължени в Рим през февруари между италианския външен министър граф Сфорца и френския посланик П.-Е. Барер.

По време на тези разговори италианците се изказват за модификация на следните клаузи на Севърския мирен договор:

1. Град Измир и неговият район трябва да бъдат евакуирани от гръцките войски. За да бъдат обаче в унисон с английските идеи, италианците защищават становището, че е необходимо на гърците да се признае една зона на икономически интереси в Измирския вилает. Италианците не вярват, че турските националисти ще се съгласят с подобни проекти и поради това по същество предпочитат пълна и безусловна евакуация на гърците от Западна Мала Азия.

2. Относно Тракия те се придържат към мнението, че гръцката граница трябва да се изтегли на запад от линията Мидия - Енос. Италианците не са съгласни Одрин да остане под гръцка

¹⁰⁵ Nea Himera, 11.02.1921.

власт. Предлагат градът да бъде поставен под специален режим, като не уточняват същността на последния.

3. Италианците се изказват за евакуацията на Истанбул от войските на Антантата и признават военната окупация единствено на проливите.

4. Накрай те считат, че участието на Турция в контрола на собствените си финанси трябва да бъде сведено до минимум.¹⁰⁶

Франция възприема положително италианските идеи за концепции в полза на турците. На 15 февруари 1921 г. Ф. Бертло изпраща телеграма на П.-Е. Барер, в която отбелязва, че френско-италианските позиции по проблемите на Изтока съвпадат и че на предстоящата конференция французи и италианци взаимно ще се поддържат.¹⁰⁷

Вижда се, че на Лондонската конференция си дават среща три основни концепции: справедливата - на турската делегация; англо-гръцката - екстремистка и френско-италианската - умерена.

Участници в конференцията са: от Англия - Л. Джордж, лорд Кързон; от Франция - А. Бриан и Ф. Бертло; от Италия - граф Сфорца и Мартино, и от Япония - виконт Хаяси.

Първите две заседания на конференцията /на 21 и 23 февруари/ са посветени на изучаване военното положение в Мала Азия. Гръцките представители в своите изказвания се стремят да докажат боеспособността на своята армия и морално-политическото единство на гръцкия народ, който бил готов на нови жертви в името на "освобождението" на гръцкото население на Анадола от турско иго. Според Калогеропулос Гърция притежава в Мала Азия 120-хилядна отлично въоръжена и обучена армия, докато в това време турските войски не превишават 65 хиляди души. От това съотношение на военните сили гръцкият министър-председател прави извода за възможността на Гърция в течение на три месеца без военната помощ на съюзниците да разгроми армията на М. Кемал и да възвори "пълен ред" в Анадола.

¹⁰⁶ ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, f. vol. 162, doc. du 22.01.1921.

¹⁰⁷ Ibid., vol. 163, tél. du 15.02.1921, p. 317.

ла. В заключение той решително се противопоставя на ревизията на Севърския мирен договор.¹⁰⁸

Големият оптимизъм, с който се характеризират изказванията на гръцките представители, не се споделя от държавните ръководители и военните експерти на съюзниците. Пръв изказва резерви А. Бриан, който, като възразява на Калогеропулос относно бойните качества на турските войски, отбелязва, че воиниците на М. Кемал не приличат на султанските войски, воювали през 1915 г. на Дарданелите. "В Киликия - заявява той - Франция се срещна с добре обучена и въоръжена армия, наброяваща 65 хиляди човека. Турските воиници са храбри и предани на своята родина и самоотвержено се сражават за всяка педя земя. Опитът, натрупан от френската армия на този участък в резултат на едногодишните бойни действия, ми дава основание да се отнасям с нужното уважение към тези, които гръцкият министър-председател нарича бандити."¹⁰⁹

В подобен дух се изказват и генералите Фош, Уилсън, Таунсхенд и Гуро, като последният подчертава, че ако на запад Гърциите имат срещу себе си войски, изморени от войната, то на изток противникът е по-опасен и че на турците не им липсват материалини средства, както това изтъква Калогеропулос.¹¹⁰

В действителност Гърция не е в състояние без помощта на съюзниците от Антантата да сломи националноосвободителното движение в Турция и да реализира своите шовинистични аспирации спрямо турските земи. Въпреки хвалебствените си изявления в крайна сметка Калогеропулос е принуден да признае, че всяко забавяне на окончателното ликвидиране на Източния въпрос ще има тежки социалноикономически и военни последствия за неговата страна.¹¹¹

На 23 февруари 1921 г. двете турски делегации имат възможността да се изкажат пред конференцията. Пръв взема дума-

¹⁰⁸ Paillrès, M. *Le Kémalisme devant les Alliés.* Paris, 1922, p. 56 - 57.

¹⁰⁹ ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol. 164, tél. N 122 du 21.02.1921, p.39.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid., tél. N 135, du 24.02.1921, p. 56 - 57.

та Осман Низами паша, който от името на великия везир прочита декларация, съържаща четири основни момента: единство и независимост на всички райони, населени с турци; пълен суверенитет на Турция; защита правата на националните малцинства; разрешаване на проблема за проливите чрез съвместен договор.¹¹³

Накрая в декларацията Осман Низами паша добавя, че "вие поканихте представители на Националното събрание на Анкара, оторизирани с пълна власт; аз им предоставям думата, за да изложат своите предложения, които имат да направят пред конференцията."¹¹⁴

След този момент в течение на цялата конференция единствено Бекир Сами бей се изказва от името на Турция. При един от опитите на Осман Низами паша да се намеси в изказванията водачът на анкарската делегация напомня на конференцията, че турската нация не признава право на делегатите на Истанбул да поемат ангажименти от нейно име. "ВНСТ - продължава по-нататък Бекир Сами бей - е единственият законен представител на османския народ и то има най-искреното желание да сътрудничи за умиротворяването на Източка."¹¹⁵

След тази уводна част на своята декларация анкарският представител в най-общи формулировки излага искането за ревизия на Севърския мирен договор, която би обезпечила запазването на националносуверенна турска държава. Фактически експозето на Бекир Сами бей се базира върху принципите на "Националния обет", но без нито един път неговото име да бъде читано по време на цялата конференция.

Л. Джордж и А. Бриан, които вземат последователно думата след Бекир Сами бей, настояват турската делегация да изложи по-конкретно исканията си относно необходимостта от ревизия на Севърския мирен договор.

Бекир Сами бей отговаря, че делегацията ще постави проблема за Тракия, Измир, проливите и за военните и финансово-

¹¹² Великият везир присъствува на заседанието, но не е в състояние да говори, тъй като е болен.

¹¹³ ADFMAE, s. E, L. 1918 - 1929, T. vol.164, doc. du 23.02.1921, p.48.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid., p.49.

икономическите клаузи на мирния договор с Турция. За конкретизиране и уточняване на тези искания на турската делегация се дава еднодневен срок.¹¹⁶

На 24 февруари в разположение на конференцията се предоставя документ, който съдържа следните основни искания на правителството на Ан卡拉:

- Турция иска за граница в Европа линията, фиксирана с договора, сключен в Истанбул на 16 септември 1913 г. между Османската империя и България, следователно евакуация на цяла Източна Тракия и предаването ѝ на турската държава;

- южните граници в Мала Азия трябвало да бъдат определени по линията, която я разделя от областите, населени в мнозинството си с араби. Киликия и районите, населени с турци, разположени на север от тази линия, подлежат на евакуация;

- източната граница на Азиатска Турция трябва да следва турско-персийската гранична линия, след това тази, която е фиксирана от договора, сключен между Турция и Армения¹¹⁷;

- иска се Измир и всички територии на Мала Азия, окupирани от гърците, да бъдат евакуирани и да останат под пълния суверенитет на Турция;

- приложение на принципа на свободното корабоплаване през проливите при условие, че се гарантира тяхната и на Мраморно море неприкосновеност, без да се накърнява сигурността на Истанбул и като се респектира пълният суверенитет на Турция;

- Турция се съгласява също да се определи режимът на проливите и да се създаде международна контролна комисия, в която тя да има съвещателен глас;

- протекция на националните и религиозните малцинства;

- зачитане на турския суверенитет в юридическата област и създаване на комисия, състояща се от чуждестранни и турски юристи, за подготовката на проект за юридическа реформа върху базата на модерните принципи;

- лимитиране на сухопътните и военноморските сили съобразно с необходимостта за обезпечаване на вътрешния ред и сигур-

¹¹⁶ Ibid., p.49 - 50.

¹¹⁷ Става въпрос за договора, сключен в Александрия на 2.12.1920 г. между кемалистите и дашнакистите, когато вече в Ереван на 29.XI.1920 г. е установена съветска власт, което обстоятелство прави въпросния договор невалиден.

ността на границите, като се държи сметка за тяхната дължина, а също и за политическото положение на съседните държави;

- реорганизация на цялата жандармерия в сътрудничество с чуждестранни офицери и поставянето ѝ под единна централна власт;

- изказва се надежда, че окупацията на столицата и на други части от територията на страната въз основа на примирието ще приключи след ратифицирането на мирния договор.¹¹⁸

Във въпросния документ се съдържат и искания за модификация на финансово-икономическите клаузи на Севърския мирен договор, които засягат следните принципни проблеми:

- настоява се във финансовата комисия, която се предвижда да бъде изградена според параграф 231 на Севърския договор, да бъдат включени трима членове, определени от турското правителство, имащи същите прерогативи, както и другите делегати;

- турците изрично отхвърлят задължението да изплащат военни разходи на съюзническите армии, предвидени от параграф 236;

- особена непреклонност се изказва от турска страна против безвъзмездното придобиване от държавите, отпаднали от Османската империя, на имущество и собственост, принадлежали в миналото на Високата порта.¹¹⁹

Като цяло турските предложения далече надхвърлят модификациите на Севърския мирен договор, предвидени от организаторите на Лондонската конференция. Единствено с това може да се обясни фактът, че те не стават предмет на дискусия, а само във финансово-икономическата комисия на конференцията се поставят на обсъждане отделни аспекти на турската програма за водене на преговорите.

За успокояване на общественото мнение в своите страни империалистическите държави от Антантата все пак са принудени да предприемат инициативи, които могат да създадат илюзии за загрижеността им за мира в Близкия Изток. Към подобен род действия трябва да се отнесе решението на Лондонската конференция от 24 февруари 1921 г. за изпращане на международна анкетна комисия в Източна Тракия и вилаета на Измир с цел

¹¹⁸ ADFMAE, s. E, L. 1918-1929, T. vol.164, doc. du 15.03.1921.

¹¹⁹ AN, s.F³⁰, cote 1160, doc. du 10.03.1921.

установяване действителния етнически състав на тези райони и по-късно съобразно резултатите от анкетата да се реши тяхната съдба.

Турската делегация още на 25 февруари изказва готовност да приеме предложението за международната анкетна комисия.¹²⁰

С това съгласие правителството на Анкара проявява добра воля за преговори и за мирно разрешение на гръцко-турския военен конфликт. Гръцката страна обаче е непреклонна. Тя решително е против всяка идея, насочена към възстановяване на законните права на Турция върху окупирани от гърците турски земи. В унисон с тази политика гръцкият парламент на 28 февруари 1921 г. единодушно решава, че той не може да се съгласи с ревизията на Севърския мирен договор, "който дава минимално удовлетворение на националните права" и задължава гръцката делегация в Лондон да доведе до знанието на конференцията, че Гърция не може да се съгласи с предложението за анкета.¹²¹

Поведението на гърците сковава възможността на съюзниците да лавират, като използват капитулантските позиции на делегацията на Истанбул и склонността на Бекир Сами бей за сговор с импералистическите държави в името на борбата против Съветска Русия. Като има пред вид тези обстоятелства, на 28 февруари 1921 г. М. Кемал прави следната декларация-предупреждение пред ВНСТ: "Въпреки благоприятните новини, идващи от Лондон, аз мога да ви гарантирам, че нашите делегати няма да приемат без дискусия предложението на съюзниците. Току-що бях информиран, че султанът е дал инструкции на делегатите на Константинопол да се подчинят на диктата на съюзниците и да предотвратят на всяка цена прекъсването. Това поведение на султана не ви изненадва и не е в състояние да промени нашата линия на поведение, напротив, то ни освобождава от връзките, които свързват народа с трона."¹²²

След продължителни дискусии на 12 март 1921 г. се предлага на гръцката и турската делегация проект, който предвижда много умерени модификации на някои клаузи на Севърския мирен договор:

¹²⁰ ADFMAE, s.E, L.1918-1929, T.vol. 164, p.167.

¹²¹ Ibid., tel. N 115-116 du 1.03.1921, p. 89.

¹²² EMAFT, s.h. 20NI097, doc. du 6.03.1921.

1. Съюзниците изказват своята готовност да облекчат влизането на Турция в Лигата на нациите, обаче от момента, когато те ще имат доказателства, че Турция прави усилия за изпълнението на модифицирания мирен договор.

2. Те се отказват от правата, които им дава втора алинея на 36 параграф на Севърския мирен договор да предприемат репресивни действия в случай, че не се спазват клаузите на договора.

3. На турския делегат в комисията за проливите се гарантира право на два гласа и председателският пост.

4. В комисията, организирана да извърши юридически реформи, се включва и един турски делегат.

5. Военните сили на Турция се увеличават до 75 000 души, от които 30 000 специални войски. Предвижда се увеличаване съотношението между офицерите и подофицерите в жандармерията. Също се изказва съгласие за нарастване на броя и вида на воените училища.

6. Предвижда се намаляване демилитаризираната зона на проливите. Съюзниците се съгласяват да евакуират спешно Истанбул и Измитския полуостров. На Турция се предоставя право да държи определен брой войски в Истанбул и свободно да преминава през демилитаризираната зона на Босфора от Азия в Европа и обратно.

7. Съюзниците изразяват готовност да направят концесии на Турция относно нейните военноморски сили.

8. Дава се съгласие да се направят някои промени по отношение на параграф 206 и 207 на мирния договор, които предвиждат ограничение на връзките на Турция по линия на воennите проблеми.

9. Обещава се ревизия на финансовите клаузи. Финансовата комисия се поставя под почетното председателство на турския министър на финансите. На турския представител в тази комисия се предоставя право на глас при обсъждане на въпроси, отнасящи се до финансите на Турция, и същевателен глас при дискусия на финансови проблеми на съюзниците.

Турският парламент има право да нанася поправки в бюджета в съгласие с министъра на финансите, но ако те нарушают финансовия баланс, същите трябва да бъдат предложени за одобрение от финансата комисия.

Възстановява се правото на турското правителство да представя концесии. Отражението на концесионните контракти върху

финансите трябва да се подложи на внимателно проучване от министъра на финансите и от финансовата комисия.

10. Предвижда се премахването на чуждестранните пощенски бюра, след като някои концесии в тази област напълно изпълнят своята роля.

11. Съюзниците се съгласяват да ревизират клаузите на Севърския договор относно Кюрдистан при условие, че турското правителство даде гаранции, че ще протежира интересите на кюрдите и на асиро-халдейците.

12. Клаузите на Севърския договор относно Армения подлежат на ревизия. На Турция се вмечява в дълг да предостави на турските арменци национални центрове около източните граници на страната.

13. Относно Измир съюзниците предлагат следното компромисно решение: целият вилает на Измир остава под турски суверенитет, а на гърците се предоставя право да държат гарнизон в самия град, но в останалата част на санджака обезпечаването на реда се предоставя на жандармерия, командувана от съюзнически офицери и рекрутирана между християните и мюсюлманите пропорционално на населението в различните селища. Същият принцип на пропорционалност ще се прилага и при администрацията. Предвижда се назначаване от Лигата на нациите на един християнин-управител на вилаета, който ще се асистира от изборно събрание и изборен съвет. Управляелят се задължава да обезпечи изплащане ежегодно сума на Турция, чийто размер ще варира в зависимост от просперитета на провинцията. След изтичането на петгодишен срок този ред може да бъде ревизиран от Лигата на нациите, ако една от заинтересованите страни подаде молба.¹²³

При връчването на проекта на гръцката делегация се отделят само пет минuti и тя декларира, че ще отговори възможно най-скоро на предложениета на своите съюзници. Без да се чака официалният отговор, било е ясно каква ще бъде реакцията на Гърция. Тя не може в никакъв случай да се съгласи да приеме проектираниите модификации на клаузите на Севърския мирен договор, тъй като те влизат в непримиримо противоречие с нейните завоевателни планове по отношение на Турция.

¹²³ ADFMAE, s.E, L. 1918 - 1929, T.vol. 164, doc. du 12.03.1921.

Като отговаря на съюзническия проект, гръцкият вестник "Кантимерини" на 15 март 1921 г. пише следното: "Гърция е задължена да се противопостави на новите предложения. Тя се отказа от предложението за етнографическа анкета в Измир и Тракия; тя отхвърля също предложението за модификация на съществуващия ред в Измир."¹²⁴

На двете турски делегации се предоставя един час, за да се запознаят и да отговорят на проекта. Тефик паша задължава Решид паша да направи кратка декларация, в която делегацията на Истанбул окачествява запазването на гръцки гарнизон в Измир като посегателство върху турския суверенитет. Делегацията напомня, че се е съгласила с провеждането на анкета в Източна Тракия, която според нея етнически, политически и икономически неразривно била свързана с Турция и Истанбул и това прави неотменимо запазването на турския суверенитет върху Източна Тракия.¹²⁵

Бекир Сами бей от името на анкарската делегация заявява, че цялата отговорност за продължаването на воения конфликт в Мала Азия пада на Гърция. Той настоява западноевропейските велики сили в интерес на мира да престанат да оказват на Гърция морална и финансова помощ.¹²⁶

Без да се чака изтичането на определения едномесечен срок за официалния отговор, става безпределно ясно, че анкарското правителство не може да приеме Севърския мирен договор въпреки ревизията на някои негови клаузи, тъй като този договор, както и преди, и сега продължава да е в непреодолимо противоречие с целите на националноосвободителното движение в Анадола и с духа и съдържанието на всички основни документи на това движение – решенията на Ерзурумския и Сиваския конгрес и на Националния обет.

* * *

Категоричното отхвърляне на решенията на Лондонската конференция от гръцката и турската делегация представлява фактически пълен провал на идеите на западноевропейските велики сили да въвлекат кемалистите в антисъветската коалиция и да ги

¹²⁴ Kantimerini, 15.03.1921.

¹²⁵ ADFMAE, s.E, L.1918-1929, T.vol. 164, doc. du 12.03.1921.

¹²⁶ Ibid.

примирият с гърците и султана. Заедно с това противоречията между съюзниците навлизат в нова фаза. Франция и Италия, всяка поотделно, твърдо застават на позицията за необходимостта от съюз с правителството на Анкара, а Англия продължава да се придържа към отхвърлената от времето и претърпяла поражение в резултат на победите на кемалистите концепция за възможността със силите на Гърция да се възстанови статуквото в Близкия Изток, установено в края на Първата световна война. Ярка илюстрация на изострящите се междуъзнически противоречия са задкулисните преговори по време на Лондонската конференция, водени от съюзниците с турските делегации, и склучените договори от Франция и Италия с представителите на анкарското правителство.

Със своето поведение и политика по време на Лондонската конференция кемалистите демонстрират по най-решителен начин, че няма да отидат на съглашателство с империалистическите държави. Неоценима морална и материална помощ за укрепване на тяхната непримирийност към Запада оказва младата съветска държава. С установяването и развитието на дружески връзки с нея Кемалистка Турция прави нова крачка към окончателната победа над силите на вътрешната реакция и над империалистическите интервенти.

СЕВРСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР И ФРАНЦИЯ
/1919 - 1921/

Ахмед С. Ахмедов

Резюме

Своим решением участвовать в первой мировой войне на стороне центральных сил, Османская империя с фатальной неизбежностью подписала собственный смертный приговор.

Несмотря на ожидания, государствам-победителям не удалось легко и быстро найти самый рациональный и соответствующий их интересам способ раздела наследства "большого человека". В Антанте началась сложная и продолжительная борьба за самую важную роль в решении восточного вопроса.

Сначала английская дипломатия проявляет больше динамизма и находчивости, и в результате этого Англия становится главной силой на Ближнем Востоке.

Сразу после первой мировой войны у французской дипломатии не было собственной концепции по восточному вопросу. Англичанам удается направить все ее внимание на германскую проблему. Англия умело пользуется своим господствующим положением на Ближнем Востоке, заставляя другие государства подписать Севрский мирный договор. Этот договор по своему содержанию не только грозит будущему развитию турецкой нации, но наносит роковой удар по материальным и моральным позициям Франции на Ближнем Востоке. Этим объясняется тот факт, что первые предложения о ревизии Севрского договора принадлежат французам. В данном случае они стремятся защитить не только интересы французского капитала, но вместе с тем реализовать общие политические цели, касающиеся остальных союзников - не допустить сближения кемалистов с Советским Союзом. Однако усилия империалистической дипломатии в этом аспекте потерпели фиаско. Правительство в Анкаре категорически отказывается принять решения Лондонской конференции в феврале-марте 1921 года. Это правительство поддерживает твердо линию союза с Советской Россией и борется за полную победу национально-освободительной революции.

LE TRAITE DE SEVRES ET LES RELATIONS FRANCO-TURQUES /1919 - 1921/

Ahmed S. Ahmedov

Résumé

Par la décision qu'il prend de s'engager dans la Première guerre mondiale aux côtés des forces centrales, l'Empire ottoman signe irréversiblement sa propre sentence de mort.

Contre toute attente les Etats vainqueurs ne peuvent trouver rapidement et facilement le moyen relativement le plus rationnel et qui répond le plus à leurs intérêts pour se partager l'héritage de "l'homme malade". Dans l'Entente commence une lutte complexe et longue pour savoir qui aura le monopole de l'hégémonie dans la résolution de la question d'Orient.

Au début la diplomatie anglaise fait preuve de plus de dynamisme et de vivacité d'esprit, ce qui permet à l'Angleterre de s'affirmer la première puissance au Proche Orient.

Immédiatement après la Première guerre mondiale la diplomatie française n'a pas de conception propre sur la question d'Orient. Les Anglais parviennent à concentrer son attention sur le problème allemand. Ils profitent habilement de leur situation monopolistique au Proche Orient et imposent la signature du traité de Sèvres. Ce dernier de par son contenu menace l'avenir de la nation turque et porte aussi un coup irrémédiable aux positions morales et matérielles de la France au Proche Orient. C'est ce qui explique que les premières initiatives pour la révision du traité de Sèvres proviennent du côté français. Ainsi la diplomatie française défend non seulement les intérêts du capital français mais s'efforce de réaliser des buts politiques communs aux Alliés: éviter le rapprochement des Kémalistes avec la Russie soviétique. Les efforts de la diplomatie impérialiste aboutissent pourtant à un échec complet. Le gouvernement d'Ankara rejette catégoriquement les décisions prises lors de la Conférence de Londres en février - mars 1921. Il suit fermement la ligne de l'alliance avec la Russie soviétique et de la lutte jusqu'à la victoire complète de la révolution de libération nationale.

AMERICAN
JOURNAL OF
PHYSICAL
EDUCATION,
1924, p. 18.

114

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XIX, кн.3 Исторически факултет 1981 – 1982

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XIX, livre 3 Faculté d'histoire 1981 – 1982

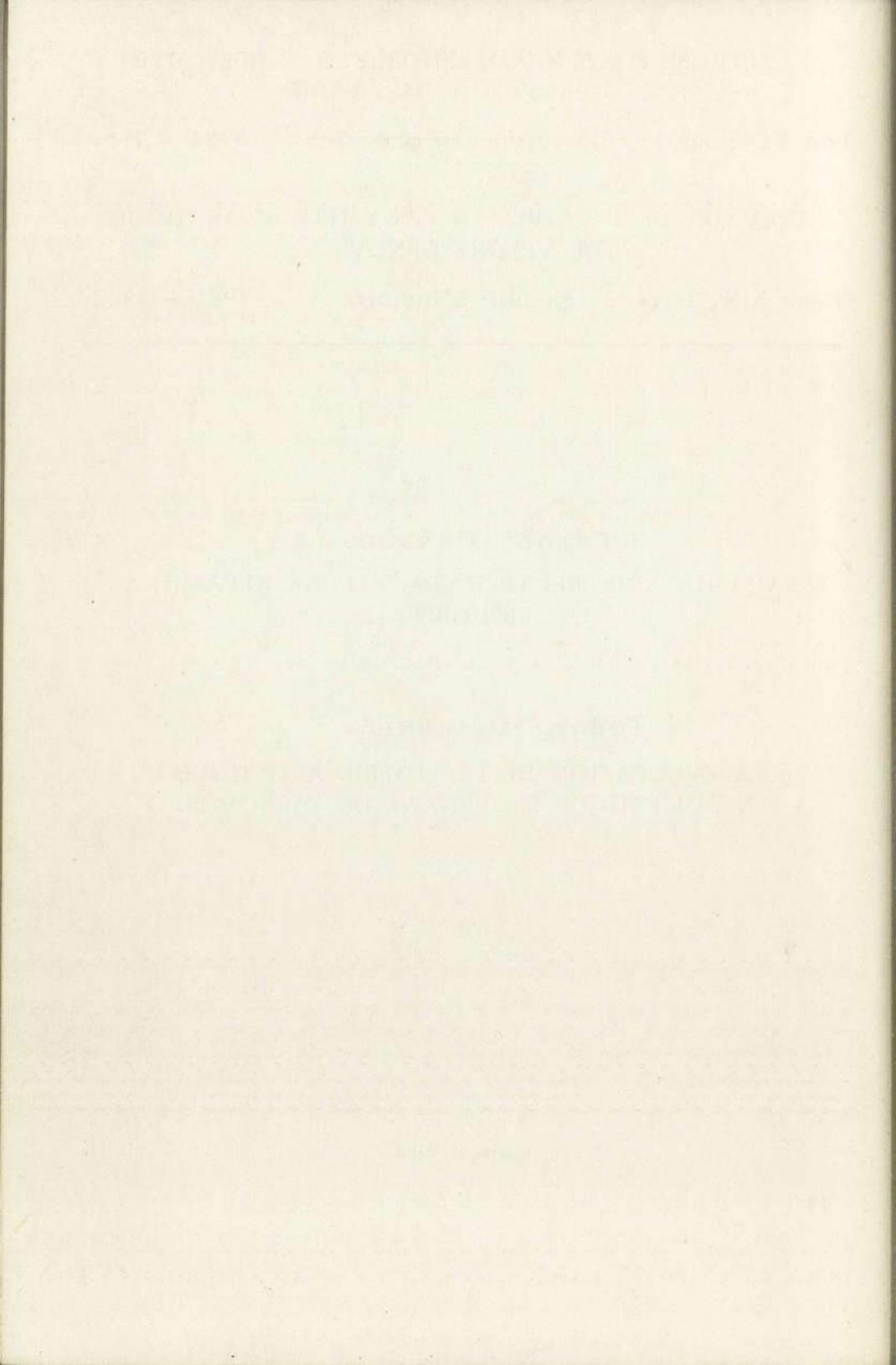
✓ Тодор Овчаров

УКРАСА НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА БИТОВА КЕРАМИКА
ОТ ТЪРНОВГРАД

Todor Ovtcharov

LA DECORATION DE LA POTERIE ARTISTIQUE
A FIN DOMESTIQUE PROVENANT DE TARNOVGRAD

София, 1982

В столицата на Второто българско царство-Търновград, наред с обикновената е изработвана и употребявана в значително количество и художествена битова керамика. Тя се различава от обикновената по украсата и начина на нейното изпълнение.

Въпросът за украсата на художествената битова керамика, събрана от досегашните археологически разкопки на различни обекти в средновековно Търново, не е достатъчно изследван. Действително работата на С. Георгиева за украсата на художествената битова керамика от двореца на българските царе е сериозен принос в тази насока.¹ Но керамиката от царския дворец е само малка част от огромното количество битов керамичен материал от тази група, събран от различните обекти в Търновград. Вече са обнародвани интересни материали и от други обекти в града, които трябва да се използват и обобщят.² За разработването на настоящата работа са използвани освен обнародваните и необнародвани материали от релица обекти в гра-

¹ Георгиева, С. Керамиката от двореца на Царевец. - Царевград Търнов, т.2, С., 1974, с. 7 - 177 и посоч.литература.

² Николова, Я., Н. Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. - ИОМТ, кн. 2, 1964, с. 25, обр. 10 и 11; Южна напречна крепостна стена на Царевец. - ИОМТ, кн.2, с. 41, обр. 11; Николова, Я. Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИОМТ, кн.4, 1968, с. 62 и сл., обр. 7-9; Ангелов, Н., Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. - ИОМТ, кн.1, 1962, с.62, обр. 7 и с. 63, обр. 8; Николова, Я., Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост във В. Търново. - Археология, V, 1963, кн.1, с.39, обр. 8; Ангелов, Н. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII-XIV в.-ИОМВТ, кн. 5, 1972, с.60, обр. 11, с. 61, обр. 12 и 13 и с. 62, обр. 14; Овчаров, Т. Средновековна битова керамика от терасата източно от патриаршията. - Аспирантски сборник на ВТУ "Кирил и Методий". В.Търново, 1970, кн.V, св. 2, с.12 и сл., обр. 6-13.

да.³ Същите при едно добро оглеждане позволяват да се видят в широк план, понякога с подробности, прилаганите декоративни техники и орнаменти при украсата на търновската художествена битова керамика, както и да се направи сравнение на същите с тези от страната и чужбина.

При художествената битова керамика търновските средновековни керамици прилагат гравирана и рисувана украса, понякога и двете заедно. По-рядко се срещат съдове, украсени само с едноцветна глеч, без гравирани или рисувани орнаменти, които ние обособяваме като трета подгрупа при художествената битова керамика.

Изпълнението на посочените три вида украса и практикуваните орнаменти проследяваме последователно в посочения по-горе порядък.

I. ГРАВИРАНА УКРАСА

Тя е най-често практикувана от средновековните търновски майстори-керамици. Въпросът за нейното изпълнение не се поставя за пръв път. Той е разгледан от С. Георгиева по материали от царския дворец.⁴ За украсяването на сграфито керамиката у нас е писано преди и от други автори.⁵ По този въп-

³ Използвани са необнародвани материали на автора от обект Царевец-3 А, Царевец-18 и Царевец-22, от обект Царевец-4 /т. нар. Боларско жилище/, проучен от доц. Я. Николова, с участието и на автора през 1966 и 1967 г., от църквата "Св. Димитър", също проучена от доц. Я. Николова, на която изказвам благодарност. Използван е масов керамичен материал от разкопките на н. с. В. Вълов, н. с. И. Джамбов, П. Славчев, Хр. Нурков, Ат. Писарев и др., на които благодаря.

⁴ Георгиева, С. Цит. съч., с. 60.

⁵ Чангова, Й. Към проучването на сграфито керамиката в България /XII-XIV в./. - Археология, IV, 1962, кн.2, с.25-33; Станчева, М. Средновековна сграфито керамика от Сердика. - Сб. Сердика, I, 1964, с.169 и сл.; Димитров, И. Работилница за трапезна керамика във Варна. - ИВАД, XI, 1960, с.111-117; Мирчев, М., Тончева, Г., И. Димитров. Бизоне-Карвuna.-ИВАД, XII, с.78 и сл; Миятев, Кр. Керамични фрагменти от Месем-

6 рос са взели становище и редица чуждестранни автори.

Все още липсва обобщаваща работа за украсата на художествената битова керамика от града, създавана през периода XII-XIV в. А събраното огромно количество от тази керамика дава възможност да се потвърдят предишните и се направят някои нови наблюдения по изпълнението на орнаментите и тяхното разнообразие.

Гравираната украса при търновската художествена битова керамика става в подходящ технологичен момент. След засъхването на ангобата върху съда с остьр предмет се изчертават орнаментите, при което се отнема тънкият пласт ангоба, а понякога и част от глината.⁷ При някои съдове е отнемана ангобата от фона, а орнаментите остават с нейния бял цвят. Някои автори приемат, че в такива случаи украсяването става не чрез гравиране, а чрез отнемане.⁸ Тази техника е известна в чуждестранната литература под името "champ lèvè" или техника на

врия.-ИБАИ, V, 1928/29, с.347-355; Попов, Р. Материалы от разкопоките през 1934-35 г.-Сб. Мадара, II, 1936, с.31 и сл.; Антонова, В. Археологические проучивания в Шуменски окръг. - ГМСИБ, I, 1975, с.23 и сл.; Чангова, Й. Средновековного селище над тракийский град Севтополис /XI-XIV в./ С., 1972, с.64 и сл.; Разкопки на Ловешката крепост. - Археология, VIII, 1966, кн.2, с.35 и сл.

⁶ Якобсон, А.Л. Средневековый Крым. М.-Л., 1964, с.183 и сл.; Средневековый Херсонес.-МИА СССР, 17, 1950, с.256 и 40 табл.; Художественная керамика Байлакана /Орен-Кала/. - Труды Азербайджанской /Оренкаланской/ археологической экспедиции.-МИА СССР, 1, 1959, с.228-230; Кверфельдт, Э. К. Керамика Ближнего Востока. Л., 1947, 144 с. и 33 табл.; Майсурадзе, З. Грузинская художественная керамика XI-XIII вв., Тб., 1954, 51 с. и 40 табл.; Morgan, Ch. The bisantine pottery, Corint, XI, 1942, 361 с. и 53 ил.

⁷ Георгиева, С. Цит. съч., с.60; Чангова, Й. Към проучването на сграфито керамиката..., с.28; Станчева, М. Цит. съч., с.170 и 185.

⁸ Якобсон, А. Л. Средневековый Херсонес..., с. 168.

⁹ С. Георгиева приема, че декорацията чрез отнемане на ангобата по част от повърхността на съда е вариант на гравираната украса.¹⁰ Действително при украсяването на художествено изработените глинени съдове в Търновград тази техника не е практикувана самостоятелно, а заедно с гравираната, при което орнаментите, оформени чрез отнемане на ангобата, се очертават като медальони в общата декоративна система. Те изглеждат релефно изпъкнали и поради това доминират над другите орнаменти, изпълнени чрез гравиране. При търновската художествена битова керамика подобни медальони са рядко срещани.

По-често срещана практика при сграфито украсата в Търново е зачертаването на част от фона около някои от орнаментите с мрежа от пресичащи се прости, успоредни линии или с точки, с което са постигани почти същите ефекти, както при отнемането на ангобата от фона около орнаментите. Понякога гравираната украса е подсилвана с петна или ивици от разноцветни глечи.¹¹ След първото изпичане съдовете са покривани с безцветна или едноцветна глеч и са печени повторно, при по-висока температура, за остькляване на глечта. При ония съдове, по които гравираната украса е допълвана с петна или ивици от разноцветни глечи, отгоре е нанасяна безцветна глеч. По този начин съдовете добиват завършен вид.

Чрез гравирана украса и глечи са орнаментирани блюда, паници, чаши и рядко кани и стомни. Украсата е разполагана по видимата им повърхнина. За блюдата и паниците това е вътрешната, а за чашите, каните и стомните – външната част. Срещат се паници и чаши, украсявани отвън и отвътре предимно с глеч и ангоба. Отвън обикновено са нанасяни петна или ивици от разноцветни глечи.

Орнаментите, практикувани от търновските средновековни майстори при гравираната украса, разделяме на четири основни групи: линеарни и геометрични, растителни, животински изображения и човешки фигури. Същите групи орнаменти посочва и С. Георгиева по материалите от царския дворец.¹² В повечето слу-

⁹ Георгиева, С. Цит. съч., с.60.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Използвани са зелена, кафява и жълта глеч.

¹² Георгиева, С. Цит. съч., с.60.

чай са прилагани орнаменти от лве или повече групи в различни комбинации.

По наши наблюдения върху масовия керамичен материал от някои обекти в града¹³ констатираме, че при търновската сграфито керамика преобладават линеарните и геометрични орнаменти, приложени понякога в съчетания с орнаменти от останалите три групи. Характерните съчетания от орнаменти при отделните групи проследяваме в посочената последователност.

1. Линеарни и геометрични орнаменти

Линеарните орнаменти, проследени по целия съд, обикновено представляват никаква геометрична фигура. При фрагментирания материал обаче те преобладават. Изпълнявани са предимно по перваза и стената и рядко по дъното на силно разлати съдове. По перваза линеарните орнаменти са около 71%, по стената - 34%, а по дъното - 25%.

По перваза на блюда и паници са гравирани в различни съчетания прости и вълнисти линии /обр. 1/. По масовия фрагментиран материал се срещат следните по-интересни съчетания на линеарни орнаменти:

1. Две прости, успоредни, хоризонтални линии, които са напесени по горната част на перваза /табл. I, 1/.

2. Пет прости, успоредни, хоризонтални линии, от които четири са групирани по две двойки, изпълнени по горната част на перваза, а най-долу е оставена една, по-широва /табл. I, 2/.

3. Три прости, успоредни, хоризонтални линии, като между горните две има една вълниста линия. Правите линии под вълнистата са по-широки /табл. I, 3/.

4. Две прости, успоредни, хоризонтални линии. Долната от тях е много по-широва. Между тях е гравирана една вълниста, хоризонтална линия /табл. I, 4/.

5. Три прости, успоредни, хоризонтални линии, горната от които е много по-широва. Отдолу свободно са напесени прости и извити линии /табл. I, 5/.

6. Пет прости, успоредни, хоризонтални линии. Между втората

¹³ Статистическа обработка е направена на материалите от царския дворец, от обектите Царевец-3А, Царевец-18, Царевец-22, от обект Царевец-4, от църквата "Св. Лимитър" и обекта под Момина скала.

та и третата, отдолу нагоре, са нанесени къси, прави, успоредни, вертикални линии /табл. I, 6/.

7. Две двойки прави, успоредни, хоризонтални линии, като към последната са нанесени вертикално редувавши се спончета от успоредни прави или вълнисти линии /табл. I, 7/.

8. Една широка, права, хоризонтална линия, нанесена по горната част на перваза и под нея врязани равнобедрени триъгълници, запълнени с мрежа от ситни ромбове /табл. I, 8/.

9. Три успоредни, прави, хоризонтални линии, нанесени по горната част на перваза, а под тях свободно изпълнени неправилни елипси и около тях извити линии /табл. I, 9/.

10. Три прави, успоредни, хоризонтални линии по горната част на перваза, като между втората и третата отгоре надолу е гравиран "повлек", а пространството извън него е защриховано със ситна ромбовидна мрежа /табл. I, 10/.

11. Четири прави, успоредни, хоризонтални линии, горните три от които са близо една до друга, а четвъртата е ниско долу /табл. I, 11/.

12. Пет прави, успоредни, хоризонтални линии, горните три от които са нанесени на равни разстояния една от друга, а по-следните две са отделени в долната част на перваза /табл. I, 12/.

13. Шест прави, успоредни, хоризонтални линии, от които вътрешните четири са по двойки, а между тях има вълниста, хоризонтална, надебелена линия /табл. I, 13/.

14. Три двойки прави, успоредни, хоризонтални линии, а между горните две двойки има дъги, оширени при долнния край /табл. I, 14/.

15. Пет прави, успоредни, хоризонтални линии, групирани горе три, а по средата на перваза две и под тях гравирана трилистна палмета /табл. I, 15/.

16. Две прави, успоредни, хоризонтални линии по горната част на перваза, а под тях наклонени наляво и надясно къси, прави, успоредни линии /табл. I, 16/.

17. Седем прави, успоредни, тесни, хоризонтални линии по горната част на перваза и под тях равнобедрен триъгълник с прав ъгъл при върха и прави, успоредни, вертикални линии /табл. I, 17/.

18. Три прави, успоредни, хоризонтални линии по горната част на перваза и под тях орнамент, подобен на цветът на лале /табл. I, 18/.

19. Една права линия горе и под нея полуелипси, вътре с къси шрихи /табл. I, 19/.

20. Четири прави, успоредни, хоризонтални линии, групирани по двойки, съответно горе и долу на перваза, а между тях равнобедрени триъгълници, допрени с върховете си /табл. I, 20/.

21. Три прави, успоредни, хоризонтални линии, едната горе, а двете по средата на перваза /табл. I, 21/.

22. Седем прави, успоредни, хоризонтални линии, горните 4 на равни разстояния една от друга. Между петата и шестата е заштрихована мрежа от малки ромбове. Най-долната линия е най-широва /табл. I, 22/.

23. Четири тесни, прави, успоредни, хоризонтални линии. Между първата и втората и между нея и третата има по една силно вълниста линия /табл. I, 23/.

24. Шест прави, успоредни, хоризонтални линии, групирани по две /табл. I, 24/.

25. Една права линия, нанесена по горната част на перваза а под нея къси дъги /табл. I, 25/.

26. Четири прави, успоредни, хоризонтални линии по горната и три по долната част на перваза, а между тях вертикални спончета от прави и дъговидно извити линии /табл. I, 26/.

27. Две прави, успоредни, хоризонтални линии на горната част на перваза, а под тях фуниевиден орнамент, запълен с лулички и наклонени прави, успоредни линии /табл. I, 27/.

28. Две успоредни, прави, хоризонтални линии по горната част на перваза, а под тях елипса и цят на лале /табл. I, 28/.

29. Една права линия по горната част на перваза, а под нея две концентрични окръжности, като във вътрешната е гравирана шестлистна розета /табл. I, 29/.

30. Две прави, успоредни, хоризонтални линии по горната част на перваза и две хоризонтални редици от точки /табл. I, 30/.

От посочените горе комбинации се вижда, че понякога линеарните орнаменти са съчетавани с триъгълници или ромбове или с растителни орнаменти. Почти винаги линеарните орнаменти са по горната част на перваза, а геометричните фигури или растителните орнаменти са по долната.

Посочените съчетания търновските гравьори практикуват при съдове, чийто перваз е разграничен от стената, докато при паници, на които устието не е отделено от стената, орнаменти не са правени.

По стените линеарните орнаменти са рядко срещани и почти винаги са в съчетания с геометрични или растителни фигури. Там преобладават извитите линии /табл. II, 1-27/. При повечето

от съдовете орнаментите са хоризонтално подредени, като поясите са рамкирани с по една или две прави, хоризонтални линии, а вътре са вплитани различни геометрични или растителни орнаменти /табл. 11, 15, 16, 18, 23 и 26/. Оригинален орнамент е представен на табл. 11, 14-широкостенна буква Г и пред нея ромбовидна мрежа.

Към края на XII и началото на XIII в. в Търновград са правени разлати съдове, украсявани по горната част с вертикално нанесени спончета от прави или дъговидни линии. Спончетата са ограничени отгоре и отдолу с по една или две прави, хоризонтални линии. Това съчетание е практикувано при съдове с монохромна украса. Тези търновски художествено изработени глинени съдове приличат, както посочва С. Георгиева,¹⁴ на ранните сграфито съдове, създавани във Византия през XI-XII в.

Най-рядко търновските керамици прилагат гравирани линеарни орнаменти върху дъното на разлати съдове. Обикновено това са прави или лъкатушни линии, които минават през цялото дъно. На някои дъна са гравирани дъговидно извити линии и мрежа от прави, успоредни наклонени наляво или надясно линии.

Върху дъната преобладават геометричните фигури в съчетание с растителни орнаменти /табл. III, 1-27/. Най-често са гравирани окръжности. Те разделят дъното от стената на съда. Някои дъна са оградени с по две или три окръжности.

С една или две окръжности е отделена стената от перваза. Единичната окръжност обикновено е по-ширака. Има дъна изцяло запълнени с концентрични окръжности. Други са защрихованы с ромбовидна мрежа /табл. III, 15-17/. Често срещани са дъна с гравирана розета. Оригинално е украсен един съд от терасата, източно от патриаршията, чиято стена е опасана с хоризонтална редица от малки кръгове. Друг съд, от обект XXII на Царевец, е изцяло запълнен с подобни окръжности, наредени в хоризонтални пояси /обр. 2/. Всяко кръгче е разделено на 4 равни части от два перпендикулярни диаметъра, а всяка четвъртинка е точкувана.

Ромбове и квадрати са получавани при гравиране на успоредни прави линии, пресичащи се под остър или прав ъгъл, но понякога се срещат и самостоятелно, нанесени предимно по разлати блюда. Ромбове се срещат и върху дъна и в повечето случаи са шахматно защрихованы или почернени чрез отнемане на

¹⁴ Георгиева, С. Цит. съч., с. 58.

ангобата. Някои квадрати и ромбове са центрирани с точка. По периферията на дъното на някои съдове има половинки от ромбове. Такива има и по периферията на стената, но рядко. От върха на някои ромбове по дъното излизат растителни орнаменти, които преминават и върху съда.

Съдове с гравирани окръжности са известни от крепостта "Баба Вида",¹⁵ Преслав,¹⁶ както и от други места.¹⁷

Цели съдове и фрагменти с гравирани квадрати и ромбове са намерени в Шуменската крепост¹⁸ и Мадара¹⁹, както и на някои обекти в Северна Добруджа²⁰, сега в територията на СР Румъния.

С квадрати и правоъгълници търновските гравьори украсяват понякога стените на разлати съдове. Хоризонталните линии на правоъгълниците поради кръглата форма на съда са леко извити.

Елипси и полуелипси са гравирани като фриз между перваза и стената или само по перваза, като при повечето случаи са съчетани с други линеарни орнаменти или с геометрични фигури. Рядко полуелипси са гравирани по цялата повърхнина на паници, така че съдът като цяло да прилича на разцъфнал цвет.

¹⁵ Михайлов, Ст. Археологически проучвания в крепостта "Баба Вида" във Видин. - Археология, III, 1961, кн.3, с.5, обр.6.

¹⁶ Чангова, Й. Към проучването на..., с.26, обр.1,1 и 2.

¹⁷ Антонова, В. Археологически проучвания в Шуменски окръг.-ГМСИБ, I, 1975, с.28-29, обр.15; Димова, В. Червен. Пътеводител, С., 1970, с.58, обр.1; Аладжов, Д. Крепостта при с. Минерални бани, Хасковски окръг. Хс., 1974, с.18; Чангова, Й. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. С., 1972, с.67, обр.52,2; Мирчев, М. и др. Цит. съч., с.78,обр. 57; Станчева, М. Цит. съч., с.192, табл.VIII, 57 и 67.

¹⁸ Антонова, В. Археологически проучвания..., с.28, обр. 15; Новооткрити църкви в Шуменската крепост, с.3 и сл.,табл. VIII.

¹⁹ Попов, Р. Материалы от разкопките през 1934/1935 г.,с. 51, обр.74, в, г и табл.VIII б.

²⁰ Необнародвани материали на П.Дякону и С.Баракса от Пъкуюл луй соаре и Ени-сала.

съд е намерен в царския дворец²¹ и от обект XXII на Царевец.²²

С квадрати и правоъгълници търновските майстори украсяват и стените на някои блюда. Сравнително рядко те използват триъгълниците. Някои от тях са защриховани с линии или с мрежа. Интересно е орнаментиран един съд от двореца.²³ По горната му част са гравирани равнобедрени триъгълници, опрени с основата си до окръжност, при което съдът прилича на зъбчато колело. Подобно орнаментиран съд е известен от София, но при него зъбите са по-заоблени.²⁴ Много рядко срещаме триъгълници по дъното, и то като елементи на по-сложна композиция.

Към тази група отнасяме и плетеницата. Тя е често срещана по материалите в града. Гравирана е по периферията на блюда и паници. Търновската плетеница е двойна, ъглова или с окръглени ленти. При някои съдове е отнемана ангобата от пространствата между приплетените ленти, с което плетеницата изглежда релефна.

Плетеница е гравирана и върху горната част на стената на някои блюда, като лентите са плетени около някаква основа, нещо оригинално за голямата колекция от художествено изработени глинени съдове от сграда № 14 на обект XXII на хълма Царевец /обр.3/.

По дъното плетеницата е по-рядко срещана, като там обикновено се състои от няколко приплетени ленти, с които се оформя цвят или шестолъчка.

Керамични фрагменти с гравирана по тях плетеница са известни от много места в страната.²⁵ Плетеница се среща и по

²¹ Георгиева, С. Цит. съч., с.70, обр.IV.

²² Необнародвани материали на автора.

²³ Георгиева, С. Цит. съч., с.76, обр.X.

²⁴ Станчева, М. Цит съч., с.191, табл.VII, 56.

²⁵ Мирчев, М., Тончева, Г., И.Димитров, -Бизоне-Карвуна, с.81, табл.XI, 6, 7; с.87, обр. 60; Миятев, Кр. Керамични фрагменти от Месемврия. с.353, обр. 221; Разкопките в Преслав през 1930 г. - ГНМ, V, 1926-1931, с.214, обр.121.

съдове от някои обекти в Южна Румъния²⁶, Херсонес²⁷, Грузия²⁸ и Византия.²⁹

По някои сграфито изработени съдове са гравирани кръстове от ивици с прости или завити краища. Този орнамент е представян предимно върху дъното. Кръст е представен и чрез четирилистна /детелина/ розета или със стебла на дървета. Съдове и фрагменти с гравирани кръстовидни орнаменти са намерени в крепостта при село Минерални бани, Хасковски окръг,³⁰ в църкva № 5 на Шуменската крепост³¹ и на други места в страната.³²

Към тази група орнаменти отнасяме и гравирана на дъното шестолъчка. Понякога лъчите ѝ са с отнета ангоба. Този орнамент може да се свърже с еврейския етнически елемент в столицата. Дъно с гравирана шестолъчка е известно и от Мадара.³³

Масовият материал от сграфито керамика, събран от досегашните археологически разкопки на различните обекти в чертите на Търновград, показва значително разнообразие от комбинации между линеарни и геометрични орнаменти с растителни и зооморфни.

²⁶ Константинеску, Н. Исследования в селе Коконь и вопрос о деревне в Влахии в XIV и XV вв. - Дачия, VI, 1962, с. 348, обр. 7, 2 и 3. Diaconu, P. Săpăturiel de la Pacuiul - lui Soare. - MCA, VI, 1959, tabl. 10, 7.

²⁷ Якобсон, А. Л. Средневековый Херсонес. Табл.XVI, 6.

²⁸ Майсурадзе, З. Чит. съч., с.34.

²⁹ Riche, T. Bysantine glased Pottery, Ohford, 1930, t. III, 4.

³⁰ Аладжов, Л. Чит.съч., с.18.

³¹ Антонова, В. Църква № 5 в Шуменската крепост... с.42 и сл., обр. 8, 2.

³² Георгиева, С., В.Лимова. Църква № 2 в средновековния град Червен.-ИАИ, XXVI, 1963, с.83, обр.17; Георгиева, С., Н.Гиздова. Средновековната крепост Цепина. - ИАИ, XXIX, 1966, с.51, обр. 13.

³³ Миятев, Кр. Художествена керамика. - Сб. Мадара, 1, с., 1934, с. 220, табл. 1,6.

Цели или фрагментирани художествено изработени глинени съдове освен на различни места в Търновград са намерени и на други места из страната,³⁴ както и в някои обекти в югоизточните райони на СР Румъния,³⁵ в Херсонес³⁶ и от Византия.³⁷

2. Растителни орнаменти

По разпространение при търновската художествена битова керамика те са на второ място след линеарните и геометричните. По устията те се срещат рядко и са около 3,2% от общия брой на украсените керамични фрагменти от устия. По стените са 5,8%, а при дъната, където са най-често практикувани, са над 9%. Растителните орнаменти търновските средновековни грънчари гравират опростено, стилизирано, понякога дори схематизирано. Рядко се срещат цели растения. Обикновено са използвани отделни листа, клончета, цветове, плодове или стебла. Гравирани са по разлати съдове-блюда и паниши.

Към растителните орнаменти отнасяме мотива развод или повлек. Той има една основна, вълниста линия-стебло, от извиците на която на двете страни в срещуположни посоки се разклоняват палмети, полупалмети, лозов лист или ластун.

По периферията, стената или около дъното повлекът е непрекъснат фриз, ограден с по една или две окръжности /обр.4/.

³⁴ Георгиева, С. В. Димова. Цит. съч., с. 82, обр.17; Чангова, Й. Разкопки в Ловешката крепост. - Археология, VIII, 1966, кн.2, с.35 и сл.; Антонова, В. Археологически проучвания в Шуменски окръг. с.28 и сл.; Мирчев, М., Тончева, Г., Димитров, И. Цит. съч., с.78; Станчева, М. Цит. съч., с. 188 и сл. и посочените там образци; Попов, А. Старопланинската укрепителна система за защитата на средновековния Търновград. - ИМОТ, V, 19/2, с.73, обр.10, 11; с.100, обр. '57; Чангова, Й. Към проучването на сграфито керамиката в България, с.26, обр.1 и др.

³⁵ Необнародвани материали от Ени-сала, Зимница, Куртеа де Аржеш във фонда на АИ в Букуреш, предоставени ми от П. Плякону, на когото благодаря.

³⁶ Якобсон, А. Л. Средневековый Херсонес, с.168.

³⁷ Riche, T. - Op. cit. t.III, 4.

Рядко търновци разполагат развода в радиални ивици, при което вътрешната повърхнина на съла е разделена на четири, шест или осем равни части.

Повлекът не е откритие на средновековните търновски керамици. Той е познат още в античността. Съществена отлика на търновския от античния /классический/ повлек е непрекъснатостта на мотива, повтаряща се по един и същ начин при множество екземпляри от града.³⁸

Повлекът е често срещан по съдове и фрагменти от почти всички проучвани чрез разкопки средновековни селища и крепости в страната,³⁹ но търновският е старательно гравиран. Затова С. Георгиева с основание смята, че съдове, украсени с добре моделиран мотив развод, са създавани в Търновград и по търновски път са разнасяни из страната.⁴⁰

Фрагменти с грижливо изработен повлек са намерени при разкопки в София, като за тях М. Станчева посочва, че грижливата им групировка не е характерна за останалата софийска художествена битова керамика.⁴¹

Мотивът развод /повлек/ се среща и по художествено изра-

³⁸ Георгиева, С. Керамиката от двореца, с. 87 и посочените образци; Ангелов, Н. Средновековен некропол в Търново, с. 31, обр. 13; Ангелов, Н., Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения..., с. 62, обр. 7; Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост..., с.25, обр. 10; Средновековен квартал на хълма Момина крепост..., с.39, обр. 8. Среща се така също по останалите необнародвани обекти в града.

³⁹ Попов, Р. Материали от разкопките в Голямата пещера през 1934-35 г., с.51, обр.75; Георгиева, С., В. Лимова. Замъкът в средновековния град Червен, с. 24, обр.25; Антонова, В. Археологически проучвания в Шуменски окръг, с.28, обр.15; Миатев, Кр. Керамични фрагменти от Месемврия, с.348, обр. 209; Чангова, Й. Средновековното селище над Севтополис..., с.68, обр. 54, 7 и др.

⁴⁰ Георгиева, С. Керамиката от двореца, с.91.

⁴¹ Станчева, М. Чит. съч., с.172.

ботени глинени съдове с гравирана украса от Херсонес⁴² и Константинопол.⁴³

Широко срещан по стграфито керамиката в Търновград растителен орнамент е розетата. Гравирана е предимно по дъното на блюда и паници /табл. III, 19-22/. Срещат се розети с 6, 8 и повече цветни листа. Оригинални за града са розетите с по пет или седем листа. Рядко срещани са четирилистни розети. Някои розети имат по-заострени, а други по-заоблени листа. При някои съдове розетата, гравирана на дъното, е единственият орнамент. Рядко, за по-добро изпъкване на листата на розетата е отнемана ангобата около нея или пък пространството около нея е защриховано със ситна мрежа. Някои листа на розета имат при по-широкия си край по едно по-голямо или по-малко, кръгло или елипсовидно петно, получено чрез отнемане на ангобата. Обикновено розетата, гравирана върху дъното, е оградена с една или две окръжности. При повечето случаи листата на розетата са грижливо гравирани, което е характерен белег за работата на търновските керамици от XIII-XIV в. Като допълнителна украса по някои листа на розети са полагани петна от зелена или жълтозелена глеч.

Съвсем рядко розета е гравирана върху стената на силио разлати съдове. Там тя е представена като медальон, рамкирана от една или две окръжности, като ангобата на пространството между листата на розетата и окръжността е отнета, за да се получи известна релефност на листата.

Розетата като декоративен мотив е известна още в античността. Съдове с гравирани розети са намирани на много места из страната.⁴⁴

⁴² Якобсон, А.Л. Средневековый Херсонес, табл. XXI; Маркова, Т. И. Поливная керамика Таманского городища. - Керамика и стекло древней Тмуторокани. М., 1963, с.83, обр. 3; Шелковников, Б.А. Поливная керамика Саркела-Белой Вежи. - Труды Волго-Донской археологической экспедиции, II, 1959, с.282-283.

⁴³ Riche, T. Op. cit., t.II, III.

⁴⁴ Антонова, В. Новооткрыти църкви в Шуменската крепост, с.24, табл. VIII, 8 и 11; Станчева, М. Чит. съч., табл. IV, 15; Георгиева, С., Н. Гизлова. Чит. съч., с.49, обр.11; Георгиева, С., В. Димова, Замъкът в средновековния град Червен,

Върху някои съдове са гравирани отделни листа на дървета /обр.5/. Те са редени венцеобразно, с дръжката към лъното и с върха към периферията. Това радиално разполагане напомня за действителното положение на листата по клоните. С тънки линии са показани жилките на някои едри листа. Срещат се листа, запълвани с къси щрихи. По някои керамични фрагменти са гравирани листо, плод и клонче, като листата са обрнати нагоре, а плодовете надолу. Обикновено плодовете са защриховани със ситна мрежа или само с прости, успоредни линии /обр.6/. При едновременно представяне на клонче, с листа или плодове, невинаги е спазена пропорционалността между тях. Някои клончета са показани дори по-малки от отделно листо. И тук зелените петна, нанесени върху някои листа, приближават орнамента към действителността.

По периферията на един голям съд от обект № 18 на хълма Царевец са гравирани двойни елипси, които могат да се приемат за сливи или бадеми.⁴⁵

Интересен плод е гравиран на дъното на сграфито паница от царския дворец. С. Георгиева го определя като плод на нар.⁴⁶ Вътрешната му повърхнина е защрихована с мрежа, като по средата са нанесени две петна от зелена и петна от жълта глеч. Този плод е необичаен за района на града по онова време. Това изображение засега е единствено у нас, поради което авторката го приема като чуждо влияние.⁴⁷

Върху някои изцяло запазени или възстановени сграфито съдове от града са гравирани стебла на широколистни дървета /обр. 7/. Те имат по няколко разклонения и излизат от една окръжност, като са радиално разположени по цялата лицева повърхнина на съда.

Интересни и оригинални засега са гравираните по сграфито съдове от голямата колекция от обект № 22 на Царевец елхови

с.25, обр. 27; Миятев, Кр. Керамични фрагменти от Месемврия, с.351, обр. 216; Чантрова, Й. Разкопки на Ловешката крепост, с. 35; обр. 5 и др.

⁴⁵ Необнародвани материали на автора.

⁴⁶ Георгиева, С. Керамиката от двореца, с. 110, табл.XXII.

⁴⁷ Пак там, с. 102.

стебла /обр.8/. Елхата и другите иглолистни дървета не са характерни за средновековната флора на района на Търновград, както и за страната. Вероятно те са наблюдавани от майстор-декоратора някъде и са пресъздадени сравнително вярно върху глинени съдове. Елховото стебло започва от едната страна на разлатия съд и стига до другия му край, като отгоре е прекъснато, с което е подчертано, че то е много високо.

Стеблата на дърветата са схематично представени, но не са уеднаквени и шаблонизирани, което подсказва творчество в работата на търновските майстор-декоратори на глинени съдове, работили през XIII-XIV в.

Сграфито съдове и фрагменти с растителни орнаменти са известни и от други места в страната⁴⁸ и чужбина.⁴⁹ Те показват значителна прилика с търновските, което е показателно за икономическите връзки на Търновград с различните райони на държавата и с други съседни страни.

3. Изображения на птици и животни

Върху множество съдове или фрагменти, намирани при разкопки по различни обекти в Търновград, личат гравирани изображения на птици или животни. Най-често срещани са птиците. Представени върху дъното, заградени с една или две окръжности или върху цялата вътрешна повърхнина на съда /обр.9/. По стена на птици се срещат по-рядко, като са представени в медальони, съчетани с други орнаменти.

Търновските гравюри представляват птицата пред или зад клонче или листо, в положение преди излитане или кацане, с разпредени или събрани крила.

⁴⁸ Чангова, Й. Към проучването на сграфито керамиката..., с.26; Миятев, Кр. Керамични фрагменти..., с.348, обр.208-211; Станчева, М. Цит. съч., табл.II, 2; Антонова, В. Новооткрити църкви в Шуменски окръг, с.24, табл.VIII и IX; Мирчев, М., Тончева, Г., Й. Димитров. Цит.съч., с.83, табл. 12, с.87, обр. 60, с. 84, табл.XIII; Попов, Р. Цит. съч., с.48, обр. 71, 72 и др.

⁴⁹ Дякону, П. Крепость X-XV вв. в Пэкуюл луй Соаре в свете археологических исследований. - Дачия, V, 1961, с. 500, обр. 11.

По масовия керамичен материал най-често срещана птица е гълъбът. Обикновено той е показан със свити крила. Някои гълъби имат изпъната шия и високо вдигната глава, което положение предава известна раздвиженост на фигуранта. Рядко гълъб е показван в положение на летеж. Гравираният върху дъното гълъб понякога е заобиколен от фриз от линеарни или геометрични орнаменти.

Съдове с гравиран гълъб са намерени в царския дворец⁵⁰ и на други места по хълма Царевец и извън него.⁵¹

Сравнително по-рядко върху художествено изработени глинени съдове е гравиран орел /обр.9/. При него крилата винаги са разперени, опашката също, а ноктите на краката са извити и остри. Човката е лебела, къса и извита надолу и назад. Перата на тялото са предадени с къси щрихи, а тези по крилата и опашката с дълги, прави линии, с точки или къси чертички между тях. Окото е добре оформено чрез две кръгчета – вътрешно, направено чрез отнемане на антюбата, и външно, по-голямо, чрез очертаване. Понякога върху главата на орела са представени два къси, извити рога.⁵² Орелът почти винаги заема изцяло вътрешната повърхнина на съда. В нито един случай в съседство с орел не е гравирано клонче или листо.

По някои сграфито фрагменти са гравирани птици с дълга шия, които С. Георгиева определя като патици.⁵³ Патици са гравирани върху един съд от обект № 22 на Царевец. Те са наречени венцеобразно, в една редица, по цялата долната част на разлатия съл. Гравьорът е пресъздал анатомически вярно патиците, и то в подходяща поза и среда.⁵⁴

⁵⁰ Георгиева, С. Цит. съч., с.104 и сл., обр.71-73.

⁵¹ Овчаров, Т. Средновековна битова керамика от терасата източно от патриаршията. – Аспирантски сборник на ВТУ "Кирил и Методий". В. Търново, 1970, кн.V, св.2, с.20, обр.11; Николова, Я., Н. Ангелов. Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост, с.25, обр. 10.

⁵² Георгиева, С. Цит.съч., с.110, табл.XXVIII.

⁵³ Так там, с.108.

⁵⁴ Необнародвани материали на автора.

На един фрагмент от двореца на българските царе личи гравирана птица с дълга, разперена опашка и малко тяло; прилична на папагал.⁵⁵

По материали от двореца са известни още изображения на сокол, врабче и някои други, схематично представени птици.⁵⁶

Прави впечатление, че птиците, гравирани по глинени съдове от Търновград, са показани анатомически вярно, така че се различават по вид с най-характерните им белези, често пъти в подходяща среда /върху или пред клонче/.

Честото представяне на гъльба по художествено изработени глинени съдове в града ни дава основание да смятаме, че още тогава той е приеман като символ на спокойния, свободен и щастлив живот. В подкрепа на това предположение е и фактът, че понякога гъльбът е показван с клонче в човката, така както и днес рисуваме гъльба на мира.⁵⁷

Като орнамент при гравираната украса търновските грънчари използват и птичето крило. То е представяно самостоятелно или в съчетания с други орнаменти. Обикновено е разперено, с дълги пера.

Изображения на птици в хералдична поза не са характерни за керамиката от града. Върху някои фрагменти личат птици с разперени крила, за които някои изследвачи приемат, че са в хералдична поза. В същност всяка птица с разперени крила следва да се показва симетрично. Върху един фрагмент от двореца има гравирани две птици в хералдична поза около първото на живота.⁵⁸

Съдове и фрагменти с гравирани птици са известни от много места в страната и чужбина.⁵⁹

⁵⁵ Георгиева, С. Цит. съч., с.107, обр.73, 10.

⁵⁶ Пак там, с. 108, обр.74, 1-5.

⁵⁷ Пак там, с.104.

⁵⁸ Пак там, с.114, обр.78, 1.

⁵⁹ Станчева, М. Цит.съч., с.177, табл.VI; Чангова, Й.

Към проучването на сграфито керамиката..., с.32, обр.5 а; Димова, В. Червен. Пътеводител, на корицата; Миятев, Кр. Керамични фрагменти от Месемврия, с.354, обр. 222; Мирчев, М. Г. Тончева, И. Димитров. Цит.съч., с.87, обр.61; Попов, Ат. Старопланинската укрепителна система за защитата на среднове-

Сравнително по-рядко търновските средновековни керамици гравират като орнамент по художествената битова керамика животни. Те са представени също анатомически вярно. Наред с реално съществуващите са гравирани и митологични животни. Прави впечатление, че някои от животните са представени в подходяща среда. Рибите са във вода, представена чрез къси, вълнисти, хоризонтални линии.⁶⁰ Лъвовете са сред буйна тревиста растителност, показана с черти и петна от зелена глеч. Обикновено лъвската фигура е гравирана върху цялата вътрешна повърхнина на по-разлати съдове. С прецизна изработка се отличава лъвът, гравиран върху паница от двореца.⁶¹ Представен е в спокойна поза, в ход наляво. Предният му десен крак е вдигнат и изнесен напред. Опашката също е повдигната. Особено старательно е моделирана предната половина на тялото. Космите по тялото и краката са показвани с малки кръгчета, а по долната част на краката чрез цялостно отнемане на ангобата.

Лъвски гравирани изображения са известни от Червен⁶² и от с. Кулата, Благоевградски окръг,⁶³ но те се отличават по вида и начина на изпълнението от търновските. От последните личи работата на сигурна гравьорска ръка.

Сравнително рядко срещани са изображенията на риби, кон, куче и други животни. Риби са гравирани върху фрагмент от разлат съд-блюдо, намерен на терасата източно от патриаршията.⁶⁴ Главата на рыбата е отделена от тялото с две дъги, а люспите са представени с къси, хоризонтални щрихи. Перката на опашката е разчертана с дълги, прави линии, накрая заоблени. Рибите

ковния Търновград, с. 75, обр.12; Barhea, J. si colaboratori, Săntierul archeologic Giurgiu. - Materiale și cercetare archeologic, vol.IV, 1959, p. 223, gig. 13, 1.

⁶⁰ Овчаров, Т. Цит. съч., с.21, обр.12.

⁶¹ Георгиева, С. Керамиката от двореца, с.119, табл.XXXI.

⁶² Георгиева, С., В. Лимова. Средновековният град..., с. 312.

⁶³ Вж. лицевата корица на сп. Археология, 1964, кн.2.

⁶⁴ Овчаров, Т. Цит. съч., с. 21, обр. 12.

са наредени по периферията на съда, а между тях, с вълнисти, хоризонтални линии е показана водата. Очевидно е, че този поднос е използван за сервиране на риба.

Върху съд от двореца е гравиран кон, чието тяло е издължено.⁶⁵ Животното е представено в ход наляво. Заело е цялата вътрешна повърхнина на съда. Долу е показана трева. Очевидно е, че конят се разхожда по някаква поляна. Космите на тялото му са представени с къси щрихи, а на гривата - с по-дълги - черти.

Задна част на конска фигура личи върху недовършен сграфито фрагмент от терасата източно от патриаршията.⁶⁶

От царския дворец са обнародвани керамични фрагменти с гравирано магаре, котка с котенце и куче.⁶⁷ Тях С. Георгиева смята вносни.

Върху един фрагмент от терасата източно от патриаршията личи частично гравирано изображение на петел, кацнал върху кола, от която се вижда само едното колело.⁶⁸ И тук личи стремежът на декоратора да покаже животното в подходяща обстановка.

Втора група животни, гравирани от търновските майстори по художествено изработени глинени съдове, са митичните. Те са по-рядко срещани в града.

От царския дворец е възстановен глинен съд, върху който е гравирано животно с две тела и една глава.⁶⁹ Двете му опашки са високо вдигнати нагоре, симетрично една до друга. Долу, между телата има разклонено дърво, с едри елипсовидни плодове, запълнени с мрежест орнамент. Украсата е подсилена с петна от зелена глеч.

Върху сграфито фрагмент от обект № 18 на Царевец личи частично запазено митично животно. На главата си то има два къси, извити рога.⁷⁰ Тялото му прилича на лъвско. Космите по

⁶⁵ Георгиева, С. Цит. съч., с. 119, обр.XXX.

⁶⁶ Необнародвани материали на автора.

⁶⁷ Георгиева, С. Цит. съч., с.127, обр.81.

⁶⁸ Овчаров, Т. Цит.съч., с.22, обр.13.

⁶⁹ Георгиева, С. Цит.съч., с.120, обр.XXXXIII

⁷⁰ Овчаров, Т. Цит.съч., с.21, обр. 12.

шията са предадени с дълги, свободно нанесени, прави линии, а тези по тялото - с къси щрихи. Краката са разтворени. Личи, че животното е представено в движение.

Глава на друго митично животно е запазена върху фрагмент от сграфито съд също от терасата източно от патриаршията.⁷¹ Шията му е издължена, а зад нея се вижда краят на вдигната нагоре опашка. На главата има два остри рога. Окото е голямо, елипсовидно. Носът завършва с остър връх.

Върху керамичен фрагмент от района на църквата "Св. четиридесет мъченици" има гравиран змей.⁷²

От направения преглед на намерените гравирани изображения на митични животни по глинени съдове от Търновград е видно, че те са ръжко срещани. Рядкост са те и за страната. Подобни са известни от Варна⁷³ и от долината на Средна Струма.⁷⁴

Гравираните от търновските керамици митични същества са плод на творческата им фантазия. Тях те са могли да наблюдават и по някои стенописни изображения в църквите.

4. Човешки изображения

В богатата номенклатура на декоративни орнаменти на търновските средновековни майстори-керамици, макар и рядко, се срещат и човешки изображения. Някои смятат, че търновските човешки изображения по керамиката са резултат от подражание на чужди образци.⁷⁵ Действително човешките фигури са небрежно гравирани, дори в някои случаи отделни части на тялото са условно предадени, но това според нас не е резултат от неспособност на гравьора, нито пък от това, че е заимствуван моделът. Това зависело от творческото виждане на декоратора - факт, който доказва, че създаването на художествена битова керамика

⁷¹ Необнародвани материали на автора.

⁷² Попов, А. Търновската "Велика Лавра". Велико Търново, 1979, с.10.

⁷³ Вж. Археологически музей Варна, Албум, с.82.

⁷⁴ Милчев, Ат. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - ГСУ, ФИФ, 1960, кн. 1, с.434, обр.36.

⁷⁵ Георгиева, С. Нит. съч., с.132.

в Търновград не е обикновено грънчарство, а вид приложно изкуство. Търновските майстори-гравьори не използват човешкото изображение само като орнамент, а влагат в него някакъв творчески замисъл, който ние сега със сигурност не можем да разгадаем. Малката използвана площ е наложила частичното представяне на човешката фигура и нейното условно изобразяване без оглед на пропорциите на човешкото тяло.

По различни фрагменти са гравирани войн, конник, клоун, няколко човешки фигури, хванати за ръка като на хоро, и други частично запазени човешки изображения.

Оригинално и интересно е изображението на войн върху сграфито фрагмент от терасата северно от патриаршията.⁷⁶ Представен е в цял ръст, насреща, облечен в плочеста ризница, с фестониран долн край, каквото са показани в някои миниатюри от Манасиевата хроника и Томичевия псалтир,⁷⁷ както и по стенописите в някои средновековни български църкви.⁷⁸ Дясната ръка на светеца е обхванала рамката на правоъгълен, издължен щит, а лявата държи копие с дълга дръжка. По иконографските черти и типа на изображението то има прилика с изображенията на светци-войни по някои църкви на хълма Трапезица⁷⁹, което доказва местния му произход.

Върху два фрагмента от терасата източно от патриаршията са гравирани схематично, в цял ръст, две човешки фигури, хванати за ръце.⁸⁰ Този съд, останал недовършен, тъй като не е положена глеч, доказва, че действително съдовете с гравирани човешки изображения са местно, търновско производство.

⁷⁶ Славчев, П. Образци на средновековното приложно изкуство. Велико Търново, бр. за 1975 г., с.5.

⁷⁷ Николова, Я. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическите материали. - Царевград Търнов, ч. II, С., 1974, с. 298.

⁷⁸ Манова, Е. Изображения на битови предмети в средновековните стенописи от Югозападна България като извор за проучване на материалната култура на средновековна България. - Ди-сертиация, С., 1960, с.195 и сл.

⁷⁹ Сега стенописите са унищожени.

⁸⁰ Необнародвани материали на автора.

Върху сграфито блюдо от обект № 22 на Царевец е гравиран конник⁸². Блюдото е натрошено и реставрирано частично, поради което изображението не е изцяло запазено /обр. 10/. Човекът е представен поста схематично. По-добре е моделирана главата, на която има островърха шапка с перо. На гърба се развива на метало. В дясната ръка той държи високо напред прът с две триъгълни знаменца на върха. Конят е показан с няколко изящно изтеглени извити линии. Запазена е само централната част от тялото му. Частично личи и главата с гривата. Видно е, че е показан конник, като ездачът е обърнал глава надясно, а конят върви напред. Подобни схематични изображения на конници има върху каменни блокове от крепостната стена на старите ни столици Плиска и Преслав и по тухли от средновековния Херсонес.

Липсата на подробности по облеклото на ездача и амуницията на коня не позволява неговото сигурно тълкуване. Възможно е това изображение да дава представа за един обобщен образ на български знаменосец или военачалник.

Интересно човешко изображение е запазено върху сграфито фрагмент от обект № 22 на Царевец. Представен е цирков артист /обр. 11/. Той има широка, раирана дреха. Очите са представени с по две кръгчета, устата с една хоризонтална черта, а носът с една извита линия. Главата е почти сферична, легко сплескана на една страна. Дългата коса е предадена с рядко нанесени, вълнисти линии. Около шията е увита змия, чиято глава е изнесена надясно, а опашката наляво. Запазената част е достатъчна, за да се разбере, че се касае до укротител на животни /земии/. Може би художникът е наблюдавал някъде цирков артист, чието занимание му е направило силно впечатление, та го е пресъздал върху глинения съд.

Върху един фрагмент от сграфито съд от обект № 22 на Царевец личат човешки крака, обути в цървули с остър връх.⁸³

Фрагменти с човешки изображения са известни още от Моми-

(81) Овчаров, Т. Средновековен магазин на Царевец.-Велико Търново, бр. за 1980, с. 6.

82 Якобсон, А. Л. Средневековый Херсонес, с. 126, табл. 3.

83 Необнародвани материали на автора.

⁸⁴ на крепост и от някои обекти по северозападната тераса на хълма Царевец.
⁸⁵

Човешки изображения върху художествено изработени глинени съдове са намерени и на други места из страната⁸⁶ и от чужбина.⁸⁷ В столицата Търновград човешките изображения са по-често срещани, отколкото на други места из страната. Те се отличават с известна схематичност, като същевременно са представени най-характерните части или атрибути на човешката фигура. Търновските гравюри представляват човека като част от дадена сцена, показана понякога чрез прибавянето само на една единствена фигура или орнамент. Това личи добре при цирковия артист. Това не е сам човек, човек-орнамент, а човек, който върши нещо.

По някои художествено изработени съдове и фрагменти от Търновград са гравирани подглазурни монограми и знаци. Подобни са обнародвани от двореца на българските царе,⁸⁸ от патриаршеския комплекс,⁸⁹ от терена край Лобната скала⁹⁰ и от някои други места в града.⁹¹ Необнародвани съдове и фрагменти с гравирани подглазурни знаци или монограми са измерени на терасата

⁸⁴ Николова, Я., Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост..., с.39, обр.8.

⁸⁵ Необнародвани материали на Д. Джонова и П.Славчев.

⁸⁶ Антонова, В. Археологически проучвания в Шуменски окръг, с.28, обр.15; Иванов, Й. Кюстендилският Хисарлик и неговите стариини.-ИБИД, VII, 1919-1920, с.110, табл.III, 1.

⁸⁷ Якобсон, А.Л. Цит.съч., с.95, обр.33, г; Slatineanu, B. Ceramica romaneasca. Bucuresti, 1935, tabl. b.

⁸⁸ Георгиева, С. Цит. съч., с.66 и сл., обр.49, 50, обр.1.

⁸⁹ Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. - Царевград Търнов, ч.III, 1980, с.149 и сл., обр. 151, 152, 153, 154 и 155.

⁹⁰ Алексиев, Й. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. - Търновска книжовна школа, 2, С., 1980, с. 443 и сл.

⁹¹ Попов, Ат. Надпис с името на Евтимий върху сграфито керамика. Борба, броят от 28 май 1978 г.; Николова, Я., Н. Ан-

източно от патриаршията⁹² и на други места по Царевец.⁹³

По досега известния керамичен материал от Търновград се срещат монограми на българските царе Георги Тертер /1279-1292/, Михаил Шишман /1323-1330/, Иван Александър /1331-1371/ и Иван Шишман /1371-1393/.⁹⁴ Срещат се още подглазурни монограми на царица Теодора - жена на Иван Александър⁹⁵ и на патриарх Теодосий.⁹⁶ Царските монограми имат известна прилика с тези от monetите и печатите на отделните царе.

Намерени са сграфито фрагменти с надписи за собственост и с молитвен текст,⁹⁷ както и с отделни букви или знаци.⁹⁸

Подглазурните знаци и монограми са изпълнявани чрез гравиране в бялата ангоба. Върху съдовете с гравирани знаци и монограми е напасана безцветна или едноцветна глеч. При повечето от тях знаците и монограмите са единствените гравирани орнаменти.

Ангелов. Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. - ИОМТ, кн.11, Ви, 1964, с.25, обр.11.

⁹² Обектът е проучван през периода 1969-1971 г. под научното ръководство на автора.

⁹³ Съдове и фрагменти с гравирани подглазурни монограми и знаци са събрани от обект № 18 и обект № 22 на Царевец, проучени от автора, както и от обектите, проучвани от Д.Лжонова, П.Славчев, Ат.Писарев, Хр. Нурков и пр. също на хълма Царевец.

⁹⁴ Алексиев, Й. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград, с.444 и сл.; Георгиева, С. Керамиката от дворца на българските царе, с.66 и сл.; Ангелов, Н. Чит.съч., с. 150 и сл.

⁹⁵ Георгиева, С. Чит.съч., с.69, обр.1.

⁹⁶ Ангелов, Н. Чит.съч., Вж. Георгиева, С. Чит.съч., с.67, обр.49, 3.

⁹⁷ Алексиев, Й. Чит.съч., с.447.

⁹⁸ Необнародвани материали на автора от терасата източно от патриаршията.

За значението на подглазурните знаци и монограми са изказани различни мнения.⁹⁹ Независимо от конкретното им предна-значение знаците, монограмите и надписите, гравирани върху художествено изработени глинени съдове, се възприемат и като украса на съдовете.

Гравираната украса по художествено изработените глинени съдове от Търновград се отличава с майсторско изпълнение. Ли-ниите са изтегляни от сигурна ръка. В повечето случаи орна-ментите са комбинирано употребени, но така, че някой вид ор-наменти да доминира над останалите. Гравираната украса, осо-бено когато е по-семпла, е подсилена с живописни ефекти, по-стигани чрез покриване на съда изцяло или на петна с цветни глечи.

Хронологически погледнато гравираната украса почти не се изменя. По-добре се разграничава създаваната в края на XII и началото на XIII в. линеарна орнаментация върху съдове, по-крити с безцветна глеч. Към средата на XIII в. гравираната украса е допълвана с цветни петна, а от средата на XIV в. на-ред с нея се практикува и рисувана украса.

II. РИСУВАНА УКРАСА

Рисуваната украса се среща сравнително рядко по масовия керамичен материал от Търновград. По терасата източно от пат-риаршията тя обхваща 3% от общото количество битова керамика с художествена изработка. В царския дворец, както посочва С. Георгиева, на рисуваната украса се падат 3-4%,¹⁰⁰ а по ня-кои обекти на северозападния склон на хълма Царевец е и под 3%.¹⁰¹ Рядко срещана е тя и по проучваните чрез разкопки обек-ти вън от Царевец.¹⁰²

Рисуваната украса в града е създавана вероятно от същите майстори, които изпълняват и гравираната. По някои съдове с рисувана украса са гравирани по една разделителна между дъно-

⁹⁹ Вж. инд. 94.

¹⁰⁰ Георгиева, С. Цит. съч., с. 142.

¹⁰¹ Обект № 22, проучен от автора и по други обекти.

¹⁰² Необнародвани материали на Я. Николова от църквата "Св. Димитър".

то и стената и между нея и перфаза окръжност. Стратиграфските наблюдения по терасата източно от патриаршията подкрепят предположението на Я. Николова, че рисуваната украса самостоятелно в града е практикувана от средата на XIV в.¹⁰³ Рисуваните орнаменти като допълнение към гравираната украса са практикувани много по-рано. М. Станчева отнася рисуваната украса към годините на османското робство,¹⁰⁴ а някои автори се въздържат да я датират и приемат, че е пренесена от Мала Азия или от Персия.¹⁰⁵ Предположението, че тя като по-лесно изпълнима е предназначена да задоволява нуждите на бедното градско население,¹⁰⁶ се оборва от факта, че в българския царски дворец този вид керамика е намерена в по-голямо количество, отколкото по другите градски квартали, където е живяло обикновено градско население. Действително през годините на османското владичество съдовете с рисувана украса са често срещани, но тази украса е значително променена и опростена с нови стилови белези. Тогава тя постепенно измества керамиката с гравираната украса.

Рисуваната украса по глинените съдове е изпълнявана с пепло или с четка. Рисувано е с разноцветни глечи върху засъхната бяла ангоба, а понякога и с ангоба, направо върху съда. При двата варианта отгоре е полагана безцветна глеч, след което се изпълнява второто изпечане при температура над 850°C.

Керамиците от Търновград използват при рисуваната украса най-често прави или извити ивици, окръжности, полуокръжности, дъги или свободно нанесени петна от различен калибър.

Рисуваната украса е практикувана по разлати съдове като блюда, паници, а също и върху чаши, кани и стомни. Първите са украсявани по вътрешната, а последните по външната повърхнина. Някои чаши и по-малки паници са украсени с рисувани орнаменти отвън и отвътре. Подобни орнаменти са нанасяни и по дръжката и чучура на кани и стомни. Петна от цветни глечи са

¹⁰³ Николова, Я. Средновековна рисувана керамика от В. Търново. - Трудове на ВПИ "Братя Кирил и Методий", 11, 1964-1965, с.37.

¹⁰⁴ Станчева, М. Чит. съч., с.188.

¹⁰⁵ Миятев, Кр. Художествена керамика, с.217.

¹⁰⁶ Якобсон, А.Л. Чит.съч., с.171.

нанасяни по малки паници и чаши и по дръжки на кани и стомни. Прави ивици от разноцветни глечи са правени предимно по перфаза на блюда и паници. Те са редувани цветово през една. По дъното на някои блюда, паници и чаши е рисувана спирала или само една или две окръжности. По широкия перфаз на някои блюда е рисуван мрежест орнамент, в който се очертават ромбовидни фигури, които не са еднакви.

Интересни и добре запазени са няколко канички с рисувана украса от гробове по южния склон на хълма Трапезица.¹⁰⁷

Търновската рисувана керамика, макар че не достига до съвършенството на фаянсовите произведения, се отличава преди всичко с колорита си. Тя има сдържана, без излишна претрупваност украса, по която, както посочва С. Георгиева, се доближава повече до византийската, отколкото до керамиката от Близкия Изток.¹⁰⁸ При рисуваната украса търновските грънчари не употребяват синя глеч, характерна за Източка. Не са използвани и бои, а само цветни глечи.

Може да се приеме, че чисто икономически причини налагат създаването и практикуването на рисуваната украса по глинените съдове, защото тя се явява като едно връщане в постиженията на търновските средновековни керамици. Нейното създаване и прилагане не може да се приеме като резултат от усъвършенствуването на керамичната традиция. Появата ѝ подкрепя мисълта за общото обединяване на българския народ в навечерието на падането на държавата ни под османска власт.

Художествено изработени глинени съдове с рисувана украса са известни още от средновековното селище над тракийския град Севтополис,¹⁰⁹ София,¹¹⁰ Мадара¹¹¹ и Карвuna,¹¹² както и от някои обекти в чужбина.¹¹³

¹⁰⁷ Николова, Я. Цит.съч., с.29 и сл. и посоч. литература.

¹⁰⁸ Георгиева, С. Цит.съч., с.142.

¹⁰⁹ Чантова, Й. Цит.съч., с.73.

¹¹⁰ Станчева, М. Цит.съч., с.186, табл.I.

¹¹¹ Миляев, Кр. Цит.съч., с.220, табл.III и IV.

¹¹² Мирчев, М., Тончева, Г., И. Димитров. Цит.съч.с.88.

¹¹³ Riche, T. - The pottery of bisantin and the islamic word. Caire, 1965, p.213.

III. УКРАСА С ЕДНОЦВЕТНА ГЛЕЧ

Някои от художествено изработените глинени съдове, намерени при археологически разкопки на различни места в града, според украсата си не принадлежат към посочените две групи. Те са украсени само с едноцветна глеч, нанесена върху изсушена та ангоба. От граната преобладават съдове, украсени със зелена глеч, нюансираща от светло до тъмнозелена. Срещат се и съдове със светложълта глеч. При тези съдове не е доказано второто изпичане. Технологическият погледнато обаче, то е необходимо, тъй като ако глечта се нанесе върху неизпечен съд, при печенето тя ще запуши порите на глината и водата, която се отделя при изпичането, ще разрушат глечта. Фрагменти от бракувани съдове добре очаглевят процеса на увреждането на глечта. Но съдовете, украсени с едноцветна глеч, не са повредени. Напротив, при тях глечта показва високо качество на изпичане. Следователно тези съдове са два пъти изпичани. Първото печене е след изсушаването на ангобата, а второто след полагането на едноцветната глеч, при по-висока температура, за да се остькли глечта.

Украсата с едноцветна глеч е практикувана по блюда, паници и чаши. Общо взето, съдове с подобна украса са сравнително малко в Търновград. Вероятно те са правени през втората половина на XIV в. по икономически съображения.

Съдове, украсени само с тъмнозелена глеч, са известни още от София, като М. Станчева ги отнася към годините на османското владичество.¹¹⁴ В Търново подобни съдове се намират в горната част на средновековния културен пласт, въз основа на което те следва да бъдат отнесени към края на XIV в. Те са по-разлати, с по-голям перфаз, разположен почти хоризонтално, с фестониран периферен ръб. Подобни съдове са намерени във Варна, като Ал. Кузев ги отнася категорично към времето на османското владичество.¹¹⁵ Тъмнозелената глеч по търновските съдове от XV в. е петниста и по-мътна, сравнена с глечта по съдовете от края на XIV в.

¹¹⁴ Станчева, М. Цит. съч., с. 181.

¹¹⁵ Кузев, А. Гричарница за глазирана керамика от 17 в. във Варна. - ИНМВ, XII, 1976, с. 132.

След направения анализ на украсата на художествената битова керамика от средновековно Търново могат да се направят някои обобщения и изводи.

Търновските керамици свързват украсата с формата и предназначението на съда. Украсяването на глинения съд те разглеждат като важен технологичен момент, без който не може да се получи завършеност на съда. Нейното изпълнение става в строго определен момент.

Те прилагат различни начини за украсяване на художествено изработени глинени съдове, често комбинирани. Те владеят през втората половина на XIV в. еднакво добре и гравираната, и рисуваната украса, но създават предимно съдове с гравирани орнаменти. Последните са показателни за развитието на керамичното дело в града през XIII-XIV в. Търновските гравьори познават и използват традиционните за тогавашния средиземноморски свят орнаменти, но прилагат и някои оригинални, характерни за тяхната работа. Растителните орнаменти са схематизирани. Птиците и животните са показани анатомически вярно, дори в подходяща среда. Човешките изображения също са схематични, но не са третирани само като орнамент, а с някакъв идеен замисъл. Масовият страфито керамичен материал доказва творческата работа на търновските грынчари. В същност следва да се изтъкне, че създателите на художествената битова керамика от Търновград не са обикновени грынчари, а майстори-творци, които с работата си се изявяват като художници-приложници. Те са специално подгответни, имат не само практически умения, но и известни теоретически познания. Създаваните подглазурни монограми и надписи доказват грамотността на гравьорите.

Изтъкнатите отлики на трите вида украса на търновската художествена битова керамика от тази от страната ни дават основание да предположим, че в средновековно Търново е съществувала специална керамична школа, която с основание следва да наричаме Търновска. Тази школа създава една значителна по обем и качество художествена битова керамика, основателно наречена преди години търновска.

Тази художествено изработена битова керамика се отличава съществено от вносната. Тя показва значителни прилики с художествената битова керамика от някои средновековни обекти в страната като Шумен, Червен, Ловеч и някои селища и крепости по южните склонове на Стара планина, които обясняваме с търновския обмен и с влиянието на търновската керамична традиция.

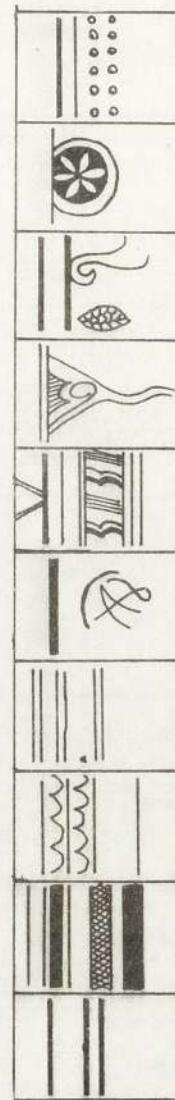
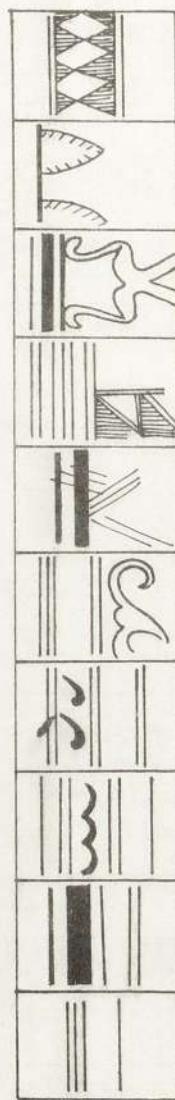
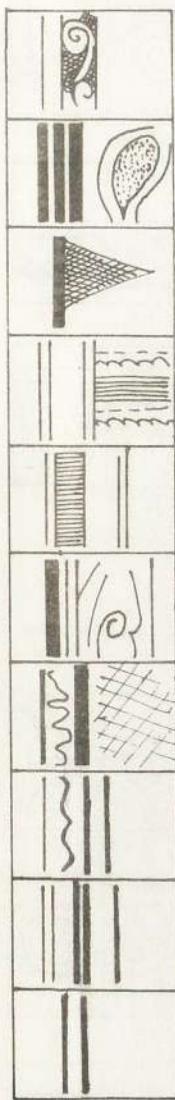

Табл. I. Съчетания на орнаменти при устия на сграфито съдове

Табл. II. Съчетания на орнаменти по стени на сграфито съдове

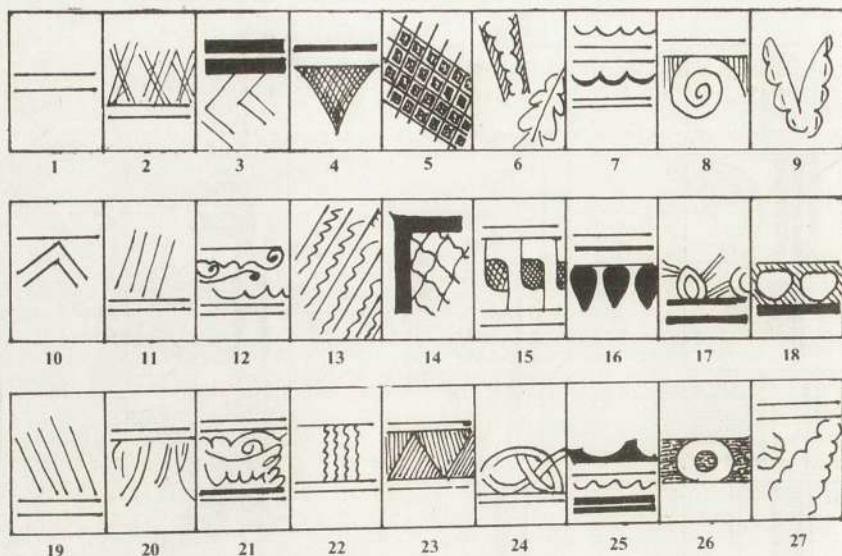
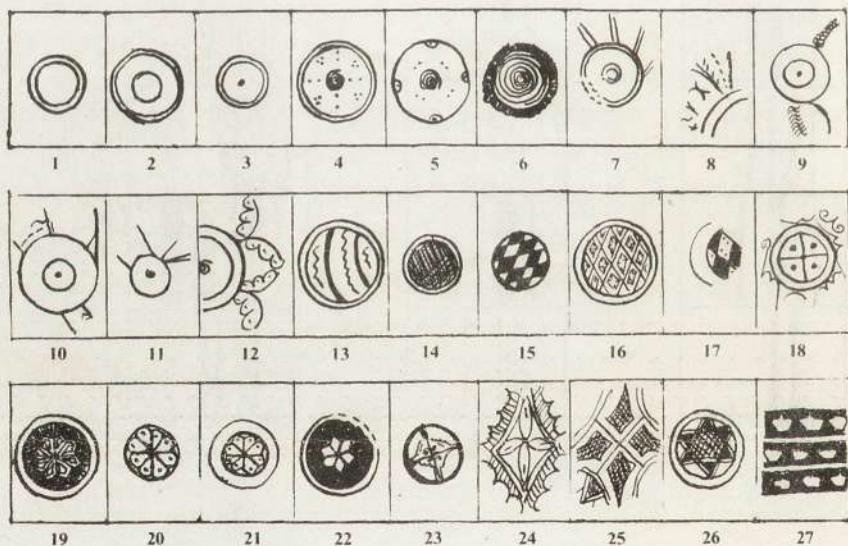
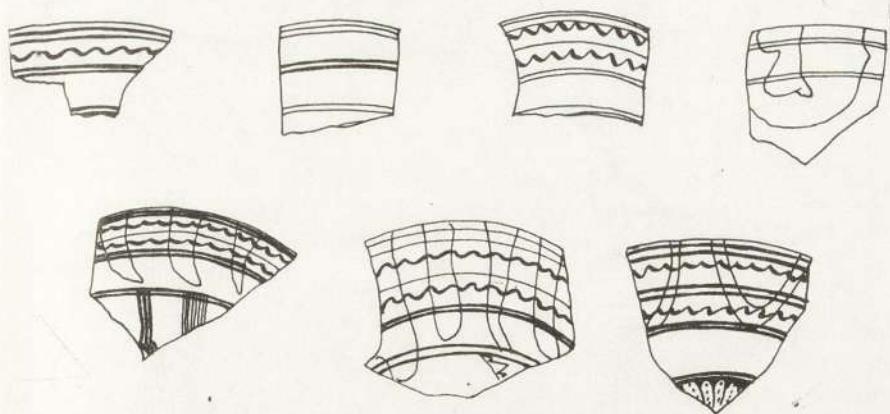
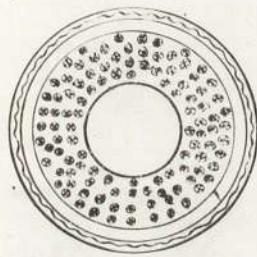

Табл. III. Съчетания на орнаменти по дъна на сграфито съдове

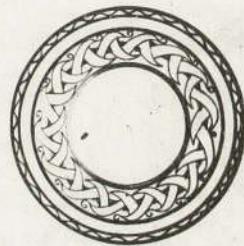

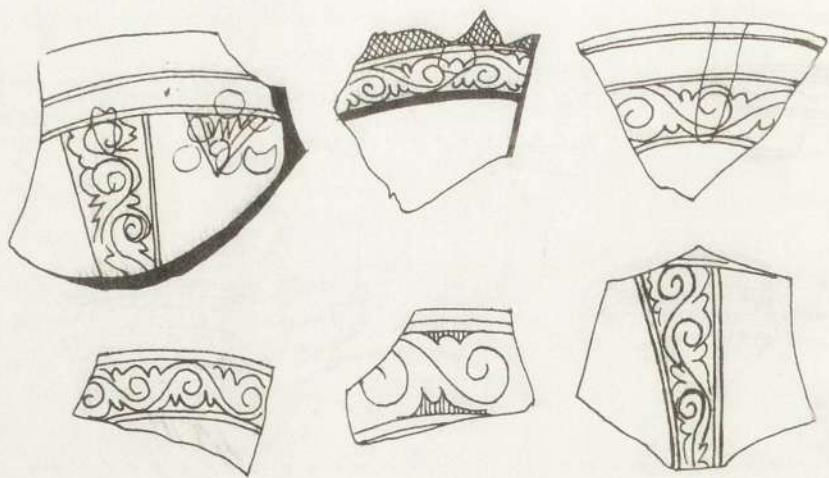
Обр. 1. Линеарни орнаменти върху фрагменти от сграфито съдове

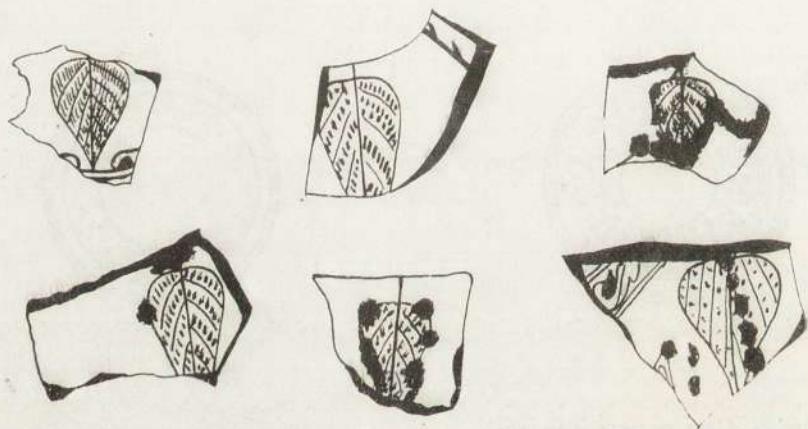
Обр.2. Съд с окръжности

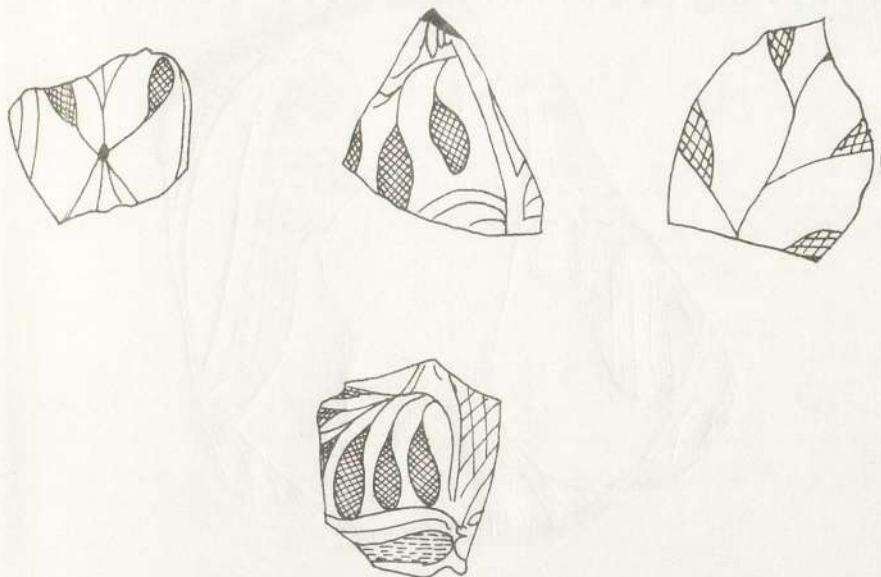
Обр.3. Съд с плетеница

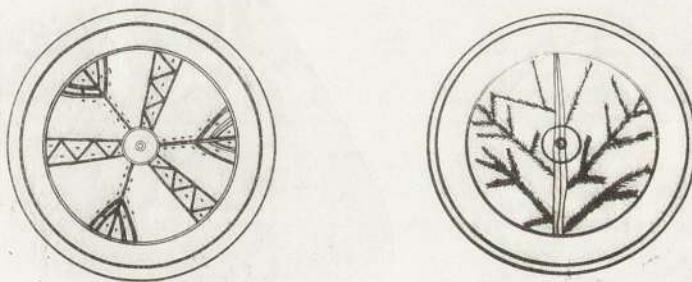
Обр. 4. Украса на сграфито съдове с повлек

Обр. 5. Листа като орнаменти по сграфито съдове

Обр.6. Плодове като орнаменти по сграфито съдове

Обр.7. Съд със стебла на дървета Обр.8. Блюдо с елхово стебло

Обр.9. Съд с изображение на орел

Обр.10. Блюдо с конник

Обр.11. Човешко изображение

УЗОРЫ НА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ БЫТОВОЙ КЕРАМИКЕ В ТЫРНОВГРАДЕ

Тодор Овчаров

Резюме

В результате продолжительных раскопок в разных частях средневекового Тырновграда собрано большое количество целых и фрагментарных сосудов, относящихся к группе художественной бытовой керамики. Большая часть этих находок все еще не опубликована.

В статье использованы опубликованные и неопубликованные материалы, найденные в некоторых местах города. В ней рассматривается вопрос об узорах на художественной бытовой керамике в Тырновграде /XII - XIV вв./.

По способу выполнения выделены три типа узоров: гравированный, рисованный и сделанный однотонной глазурью. В таком порядке прослеживается выполнение каждого из этих типов. Больше внимания уделено гравированым узорам, так как этот тип чаще всего был использован в то время в Тырновграде. С другой стороны, гравированный узор требует большого труда и умения, что позволяет мастеру выявить свой талант.

В статье последовательно рассмотрены четыре известных типа декоративных орнаментов, использованных при гравированных узорах. Приводятся статистические данные об отдельных видах орнаментов. Указаны некоторые оригинальные растительные орнаменты и техника их выполнения. Эти орнаменты характерны только для Тырновграда.

Найденные материалы сравниваются с аналогичными находками в Болгарии и в других странах и на этой базе делаются соответствующие выводы и обобщения.

В приложении даются иллюстрации неопубликованных материалов, найденных автором на холме Царевец.

LA DECORATION DE LA POTERIE ARTISTIQUE
A FIN DOMESTIQUE PROVENANT DE TARNOVGRAD

Todor Ovtcharov

Résumé

Par suite de fouilles prolongées dans différents chantiers archéologiques de la ville moyenâgeuse de Tarnograd on a réuni de nombreux récipients - entiers ou en fragments - représentant la poterie artistique à fin domestique. Une partie de ces récipients a déjà fait l'objet de publications, l'autre partie, la plus grande, pas encore. A la base de ce matériel, publié ou non, provenant de certains chantiers situés dans la ville, l'auteur élabore le présent article où il traite la question de la décoration de la poterie artistique à fin domestique de Tarnograd /XII - XIV s./.

L'auteur distingue trois types de décoration d'après le mode de réalisation: la décoration gravée, la décoration peinte et la décoration émaillée monochrome. Dans le même ordre il examine la réalisation de chacune d'elles. L'auteur prête plus d'attention à la décoration gravée qui prédominait à l'époque et qui tout en étant plus difficile donnait la possibilité d'une meilleure réalisation artistique du maître-décorateur.

L'auteur examine successivement les quatre groupes établis d'éléments décoratifs dans la décoration gravée. Il fait des calculs statistiques des différents types d'ornements. Dans l'article figurent des tableaux synthétiques des ornements linéaires et géométriques d'après le matériel fragmenté réuni dans la ville. On y mentionne également certains ornements végétaux uniques pour la ville, ainsi que la technique caractéristique de leur réalisation.

L'auteur établit des parallèles entre différents terrains situés en Bulgarie et à l'étranger, lui permettant de tirer des conclusions et de faire des synthèses.

Des photos originales illustrent le matériel non encore publié de l'auteur, provenant de chantiers sur la colline Tsarévets.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

т. XIX, кн.3

Рецензенти

Симеон Дамянов и Златозара Гочева

Редактор Цветанка Соколова

Художествен редактор Николай Александров

Технически редактор Правда Колева

Коректор Милка Белчева

Дадена за набор на 16.VII.1982 г. Подп.за печат на 7.XII.1982 г.

Излязла от печат през декември 1982 г. Формат 60/90/16

Печатни коли 12,75 Издателски коли 12,75

Усл. изд. коли.11,15

Издателски № 26023. Литературна група II-6. Тираж 530

КОД 02/9533322331/0618-58 82 Цена 1,45 лв.

Издателство "Наука и изкуство" - София
Печатница "Валентин Андреев", Перник, пор.№ 464

